

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1981 — Ч. 7-8 (247-248)

В. СТУС: ПОЕЗІЇ

**М. ХЕЙФЕЦ: «В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ
ТЕПЕР БІЛЬШОГО НЕМА...»**

**І. КОШЕЛІВЕЦЬ: ВОСЬМИЙ З'ЇЗД
ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ**

РОЗМОВА З МИХАЙЛОМ ДЗИНДРОЮ

Ю. ФІЯЛА: НОВА МУЗИКА

**М. ПРОКОП: З ПЕРСПЕКТИВИ
СОРОКАРІЧЧЯ**

Л. ШАПОВАЛ: ЩО СТАНЕТЬСЯ ТОДІ?

**Я. КСЛЯНОВСЬКИЙ: ДЕРЖАВНИЙ ІНТЕРЕС
ЗВЕРНЕННЯ ЄПІСКОПА ФЕОДОСІЯ ДО
БРЕЖНЄВА**

**«SUČASNIST» — JULI-AUGUST 1981
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5**

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Іван Смолій

НЕСПОКІЙНА ОСІНЬ

Мюнхен, 1981, 378 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

У романі автор подає широку панораму подій тривожної осени 1943 року, коли з Сходу котилася Червона армія, форсуючи вже Дніпро, приневолюючи Німецьку армію до відступу і дефензиви, а на Волині і в Галичині формувалися всечисельніші відділи УПА. «Неспокійна осінь» віддзеркалює в яких складних обставинах жив тоді український народ, як діяло українське підпілля і перед якими важкими рішеннями стояло воно. Все це показано не в публіцистичних формулюваннях, але в повних деталях побутових картинах, що зображують живих людей, які діють, шукають, змагаються, ризикують життям і в обставинах воєнного лихоліття пробують теж схопити промінчик особистого щастя.

Ціна: 13 ам. дол.

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Франтишек Силницький

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КПСС В ПЕРИОД С 1917 ПО 1922 ГОД

Мюнхен, 1981, 309 стор. Друге видання. Обкладинка Ірини Івахів.

Автор аналізує течії в РКП(б) і вказує централістичні, великодержавні тенденції, які постійно грали провідну роль в партії і доводили до забріханого ставлення партії до неросійських народів. Праця зокрема вартісна тим, що автор цитує документи з архіву РКП(б), що досі не були публіковані.

Франтишек Сильницький це колишній викладач Вищої партійної школи в Празі в часі «Празької весни», тепер живе в США. Його статті друкувалися на сторінках журналу «Сучасність».

Ціна: 10 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.,
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Inytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1981

Ч. 7-8 (247-248)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26 37 73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ІЗ ЗБІРКИ «ПАЛІМПСЕСТИ»

Василь Стус

Пощо мені життя,
суремного тривога,
як більше опертя
не виблагати в Бога?
Пощо твої труди,
усі тяжкі маруди,
коли в усі сліди
ступає тень Іуди?
Ошукана чота
за пагорби зникає,
і доли посідає
маркітна марнота.

Так ми відходимо, як тіні,
і мов колосся з-під коси,
в однім єднаєм голосінні
свої самотні голоси.
Не розвиднялось і не дніло,
а в першу пору половінь
завирувало, задудніло,
як грім волання і велінь.
Оце післав Господь наслання!
Вогненним подихом війне —
і ув оазі безталання
нас тлумить, підгинає, гне.
Народжень дибиться громаддя
з торосів вікових страстей —
і знов синодиком смертей
утверджується самовладдя.
Та віщуни знакують долю:
ще роздійметься суходіл —
і хоч у прірву, хоч на волю
пірвешся із останніх сил.
Тобі не буде опочину —

об обрій погляд свій оббий —
і видивиш свою країну
в тяжкій короні багряній.

Обколоте, в намерзі стогне вікно,
і свічка у шклянці, у пляшці вино,
у горлі застуда, у серці — п'ятьма,
бо виє зав'югою грім-Колима.
Провалля і кручі. Горби і горби.
Сказись од чекання, молінь, ворожби,
чи то заклинання, чи то знавіснень,
оббризкала стіни чи кров, а чи тіль.
Занадто далеко, занадто ген-ген,
де в леготі-вітрі кучериться клен,
де сонях кружляє, калина цвіте.
Спасибі й на тому, що десь ви есте,
де ревом німим задихнувся Дніпро,
де в Нестора апокрифічне перо,
бо в горлі застуда, у грудях п'ятьма
і світ обступає стокрик — Колима.

Ці виски, ці скрики під вітром здійснюються вгору,
угору, угору, над небо, над вечір, над ніч.
Вигойдуй у леті захоплення душу простору,
у соннім ширянні тримайся і ранку не клич.
Твої серпокрильці проріжуть потьмарені хмари,
де жар вечоровий згасає на попіл і дим,
цей тлум навіженства, неспокою сонні отари
гойдаються в небі, в бездонному небі дзвінкім.
Цей здвиг молодечий, оце наднебесся тривожне,
цей безгук, цей безмір, ця віща, мов смерть, височінь, —
у вас під крилом кружеляє планета вельможна,
і вабить провалля, і надить обачна глибінь.
Ми здужаєм завтра — дзьобами проб'єм крутояри,
над кручею річки — світанням піврвемося в лет.
Як дрібно розсипано серць полохливі удари,
як ясно зоріє дорога омріяних мет.
І зорі подвійні, і місяць подвійний блукає,
подвійного руху ми центри серцевих натуг,
у сонному леті мале товариство ширяє,
і пильно вдивляється в смерть, що чигає докруг.

Нарешті — ось ви, присмерки душі,
що вигасили гамір тогосвітній,
і безгоміння — геть туге, мов бич,
обклало простір. Вибринь через силу,
надпоривом і надвигом — пробийсь.
Чи обережно з темряви густої
скрадися вгору, сну не наполохавши,
одвертого, як біль. Пройди між тіней
і — заблукай між них.

Світу пів дня і пів ночі
і половина життя,
час опочити, пророче:
більше нема вороття
в пекло. Пророче, намарне:
світу — півночі й півдня.
Сяєво світить полярне
близнам очей навмання.

Дозволь мені сьогодні близько шостої,
коли повечоріє надокола
і транспорт задвигтить в години пік,
я раптом з туги, з затканого неба,
із забуття, з безмежної розлуки,
од довгої надсади захмелілий,
на Брест-Литовський упаду проспект,
на ту четверту просіку зчужілу,
де лиш глушливий гуркіт автостради
мені повість, що серця лячне гупання
б'є з рідною землею в однотон.
З мурашника людського, з прірви років
я вирву пам'ять днів перезабutih,
що стали сном і журною явою,
мов рани, геть затягнуті рубцем.
Ти не перечиш, люба, не перечиш?
О, не страхайся, між юрби людської
я пропаду, розтану, загублюся,
щоб ненароком лячний погляд твій
мені ножом у серце не ввігнався.
Тож не жахайся: я пройду, мов тінь.

І вже коли задуманим дівчатком,
що перед цілим світом завинило
дитинячою чистотою погляду
і немічністю власної цноти,
ти несквапливо із трамваю вийдеш
і перейдеш дорогу, щоб пірнути
в надзірних сосон кострубатий смерк,
тоді пірву я серце за тобою,
обранившись по чагарях колючих,
пильнуючи твій слід, котрий од краю
душі моєї ліг на цілий світ.
Мов пес здичавілий, піду в твій крок,
ховаючи в ступнів твоїх заглибинах
свій сором, острах свій, свою образу
і радість, і жагу, і лютий біль.
Я буду тільки тінню тіні тіні,
спаду з лица, із досвіду, із літ,
єдиним серця жилавим листочком
котитимусь під вітром власних бур.
Ось ганок наш. Ти вже перед дверима.
Натисла на дзвінок — і легко так
важезну прочинила райську браму.
Озвався син наш. Крикнути б. Але
подати голосу — не стало сили.
... Урвався сон. Гойдалась на стіні
вздовж перетнута зашморгом дорога
до мого двору. І колючий дріт,
набряклий ніччю, бігав павуками
по вимерзлій стіні. Глухий пляфон
розбовтував баланду ночі. Досвіт
над частоколом висів. Деручкий
дзвінок, мов корок, вибив з пляшки сніва
нової днини твань...
Померти на дорозі повертання —
занадто солодко, аби Господь
нам не поклав у долі узголів'я.

■

Знову друзів додому веду —
напівщирі, напіввезнайомі —
повсідались на житній соломі,
на трипільському сонці в саду.
Потім пісню сумну заведу —
як пільмою укриє крайнебо.

Як судилося нам, так і треба —
упізнай у собі галайду.
А насунуться спогади — хвощ
під чиєюсь хитнеться рукою
ой і хороше! Над головою
цілосвітній збирається дощ.
Запарує вода в казанку.
Обібравши картоплю і рибу,
ми наваримо юшки — і з хлібом
пополуднуємо нашвидку.
Що то шкода — цибулі нема
і не буде хоч будь-чим затерти.
Ані жити не буде, ні вмерти,
ані вільно дихнути чортма!
Тільки сіль, і вода, і пісняк,
і світанок, і ніч, і сторожа —
як узброєна, як зловорожа
ця юрма молодих зарізяк!
Часником натираєм коржі —
от і збилась життєва оскома.
Димом, полум'ям пахне солома —
і пороснула кров по ножі.

«В українській поезії тепер більшого нема...»

Михайло Хейфец

Рішуче увійшовши до секції й притишивши голос, з такою собі флегматичною таємничістю, Сергій Солдатов, голова Демократичного руху Естонії (6 років суворого режиму), сказав: — Михайле, дарую велику ідею. — І по павзі: — Запиши біографії Стуса і Айрікяна.

У той час я працював над книгою табірних інтерв'ю, до якої ввійшли "сповідні біографії" сіоніста Бориса Пенсона (малюра, учасника славнозвісної "літакової втечі" євреїв у 1970 році, 10 років суворого режиму), російського націоналіста Володимира Осіпова (редактора журналів "Вече" і "Земля", 8 років суворого режиму) і демократа Солдатова. Чому б не включити до книги розповіді про дотаборове життя українського поета Василя Стуса (п'ять — табору, три — заслання) та вірменського поета й співака, ватажка Національної об'єднаної партії Вірменії Паруйра Айрікяна (7 років зони, 3 — заслання)?

— Ні, Серьожо, — відповів. І пояснив, чому "ні".

Що я пояснив тоді? Соромно згадувати. Ідіотична делікатність заїла мене. "Стус і Айрікян — самі літератори й пишуть не гірше від мене. З якої речі, користуючись правами дружби, я забиратиму в письменників їх законний, власний матеріал — тканину їхнього життя?" Отака безумна логіка диктувала мою відповідь!

Відтоді минуло майже п'ять років. Я скінчив і зону, й заслання,

Михайло Хейфец народився 1934 року в Ленінграді. Закінчив літературний факультет Ленінградського педагогічного інституту ім. О. І. Герцена. Працював учителем історії та літератури. Від 1958 р. друкувався в журналах "Звезда", "Вопросы литературы", "Знание — сила", "Костер", "Аврора" та ін. В 1968 р. в московському видавництві "Молодая гвардия" вийшла книга Хейфеца "Секретарь тайной полиции" (Секретар таємної поліції) про діячів "Народної волі". В 1974 році арештований і засуджений на 4 роки таборів і 2 роки заслання за написання статті "Йосиф Бродський і наше покоління" — передмови до самвидавного п'ятитомника поета. Відбував ув'язнення у зонах ч. 17а та ч. 19 у Мордовії, заслання — в Казахстані. Написана в таборі книга "Место и время" (Місце і час) вийшла в паризькому видавництві "Третья волна" 1978 р. У 1980 р. виїхав до Ізраїлю.

Друкovanі тут спогади про Василя Стуса — розділ з книги М. Хейфеца про українських політв'язнів, яка має вийти у видавництві "Сучасність".

Copyright © by author.

живу в Ізраїлі. Василь Семенович Стус також скінчив свої вісім літ ув'язнення й заслання, встиг пожити кілька місяців з родиною в Києві і як член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод знову пішов до концтабору: 10 років особливого режиму з подальшим п'ятилітнім засланням. Чи вийде він після "спеца" через 15 років зі своїм порізаним шлунком — нікому, крім Бога, невідомо. І ось, кленучи свою колишню делікатність, я вирішив сьогодні занотувати ті окрешини, що їх утримала пам'ять, — уривки відомостей про блискучу людину й найбільшого поета сучасної України — Василя Стуса.

Березень 1975 року. Я щойно прибув до Мордовського "Дубровлагу", знайомлюся з мешканцями брежнєвського Архипелагу. Стрункий, сіроокий красень Зорян Попадюк, двадцятитрилітній студент Львівського університету (він відбуває четвертий рік свого 12-літнього терміну), відклав на тумбочку якісь вправи із санскриту — поверх підручника литовської мови, гнучко підвівся з ліжка і запросив мене вийти на повітря, "прогулятися на коло".

Кілька слів про краєвид зони (так ведеться: починати опис із краєвиду): зона ЖХ 385/17а називалася ще "малою зоною" — в ній лише чотири бараки й навіть у кращі роки вона налічувала всього 400-500 в'язнів. Колись, за розповідями ветеранів таборової обслуги, зону заповнювали черниці, посаджені сюди за віру в Бога ("тут вони й молилися на ліс"), відтак черниці вимерли за дротом, і "малу зону" приділили під "штрафний" політтабір. Її оточувала неодмінна чотириметрова огорожа з чотирма рядами колючого дроту і спіралями Бруно, а вздовж огорожі бігла витоптана поколіннями зеків стежка — це й є "коло". Закручуючи по ньому виток за витком, Зорян того вечора розповідав мені, які дивовижні "кадри" українського народу заповнили в 1972 році сумнозвісну Мордовію. Головним доказом людської добірності представників цієї нації стали в устах юного українця їх величезні терміни ув'язнення. Всередині дротяного чотирикутника для нас обох було якось samozрозуміло: якщо людина має великий термін — значить, людина хороша, ну, а малий строк наводив на думку про якийсь усе таки гандж (втім, це теорія, і з малими термінами я, практично, нікого не зустрів). Ми розуміли, що бувають винятки у той чи інший бік, проте юний Зорян був переконаний: "Хорошій людині радянська влада мало не дасть. А найбільші терміни в зонах маємо ми, українці", — це вимовлялося скромно, але з добре відчутною притаєною гордістю.

Того вечора я вперше дізнався про Сверстюка, Чорновола, Лісового, Пронюка, подружжя Калинців, отця Романюка, Геля, Караванського... Завершуючи, Зорян зідхнув — добре пам'ятаю це сором'язливе зідхання:

— Найменше з наших, лише п'ять років, дали Стусові. Так у нього майже немає складу злочину...

Він ніби вибачався перед лєнінградцем, що ось в українця — і такий непристойно малий термін. Що Стус, крім п'ятьох років табору, має попереду три роки заслання — про таку дрібницю Зорян не згадав, про заслання я дізнався від самого Василя через рік. І це природно: будь-яке покарання, будь-яка репресія, не пов'язані з огорожею з колючого дроту, зеки вважали несуттєвими, майже неіснуючими! Пояснюється це просто: головний засіб впливу на в'язнів — давній: голод плюс холод, постійне недоїдання й блаґенька одіж. Тому заслання, де можна поїсти досхочу і вдягтися тепліше, і ми, й гебісти сприймали майже як повну волю. Треба було власними боками пройти через заслання, щоб збагнути: термін заслання — справжній термін, цілком реальна репресія (а от у зоні мені сказали: "В західній пресі наші строки публікують, включаючи заслання. Може, є в цьому сенс?" — малося на увазі, що термін, який включає заслання, — це певний пропаґандивний трюк, певна махінація, хоч, видно, й корисна).

— Стус має лише п'ять років, — повторив Попадюк і раптом задумано, як щось виношене, але ще ніким не визнане, додав:

— Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема.

Я вже встиг оцінити хист, і смак, і ерудицію молодого українця, проте, ніби сумніваючись, заперечив:

— А Драч? А Вінграновський? — (тепер розумію, що тоді трохи хизувався своєю обізнаністю в українських справах).

— Скурвилися. З тієї четвірки одна Ліна Костенко лишилася поетом.

...Кілька слів убік, для читача, що не знає української поезії. У 1950-60-і роки, роки нечуваної популярності поезії серед радянської молоді, гриміли в Радянському Союзі дві поетичні "четвірки", російська (Вознесенський, Євтушенко, Роджественський, Ахмадуліна) і українська (Драч, Вінграновський, Коротич, Ліна Костенко). Минуло два десятиліття, й вицвіли естрадні кумири нашої молодости, зійшли з трибун: у Росії лишилася на колишній висоті лише Бєла Ахмадуліна, а українців я якось згубив з очей, і лише в зоні, від Зоряна, дізнався, що їхня еволюція точно відповідала російській.

Фраза Зоряна Попадюка про "найбільшого поета сучасної України" запам'яталася. Невже побачу його? Чи часто людині випадає нагода познайомитися з найбільшим поетом п'ятдесяти-

мільйонного народу! Але як? Стус сидів "на трійці", себто на зоні ЖХ 385/3-5, від нас недалеко, але за огорожами, собаками й вартами. Щоправда, з обох зон возили до спільного карцера й до спільної в'язниці—"профілакторію", але ні в карцері, ні в слідчому ізоляторі Саранського ГБ зустріти Стуса не довелося.

...За кілька місяців, у жовтні 1975 року, Зоряна відвезли на три роки до Владімірської критої тюрми. На його спорожніле ліжко перекинули з зони ЖХ-385/19 молодого зека Василя Овсієнка, вчителя української мови та літератури (справа журналу "Український вісник", 4 роки суворого режиму); відтак кілька місяців нові в'язні не з'являлися... "Мала зона" вмирала. Починалося здійснення проєкту ГБ: перекинути ув'язнених дисидентів з Мордовії (надто близької до Москви) подалі на північ — на Урал, на річку Чусову. Одного за одним "смикали" зеків етапами "на Перм", і першою в Мордовії спорожніла штрафна ч. 17а. Завмирили служби, цехи... Ми чекали з тижня на тиждень: коли кінець? Коли природною смертю здохне зона черниць, зона Юлія Данієля й Валерія Ронкіна, Едварда Кузнецова й Марка Димшиця, Володимира Осіпова і Юрія Галанскова, В'ячеслава Чорновола й Дмитра Квещька, Сороки й Підгородецького, Айрікяна і Зоґрабяна! І раптом... раптом на зону, що вмирала, привезли нового зека.

Якщо не помиляюся, в лютому 1976 року наглядчак Чекмарьов шепнув по секрету цеховому механікові з зеків, колишньому капітанові радянської армії Володимирові Кузюкіну: "На вахті поповнення сидить. Чекаємо Зіненка для оформлення" (капітан МВД Зіненко начальствував на зоні 17а).

Навдивовижу негарний на вроду, жовтавий, з лицем, що нагадувало печене яблуко, але з очима молодими, швидкими, лукавими, цупкими, Кузюкін завжди примудрявся першим уп'ястися в будь-яку табірну новину. Він дістав термін за поширення летючок "ревізійністського змісту" — проти введення військ у Чехо-Словаччину (п'ять років), а в таборі його, що мав шлункові недуги, начальство поставило на "тепленьке місце" механіка, й, ремонтуючи електроприлади для "ментівні",* він міг та й умів першим дізнаватися від них про цікаві новини з волі.

Ось і тепер шепнули: на вахті тримають новачка, довгого й худого зека, чекають оформлення до зони.

— Спитав, по якій справі. Чекмар не знає. Але не з волі, він його раніше на шпитальці бачив. З якоїсь зони штрафника перекинули. Якщо прикинути... — Кузюкін замислився, гострі зморшки перетяли чоло. — Довгий, худий... Либонь, Стус.

...Коли о п'ятій годині ми ввійшли в зону, віддавши хазяїнові за день сто один відсоток, 73 пари білих рукавиць з одним пальцем,

*Ментівня — від "мент" (жаргон) — працівник МВД. — Ред.

новачок щойно вийшов з вахти й зайняв ліжко. Вгадувати прізвище не довелося: на грудях, як належить, нашивка: "Стус В. С."

З першого погляду Василь вразив мене своєю виснаженістю. Обличчя різке, ніби ножем з дерева різьблене, щоки ніби стесані гемблем до підборіддя, наголо обстрижений череп посилює гостроту рис (обстригання наголо після етапу входило в обряд оформлення). Загальним абрисом постави Стус нагадував Дон-Кіхота з ілюстрацій Доре, хібащо безвусого й безбородого.

Природно, для товариша, який прибув з етапу, табірне товариство влаштувало чай. Під час такого чаю новачок звичайно знайомить табірників, що зібралися "до столу", зі своєю справою: тим він нібито ввіходить у колектив. Але Василь Стус відбував строк четвертий рік, мовчазно вважалося, що про "справу" знають усі, і тому він розповідав лише новини, — про свій останній етап, після якого опинився в нас у зоні.

— У серпні мені стало погано зі шлунком, потрапив на шпитальку...

Ближче познайомившись зі Стусом, я зрозумів, що він гордий і гоноровитий як китайський імператор. Побалакати про поезію (не свою), про філософію, про тонкощі прози чи безстрашні сутички з ГБ (не свої) він не відмовиться. Але власні недуги, страждання — не тема для розмов. Що насправді сталося в серпні 1975 року, я дізнався лише через півроку, і то не від нього, а від Бориса Пенсона, маляра-сіоніста, який сидів на "трійці" разом із Чорноволом та Стусом і написав спільний з ними документ "Хроніка таборових буднів", надрукований того року в Парижі та Єрусалимі.

— Стусові стало зле другого серпня, — згадував Борис. — Я тому так точно запам'ятав дату, що того дня радіо передавало церемонію підписання в Гельсінкі Акта 35 країн Європи та Америки про права людини. Уявляєш сценку: врочистий голос Левітана* з таборового радіо: "... дотримувати прав людини в повному обсязі", — а в нас посеред барака лежить заюшений Стус — він упав знепритомнівши. Кругом кров, і Василь умирає... Страшенно перелякалися. Я кинувся на вахту, натис на наглядачів, — (завважу, що Борис як ніхто інший умів розмовляти з начальством: діловито, без грубоців і без підлезування), — мент подзвонив до селища, а була неділя, нікого на місцях немає, всі гуляють-відпочивають. Довго шукали лікаря, нарешті на другому кінці дроту хтось пообіцяв: "Знайду". За годину з'явився лікар, добре напідпитку. Ще годину він розшукував начальство, щоб

*Диктор московського радіо.

дістати дозвіл етапувати Василя на шпитальку. Ще годину вони з начальством розв'язували "питання транспортування" — сам знаєш, у неділю етапів нема, "воронки"* не їздять. Лікар робив усе, що міг. А ми дивимосся й нічим не можемо зарадити — жах! Лікар каже: "Очевидно, крововилив у шлунок". Нарешті, години за три після того, як усе почалося, з'явився транспорт: з сусідньої побутової зони пригнали двох зеків-безконвойників з ношами, поклали на них непритомного Стуса, чотири автоматники, плюс два собаки, плюс наглядач конвоювали тіло, і віднесли Василя за триста метрів: туди, де була шпиталька. Потім ми дізналися, що до ранку до нього все одно ніхто не підходить.

Кровотечу зупинили, головний хірург при мені хвалився: "Я витягнув Стуса з трупарні", — це вже потім, коли Василя повернули на зону. Але працювати він не ходив, лежав цілодобово, геть розхворівся. Я кажу лікареві: "Ну, який сенс у вашій праці? Він знов при смерті. Йому потрібне шпитальне лікування, хіба ви самі цього не розумієте?" Похмуро прохрипів: "Я не можу віднести його в лікарню на руках". Незабаром мене етапували з зони на 19-у, я попрощався з Василем...

Після того, як Пенсона забрали на етап, Стуса відвезли до лікарні (чи не лікареві докори сумління?). Саме про це й розповідав нам Стус першого вечора за чаєм:

— Звечора сповіщають: "Стус, завтра вранці етап на лікарню. Здайте одіж, дістанете на етап зміну". Видали бушлат теплий, грубий, зовсім новий. Я ще здивувався, за які такі заслуги мене вдягають. Увечорі пішли побалакати зі Славком [Чорноволом — М. Х.], як зв'язок тримати, з ким на шпитальці переговорити, про що й від кого дізнатися, що кому передати, — шпиталька — це ж вузол зв'язку, це всі знають. Раптом Славко остовпів, глянув на мене дивно так: "А чому, — каже, — тобі бушлат звечора видали? До етапу ціла ніч... І грубий бушлат, не по формі. І новий — чому не б/у?"***

Мовчки почав мені спину обмацувати. "Є!" — шепоче. Роздирає на спині шов і витягає звідти металевий диск. Я ще не второпав, що воно таке, а він пішов — заховати. І тут мене мент зловив і на вахту тягне, — від цієї миті Василь говорив із незрівнянною, лише йому властивою інтонацією гранично щирого подиву інтелегента перед зухвальством "ментів". — Знімають з мене бушлат, лізуть у дірку пальцями й витягають звідти якісь дротики, пружинки, антенки — звідки я знаю, що в них там? "Звідки у вас це, Стус?" — питають! — Себто як — звідки! Ви ж самі мені пів-

* Спеціальні авта для транспортування в'язнів. — *Ред.*

** Б/у — від "бывший в употреблении" (рос.), себто ношений, "був уживаний". Для заміни на етап дають звичайно "б/у". — *Ред.*

години тому дали цей бушлат! Ви повинні знати, що в ньому зашито, не я ж... "Ідіть!" Віддали мій старий бушлат і відпустили в зону.

Принагідно хочу розповісти ще один епізод з "підслухачкою". Азат Аршакян, друг Чорновола й Стуса (член Національної об'єднаної партії Вірменії, 10 років табору й заслання за те, що підпалив величезний портрет Леніна на центральній площі Єривану) розповідав:

— Зловив я Бороду, гебіста, на зоні: "Можу продати підслухачку, яку Стус заховав". Він лапу в кишеню, витягає шоколяду: "Це тобі аванс. Що просиш за допомогу?" — "Дізнаюся в українців — скажу". Пішов до Чорновола, віддав шоколяду. Відтак через адміністрацію передаю: "Дайте Чорноволові особисте побачення з дружиною — повернемо підслухачку". Мені одразу другу плитку шоколяди і — "Чекай відповіді, повідомимо". Наступного дня підходить мент: "Начальство, — каже, — не згодне. В нас і без цієї підслухачки їх цілий сейф, на якого біса, кажуть, ще побачення давати". Я другу плитку Славкові теж віддав, а більшого ми за "блощицю" вибити не могли. Лежить захована досі.

...Сам Стус надавав історії з "блощицею в бушлаті" серйозного й, на мій погляд, неспівмірно великого значення: йому здавалося, що безперервний потік тортур, мук, покарань, що охопив його в зоні й після неї, був зумовлений помстою КГБ за втрачену підслухачку. Вже до казахського заслання, через три роки, написав він мені зі своєї Колими, що до Магаданської області, далі від усіх, далі від Чорновола й Сергієнка, туди, де й якути не селяться, відправило його ГБ, "бо як же мені щезлу підслухачку пробачити"...

Потрапивши після історії з "блощицею" на лікарняне обстеження, він несподівано був етапований звідти до "другої столиці" — до Ленінграду, в центральну лікарню МВД СРСР ім. І. Гази: лікарі дійшли висновку, що врятувати його може тільки складна операція, яку в місцевих умовах зробити неможливо.

— Сповістили, що відправляють у Ленінград, а привезли до Києва. Я ж звичайно з гебнею не розмовляю, вони вирішили, що тепер, хворий, з кровотечею, піддамся на розмову. В київському ізоляторі навіть дозволили написати додому, де перебуваю, — він сьорбнув чорного табірної чаю, облизав губи. — У мене сім'я в Києві, дружина з сином прийшли просити побачення. Мати старенька, їй під вісімдесят, спеціально приїхала з Донецького. Ходили всі разом коло тюрми, дружина показувала синові: "Ось, Дмитрику, дивися, тут тато, тато..." Так і не дали побачення. Славкові, коли його возили на Україну, вони дали. А мені ні, — дитяча образа затремтіла в його голосі.

— Чому? — здивувався Паруйр Айрікян, 26-літній красень-вірменин з неймовірно чорними очима. Він сидів уже вдруге: відбувши перший чотирилітній термін, провів на волі кілька місяців і потрапив до Мордовії на нову десятку. На час зустрічі зі Стусом він, беручи загалом, пробув у концтаборах понад сім років і тому вважався визнаним експертом з гебівських порядків: "що належить, а що не належить". — На профілактиці побачення належить!

— Запрошують гебісти на бесіду, я передаю їм через начальника тюрми: "Хіба вас не сповістили з Мордовії, що я з гебнею не розмовляю. Слідство закінчене, КГБ передав мене в розпорядження МВД, службові справи вже в архіві, а приватних розмов у мене з комітетниками не буває". Викликали до кабінету начальника тюрми, там сидять гебісти і прокурор. Прокурор питає: "А зі мною ви розмовлятимете?" — "З вами розмовлятиму". — "Поясніть не формально, чому ви відмовляєтеся розмовляти з працівниками органів?" — "Людина, — пояснюю, — не зобов'язана вести бесіди зі своїми вбивцями". — "Виведіть Стуса". І не дали мені побачення, відправили до Ленінграду.

В Ленінграді мене добре підлікували, було дуже чемне й уважне ставлення. Обстежили мене, прийшов хірург, почав умовляти погодитись на операцію — видалення двох третин шлунку. Я трохи опирався, мовляв, навіщо так багато, чи не можна лишити більше... Ні, відповідають, не можна. Але зробили операцію добре, та й узагалі делікатно поводились. Коли мені треба було надіслати листа додому, начальник прийшов у палату й сказав: "Ви пробачте, але листа українською мовою я прочитати не можу. Я мушу його, за інструкцією, надіслати на Україну, отримати звітди переклад, перевірити його й лише тоді надіслати вашій родині. Це дуже довга процедура. Давайте зробимо як порядні люди: ви мені самі перекладете вашого листа, а я підпишу й надішлю". Так і зробив. І в дорогу, на етап, дав мені до Москви дієтичне харчування, ну, а з Москви — звичайні оселедці. Паруйре, а на етапі до Потьми я їхав разом з кримінальниками, вони в зону протягли приймача, слухають закордон щовечора. Дізналися, що я політичний, один каже: якщо ти в зоні Айрікяна зустрінеш, передай, що про нього радіо часто говорить...

Скінчивши "чай", ми з Паруйром Айрікяном вийшли на повітря — обговорити почуте.

— Паруйре, — дивувався я, — Стус розуміє щось у тутешньому житті? Наплював гебістам у душу, в очі назвав їх убивцями, та ще й у присутності прокурора, якому це медом по серцю, — кожне

начальство ненавидить ГБ, і вони це знають... Сказав, що не хоче й словом з ними перекинутися — і дивується, чому ж вони не дали йому побачення. Як він гадає, вони що, святі!

Паруйр, людина практична, входив не так у психологію ГБ, як у конкретну службову ситуацію:

— Вони не мають права дати йому побачення, якщо він з ними не розмовляє. Навіть якщо захочуть, і то не зможуть — адже вони теж мають свої правила.

Так уперше (і скільки разів потім!) ми обговорювали ту психологічну властивість Василевої вдачі, яка зробила цього поета гранично вразливим у таборовому житті. Зберегти в зоні мінімум здоров'я (а надто подужати ворогів) можна, лише володіючи мистецтвом маневру. Вже в Ізраїлі з задоволенням прочитав замітки гранично гордого, непоступливого й самостійного літератора, либонь, найнепримиреннішого ворога ГБ — О. І. Солженіцина (в книжці "Бодался теленок с дубом"): "Мої навички каторжанські, табірні. Ці навички: якщо відчуваєш небезпеку, випереджати удар; нікого не жаліти; легко брехати й вивертатися; «розкидати чорнуху»".

Як ми спробувалися обігрувати ГБ у зоні? Виявляли сексотів- "інформаторів". Постачали їх дезінформацією. На підставі такої "дези" розраховували можливі ходи гебістів. Планували власні комбінації-відповіді... На війні як на війні, або, користуючись висловом незабутнього Сталіна, з ворогами треба чинити по-ворожому. А Стус не міг, точніше, не вмів, а ще точніше, *не хотів* мотти й уміти хитрувати з ворогом, він протиставляв ГБ лише шалену до зухвальства сміливість і буквально ніщівне презирство. Й хоча конспіративні навички він опанував, для перемоги цього виявлялося замало.

Я аж ніяк не засуджую його за це, боронь Боже! Поперше, це для мене фізично неможливо, такий прегарний Василь — біблійний пророк, що у вічі викриває неправедних володарів і суддів словом наївно-праведного гніву. Подруге, хіба можна людину засуджувати за те, що вона від природи так створена. Василь створений так, що він не може говорити неправди, навіть якщо це йому вигідно й може врятувати. Він навіть пробував себе ламати в зоні, я бачив на власні очі. Якось спробував доброзичливо-дружньо побалакати з наглядачем-українцем, молодим хлопцем з вилицюватим обличчям самовпевненого хулігана й м'язами, що напиналися під одностроєм (прізвище він мав якесь дивне, щось подібне до "Черепак", родом він з Галича). Стус звернувся лагідно: "Землячок..." — не для власної користі від "дружби" з "начальником", а з агітаційно-ідейного обов'язку, чи що: треба навертати в національну віру кожного земляка-українця, що є в наявності, а в наявності, крім зеків-націоналістів, яких нема

чого агітувати, були тільки менти, та ще "отрядик",* начальник зони й працівники ГБ. Ось Василь і заповзвся дати лад наглядачевій душі. Але так фальшиво прозвучало це "Землячок...", так не по-стусівськи, безглуздо й принижено виглядав тієї миті Василь, що з бесіди явно нічого не могли вийти. До речі, Черепаха цей загалом не був падлюкою — мені, принаймні, він нічого поганого ніколи не заподіяв, але Стуса саме він вистежив перед етапом, розпоров шов у його чоботі й вилучив приховані на крайній випадок десять карбованців... Ні, не вмів "чорнуху розкидати" Василь Стус, геть не було в нього такого життєвого вміння.

Ми, його друзі, лише про одне мріяли: аби він не те щоб хитрував, а бодай не так напролом врубався у ворога, ледь його забачивши. Та де там! Пам'ятаю, десь восени 1976 року полковник ГБ, начальник відділу "Дубровлаг" Дротенко викликав до штабу зони Стуса і Солдатову з приводу їхнього протесту проти skonфісування малюнків української малярки Стефанії Шабатури. Не моя справа й ремесло — розхвалювати гебістів, але, їйбогу, того разу полковник поводився з зеками цілком розумно і, скільки дозволяла посада, гуманно. Розіклавши перед ними на столі Стефанині малюнки, він почав пояснювати, що ось ці ескізи може їй повернути, в них не знайдено нічого забороненого, а ось ці, з портретами її товаришок і з автопортретами, — не може: їх виготовлення і зберігання в зоні категорично заборонене. Є наказ! Правду кажучи, полковник не зобов'язаний пояснювати свої каральні дії ані жертві, ані, тим більше, її друзям. Його незвичайну поведінку я пояснив для себе лише тією повагою, яку до дисидентів як до ворогів мало навіть гебівське начальство. Попри якісь оперативні міркування (вони завжди існують, коли розмову веде професіонал таємної поліції), він — я певен — ще й просто по-людськи не хотів, щоб ми вважали його жорстоким мерзотником, який знічев'я знущається з "політиків". (У полковникові Дротенкові відчувалося дивне для гебіста бажання відчувати себе *справедливим*, а не лише начальником, бажання бути державною людиною, а не лише господарем карцера чи шпитальки. За це його явно недолюблювали цинічні пройдисвіти-підлеглі: "Не проста він людина!" — казали вони осудливо і такі підсиділи трошечки нестандартного полковника). Цього разу він намагався пояснити зекам, що він не диктатор, а людина підлегла, що він має свої правила, яким мусить підкорятися. Солдатов уловив це й збагнув, що, коли полковникові обґрунтувати, чому той чи той малюнок не підпадає під каральну інструкцію, мабуть, пощастить вирвати з гебівського архіву бодай деякі твори

*"Отрядник" (від рос. "отряд" — загін) — начальник загону в'язнів у таборі.

мисткині. Що таке для полковника повернути Шабатурі кілька малюнків? Дрібниця — він легко міг це зробити, аби знайшлася підстава. Отже, підставу йому треба знайти! Але тут у розмову вдерся Стус.

— Це просто гетьман, який гарцює перед полками напередодні битви, — скаржився потім Сергій. А треба знати Сергія, людину величезної гордості й до компромісів з начальством не схильного, ой ні! — Тільки но полковник рота розкрив, він йому — "авжеж, авжеж, у кожного своє призначення в житті! Наша справа — на багаттях мистецтва горіти, ваша — в наші багаття дрова підкладати й сірники підносити!" Таж Василь мусить розуміти, — дивувався й кипів Солдатов, — що ворог покищо не капітулював...

І справді, Василь завжди говорив з начальством і ментівнею тоном переможця й прокурора на майбутньому Нюрнберзькому процесі, а "краснопогонники"^{***} були для нього злочинцями, про дії яких він збирає відомості, щоб потім передати судові правдиву, хоч і небезсторонню інформацію. Навіть далекому від таборового побуту читачеві легко уявити, чим звичайно кінчалися Василеві контакти з начальством...

Хто був найближчий до нього на зоні?

Якщо не рахувати Чорновола, якого він, либонь, поюнацькому любив (але разом я їх не бачив, бо Чорновіл тоді сидів на "трійці"), з-поміж українців у нас на 17а не було людей, які дорівнювали б Стусові за калібром. Серед них він виглядав ватажком, а не звичайним товаришем. Мабуть, *особисто* ближчим від усіх до нього на зоні стали двоє: Сергій Солдатов, якого він називав П'єром (кремезний, огрядний, короткозорий, у окулярах, Сергій скидався на П'єра Безухова з "Війни і миру"), і Паруйр Айрікян. Мене він, здається, тримав подалі від своєї душі. А от розмовляв я з Василем частіше й докладніше від найближчих людей: адже ми люди однієї та ще й особливої професії і спільні фахові зацікавлення зближували нас у одноманітній малій зоні.

... "Поезія, прости Господи, мусить бути трошечки нісенітна", — сказав колись О. Пушкін. Мабуть, є в цьому якась істина, якщо так часто цитують цю фразу півтораєста років підряд. Поезія народжується на сплескові почуттів, у інтуїтивному, а не раціональному прозрінні прихованої сутності світу й життя: істини поезії виникають зі звуків іноді темних і незрозумілих. Не в інтелекті чи сумі знань сила мистця. (З моїх знайомих приходять

^{***}"Краснопогонники" — внутрішні війська, що охороняють табори і конвоюють в'язнів, — вони носять погони червоного кольору. — *Ред.*

на пам'ять ті, що не закінчили середньої школи, а університету — поготів: Йосиф Бродський, один із найвизначніших поетів нашого часу, та Михайло Шемяків, один із кращих мистецьких метрів Парижу...)

Я довго не знайомився з поезіями Василя Стуса, хоча, звичайно, одразу ж побачив у нього грубий зошит у дерматиновій палітурці, на внутрішньому боці якої було написано по-українськи: "Палімпсести" (якщо пам'ять не зраджує, так називалися тексти на стародавніх пергаменах, які стирали ценці, щоб на очищеному пергамені написати новий текст; тепер науковці з допомогою хемічних реактивів, кольоровіддільної фотографії та інших способів відроджують античні рукописи з-під рядків пізніших записів)... Отже, я не просив у Василя почитати той зошит, бо заздалегідь *не вірив* у поетичну вартість записаних там стовпців! Бо рідко я, людина, що все свідоме життя крутилася в елітних колах наукової та літературної інтелігенції "північної столиці", зустрічав когось, хто дорівнював за витонченою освіченістю, ерудицією й бездоганним смаком моєму товаришеві з зони, вдягнуеному в мишачого кольору робу і взутому в кирзові чоботи, — українському поетові Василеві Стусу.

Здавалося, що такий освічений мислитель виявиться в поезії лише вправним версифікатором! Можливо, думав я, слава його пояснюється патріотичним змістом, так би мовити, порядною ідеєю, співзвучною настроям певного кола читачів і шанувальників? Лицемірити й розхвалювати йому те, що поезією насправді не буде, хоча й матиме всі її зовнішні ознаки: ритми, рими тощо, — мені дуже не хотілося: неприємно робити фальшиві компліменти людині такого інтелектуального масштабу й духовної краси, як Василь Стус.

Ось так і вийшло, що я спочатку познайомився зі Стусом-мислителем і лише через три-чотири місяці прочитав Стуса-поета.

У наших бесідах він безперечно перевершував мене в царині філософії. Василь усі роки в зоні передплачував "Вопросы философии" й уважно студіював кожне число, вирізаючи й зберігаючи в своїй саморобній підшивці позначені статті.

Пересічна філософська пайка нормального радянського інтелігента звичайно починається з матеріяліста Демокріта й обривається на Марксі (навіть Ленін в учбовій літературі — лише тлумач принципів положень Маркса і Енгельса в нових, їм невідомих галузях природознавства ХХ століття). Але Василь несподівано відкрив, що в спеціальній літературі та періодиці трапляються матеріяли про розвиток філософії навіть у після-марксівський період, і за окремими цитатами, за "науковою критикою" (як Кюв'є відтворював з одного ребра скелети ящурів) можна відтворювати дуже цікаві філософські системи сучас-

ности. Що він і робив — більш за все він думав і оцінював інтуїтивістів, так мені тоді здавалося.

Запам'яталася розмова про Григорія Сковороду. Я прочитав його твори у слідчому ізоляторі і, правду кажучи, відчув, що як поет він слабший за майже всіх українських поетів, яких я читав, слабший, наприклад, за Мазепу, а як філософ... За давніх часів кожний європейський двір заводив собі обсерваторію. Навіщо знадобилася, наприклад, свиноподібній Анні Іванівні обсерваторія в Пулкові? Це вважалося добрим тоном серед монархів — мати навіщось обсерваторію. В мене таке відчуття, що українці вважають — мовляв, добрий тон для самобутнього народу — мати національних філософів, — ось вони й завели Сковороду, щоб усе було, як у людей. У розмові з Василем я дуже обережно натякнув на власну невисоку думку про мандрівного любомудра. Василь мої натяки одразу зрозумів і, хоч, звичайно, не погодився — ще б пак! — але заперечення зводилися до відносности наших оцінок, до терпимости й розуміння. Я зрозумів, що *для себе* Василь аж ніяк не помиляється щодо інтелектуальних і поетичних досягнень Сковороди, але він був терпиміший і вибачливіший за мене — до свого. Проте справжній масштаб і справжні критерії йому зрозумілі.

Здається, улюбленим його філософом з клясиків був Кант. Яюсь ми обговорювали юридичні умовиводи видатного італійського юриста Беккарія, і Василь дістав зі своїх книжкових запасників (а в нього за роки табору зібралася закуплена через "Книга — поштою" пристойна бібліотека філософської літератури) книжку статей, присвячених Канту і його впливові на світову філософію: як одного з попередників Канта в якійсь із статей називали Беккарія. Василь звернув мою увагу на дві статті: перша викладала філософську систему Гуссерля (від Стуса я вперше почув *прізвище* цього філософа — що вже й казати про його систему!), друга належала дуже сильному популяризаторові західньої філософії — Е. Соловйову (в ній розглядалися аспекти суспільного консерватизму Канта).

— Ви знаєте цю статтю? За статтями Соловйова я стежу. Ми з Лісовим* на "трійці" сперечалися про філософію, і він сказав розумну річ: радянських дослідників західньої філософії треба ділити на дві групи. Перша — ті, що не розуміють навіть термінології філософів, про яких найнялися писати. Друга — ті, що терміни розуміють, ну, а про що доводиться писати — це вже залежить від ситуації і можливостей. Так от, Соловйов завжди розуміє не лише терміни, але — зміст.

*Василь Лісовий — київський науковець, викладач логіки Київського у-ту, засуджений на 9 років (6 років табору, 3 — заслання) у справі "Українського вісника" (процес Пронюка, Лісового, Овсієнка в 1973 р.).

Потім він дістав вирізку з журналу "Иностранная литература" — статтю Григор'євої про японську і взагалі східню філософію. В статті йшлося про принципово відмінний світогляд людей Сходу і зіставлявся цей протилежний і водночас доповнюючий, необхідний Заходові досвід мислення з останніми експериментами в психоневрології, що довели розбіжність функцій правої й лівої півкулі головного мозку, їхню асиметричність, взаємодоповнення й збагачення. Я тоді ще подумав, що проблема *неподібности* психологічних частин, які саме в наслідок такої неподібности зміцнюють стійкість і здатність пристосовуватися до світу *цілого*, ця філософська проблема, що несподівано відбилася в фізіології мозку, цікавить Стуса в зв'язку з його роздумами про ролі націй у світі.

У відповідь я порадив прочитати статтю відомого філософа Г. Померанца, яку я знайшов у таборівій бібліотеці, — про особливості розвитку західньої й незахідньої цивілізації (вона була вміщена в дивному й пустопорожньому збірникові статей про китайську культуру), а також статтю давно приміченого професора-медієвіста Гуревича про відмінність соціальної психології у різних народів — у різні епохи їхнього існування (цю статтю я знайшов у журналі "Иностранная литература"). Але Василь лише помуляв нижню губу об верхню і відійшов, нічого не сказавши — ні "так", ні "ні".

Десь тиждень минув, я забув ту розмову — Господи, мало чого Василь не хоче читати Померанца з Гуревичем, у нього свій смак, свої пляни, — раптом він підходить, явно схвильований (а поведився завжди стримано, навіть з деякою величністю).

— Прочитав Померанца й Гуревича. Добрі статті.

Щиро кажучи, не второпав я: ну, добрі статті, але чому він якийсь збуджений? Виявилось — мучили докори сумління:

— Побоювався, що вони — люди... зденаціоналізовані. Не розуміють, чим живе національна свідомість. Розуміють. Об'єктивні.

...Євреї, при всій їх зовнішній чутливості до світових ідей, монологічний за характером народ. Вони здатні так захоплюватися створеним їхньою уявою світом, власними ідеями й міркуваннями, що, трапляється, не помічають, як реагують на них довколишні об'єкти й суб'єкти. Ця *самозаглибленість* у власний внутрішній світ допомогла вистояти згустковій людей у вигляді особливої спільноти, яка не зливається ні з ким, упродовж двох тисячоліть вигнання — ситуація майже унікальна в людській історії! Але саме ця властивість національного характеру, яка надавала йому такої потужної стійкості, — коли розмовляють, не слухаючи співрозмовника, коли спілкуються, а в той самий час не помічають об'єкта спілкування, коли живуть поруч, торгують,

вітаються, жартують із сусідом і в той самий час існують на іншій планеті, в іншій площині життя, що не перетинається з сусідом! — мабуть, ця властивість, перше від усього іншого, спричинила стрижневий антисемітизм усіх племен і народів, який тінню супроводив єврейську общину в усіх її мандрах.

Цей ліричний відступ про євреїв був потрібний мені ось для чого: як єврей я маю, природно, властивості свого народу. І тому, відчуваючи напочатку тонкий, але видимий льодок, який проклав між нами Стус, я навіть не замислювався над справжньою причиною цієї ввічливої відстороненості. Гадав, що аристократичний холодок — або звичайна Василева манера спілкування, або я сам чимось йому неприємний...

І лише під час розмови про статті Померанця й Гуревича зрозумів: Василь цурався не мене особисто, але побоювався в мені універсалістської єврейської основи. Між такою основою й собою він звів невидиму, але непроникну стіну. Не тому, що він — у принципі затятий ворог універсалізму: він аж ніяк не національно-замкнена, національно-обмежена людина — але в *наш* час універсалізм здавався йому головною небезпекою, що загрожує існуванню його народу. А євреї в його очах були носіями універсалізму — навіть найкращі. Ось дві Стусові розповіді, що запам'яталися мені в таборі:

— Під слідством я сидів у одній камері з Семеном Глузманом. Зовсім молодий психіатр, хлопчик, з чубчиком і о такими, — він показав, — пухлими губами. Зробив блискучу експертизу Григоренка. Олена Боннер, коли вперше його побачила, не повірила, що це він: "Такий молодий, і таку працю зробив..." Дістав 12 років і здивовано казав: "Таж це майже стільки, скільки існує моя свідомість". Один із тих найкращих людей, кого я зустрічав у житті! І можеш уявити моє почуття: чудова людина, дисидент, що пішов у тюрму, він народився й виріс у Києві, жив у нас усі роки, а в гебівській в'язниці я мушу, — тут Василь приклав руку до грудей, ніби серце прихопило, — розмовляти з ним по-російськи...

Друга розповідь:

— Ти не стрічав на зоні Бергера? Єврей, лєнінградський поет. Сів у справі гуртка Бравна.

— Ні. Він ще до мене пішов на заслання.

— Дивний... До Ізраїлю їхати відмовляється. Я, мовляв, російський поет, пов'язаний з російською мовою, російською культурою. В Ізраїлі для мене все чуже. — Василь зробив довгу павзу. — Доводить, доводить... Не розумію, нащо треба логічно обґрунтовувати, любиш ти свою матір чи ні...

І обірвав неприємну йому розмову про Бергера.

Чому Василь спочатку подумав, що я належу до людей, для яких любов до матері є "предметом логічних вправ"?

Мужні й незламні люди, в зоні українці все таки були переможеними. Хай тимчасово, але покищо торжествували їхні вороги, "свині, які задніми ногами відштовхують одне одного від годівниці", як висловився колись Стус. Поразка в національній битві утворювала довкола українців поле трагедії, поле підвищеної чутливості до всього, що торкалося національного нерва душі. І моє спокійне ставлення до власних національних справ сприймалося Стусом як байдужість до них, отже, як духовна вада.

Насправді все було інакше. Євреї в зоні почували себе переможцями — військовополоненими, захопленими в бою ворожою армією, яка вже зазнала поразки. Ізраїль не просто існував (що само по собі також було нашою перемогою): ще важливіше для радянського зека-єврея було те, що він кожного місяця бив і бив радянську імперію. Звичайно, не навідліг — на жаль! — а тільки давав щигля, алеж як нам було приємно!

Це й створювало в моїй душі особливу, незрозумілу Стусові, настроєність національного спокою: ми, євреї, намагалися тоді не "хворіти" національно. На очах зникала (по-різному в різних людей, звичайно) звична зі сталінських часів, напружена підозрілість євреїв до "чужинців", нервова вразливість до кожного закиду, критичного зауваження. Звичайно, ще тільки йшов процес, а результат покищо позначався невиразно, але загальне його спрямування було очевидне. А в переможених українців національний біль ставав центром світовідчуття. І тому, мабуть, аж до етапу на 19-у зону в серпні 1976 року, я, людина, аж ніяк не схильна підкреслювати своє єврейство, людина, що говорить про Ізраїль з наголошеною об'єктивністю, видавався Стусові його товаришем у стражданнях, у боротьбі — але не душею.

Так, принаймні, я думав тоді....

Якось між іншим я довідався від Василя, що за освітою він інженер (принаймні, мав якусь технічну освіту), а працював чи то в науково-технічному інституті, чи то на виробництві — точно не пам'ятаю.

Згадую про це тому, що врізалось в пам'ять відчуття подиву: коли ж цей "технар" устиг здобути таку колосальну ерудицію в світовій літературі, літературознавстві, історії (про філософію я вже писав).

Я не зустрічав у своїм житті тоншого знавця творчості Камю — він прочитав і проаналізував усе, що написав француз (пам'ятаю, що найменше йому подобалася славнозвісна "Чума"). Але найулюбленішим Стусовим письменником виявився зовсім невідомий мені тоді Г. Гессе, а з його романів — "Гра в бісер" [Das

Glasperlenspiel]. У цій книзі були ніби власні Стусові роздуми про найголовніше в його бутті — про поезію й життя, про їх відповідальність і несполучність.

З європейських поетів Василь знав "від дошки до дошки" свого улюбленого Рільке.

Не певен, що всі ці дрібниці варто згадувати, алеж у них теж відбився Стусів характер, і я про всякий випадок їх занотую.

...Якось він покликав мене до своєї секції, щоб показати книжку поезій Рільке у перекладах Миколи Бажана. Признаюся: маю автоматичне упередження до діячів української культури, які заслужили кремлівське визнання. Це не означає, що не визнаю існування чесних і мужніх майстрів у сучасному українському мистецтві. Просто їх, здається, не мали б перекладати російською мовою й широко вшановувати (як, аналогічно, справжніх майстрів російської радянської прози не перекладають українською мовою). Тому імена ушанованих на весь Радянський Союз Тичини, Рильського, Бажана, Ле, Рибака й навіть Гончара (як на мій смак, найпристойнішого з усіх) викликали в мене стійке неприйняття. Коли Василь Овсієнко, бажаючи в зоні зробити мені приємне, сказав, що ось, мовляв, Бажан і Первомайський — ваші земляки, євреї,* сумно мені стало: і тут наші напаскудили! Овсієнко мене заспокоював: "Пане Михайле, ви не маєте рації. Первомайський замолоду починав як цілком пристойний український поет, імпресіоніст (саме так він казав, і що це означає — їйбогу, досі не знаю), і навіть Бажан — людина в українській літературі не зайва, багато корисного зробив". Та я лише вперто крутив шиєю, для мене імена лавреатів Сталінських премій назавжди поєднані з запахом улесливого холуйства, фальшивої патетики — що інше могло вціліти після чингісханівського погрому української культури в 30-і роки!

Коли Стус показав мені Бажанові переклади Рільке, я одразу почав прискіпуватися до текстів: слабкі місця, природно, знайшлися.

Василь послухав, подумав. Заперечив.

— Усе правильно, але це — вади оригіналу: Бажан переклав точно, включаючи слабкі місця самого Рільке, — і він почав мені пояснювати, що "Рільке сильний по горизонталі вірша, а по вертикалі сполучні структури в нього слабші, я читав у оригіналі". Він не розтинав "музику як труп", а показував мені зсередини, поглядом *майстра* віршування, *як це робиться*, як це цікаво влаштовано —

* Єврейське походження М. П. Бажана — поширена (поширювана) помилка, якої припустився й Василь Овсієнко. — Ред.

там, усередині. Він розбив мене одразу, і я покаявся, що несправедливий до лавреатів...

— Мене ще Зорян Попадюк і Василь Овсієнко захитали, — признався вкінці, — Зорян показав переклад "Мідного вершника", і мене вразило, як зумів Рильський відтворити пушкінський вірш. Переклад адекватно точний — мені здавалося, що це навіть теоретично неможливо, а в Рильського вийшло...

— Рильський — поет пересічний, але перекладач дуже великий, — уточнив Стус: при всій своїй любові до українських достоїнностей, зайвого він не потребував. — А що Попадюк розповідав про Тичину?

— Запевняв мене, що Тичина, з яким мене знайомили в школі та інституті, — це ороговіла оболонка давно померлого поета. Але нібито напочатку — я не дуже зрозумів, чи то до революції, чи то перші роки після неї — Тичина писав першорядні поезії, — останні слова я вимовив вибачним тоном, готовий одразу забрати їх назад, якщо мене атакуватимуть!

І мене атакували, проте цілком несподівано.

— Тичина — геніальний поет! — Стусів голос звучав, як на мітингу. Стукачі з колишньої Гегаймфельдполіцей, які хрест-нахрест підсікали наші бесіди в секції, збуджено заворушилися. — В українській поезії взагалі не з'являвся інший майстер з таким почуттям звуку, як Тичина! Це був творець нових гармоній у поетичній мові, таких поетів налічують одиницями в історії будь-якого народу, — він замислився, я також мовчав, відтак Василь зовсім по-іншому, тихо запитав: "А ти хіба не знав, що мене через Тичину взяли?.."

Того разу про "справу" Стус розповів коротко, а докладніше я дізнався про неї згодом, коли до зони надійшов передплатений Овсієнком товстий український літературний місячник (не можу зараз пригадати, який саме). В журналі запровадили рубрику, щось подібне до "Визначні люди нашого часу", а в ній надрукували статтю про слідчого чи прокурора Малихіна (точно знов таки не пам'ятаю, але щось схоже)*. Якись чесноти Малихіна, що виправдовували б його уславлення на сторінках усеукраїнської преси, годі було знайти в жадному рядкові, але як найвища точка

* Згадана тут стаття з'явилася під назвою "Слідчий Малихін проти Добоша та інших" у рубриці "Пост імені Ярослава Галана" (журнал "Жовтень", 1976, 4, стор. 94-105). — Ред.

його кар'єри відзначалося те, що він склав обвинувальний акт у справі зарубіжного українця на прізвище Добош, — був той Добош з Бенілюксу (чи то з Брюсселю, чи то з Амстердаму) і на завдання емігрантської української організації поїхав як турист на Україну, де мав зустрітися з найвідомішими націонал-демократами. В статті цитували початок обвинувального акта, складеного суперменом радянського правосуддя Малихіном: це — зустрічі Добоша з антирадянськими елементами, збирання наклепницьких відомостей, спрямованих на підрич і послаблення існуючого в СРСР ладу — весь джентлменський набір політзека. Якби все, що скомпонував видатний Малихін виявилось правдою, то за радянськими законами його клієнт підлягав ув'язненню в концтаборі мінімум на 7-10 років, а то й усі 15 (усе таки зарубіжний кур'єр!). Але слідчий, — чи хто він там був? — виявився такою великодушною й гуманною людиною, що, переконавшись у щиросердому розкаянні кур'єра, затриманого нібито з речовими доказами (рукописами, мікрофільмами)... відпустив його на батьківщину — тобто, звичайно, на чужину. Для людини, що хоч трохи обізнана зі звичаями КГБ і радянського суду, все це звучало, перепрошую, як чортівня собача. Я взагалі любив читати подібні статтейки: вони компенсують у зоні відсутність циркових вистав. Але пішов до Василя не лише тому, що хотів побавити його: гадав, що цитати з "обвинувалівки" в українській справі можуть його й зацікавити (чомусь на Україні вважають обвинувальні акти й вирок документами секретного значення — всупереч радянському закону, і майже половина моїх знайомих українців, наприклад, Чорновіл, Руденко, Овсієнко, Скрипчук та інші ходили в зоні, не маючи вироку — "пашпорта радянського в'язня". А тут — аж у журналі цілий абзац із "обвинувалівки"!).

Заледве Стус кинув оком на сторінку, м'язи скам'яніли на вилицях:

— Читав. Цей абзац нам усім давали на слідстві, — відкреслив нігтем цитату з твору Малихіна. — Малихін підписав ордер на мій обшук і арешт. А тобі не казали, що весь покіс сімдесят другого року взяли в цій справі?

І він розповів мені подробиці свого обшуку й арешту — 12 січня 1972 року.

— Справді, на Україні був рух... — він умовк на хвилинку. — Нас називали українофілами. Не люблю цього слова. Чому українці — українофіли? Можна бути українцем і українофобом, це сполучне, але саме поняття "українофіл" стосовно до людини, яка не має вибору, любити чи не любити, бо вона належить до українського народу, — мені здається безглуздя. Ну, подумай сам, Мишко, хіба євреї, що люблять своє єврейство, — це юдофіли?

— Сіоністи, — посміхнувся я.

— У Франції немає франкофілів, у Англії — англофілів, тільки серед слов'ян з'явилися русофіли, українофіли... Втім, не має значення. Цей хлопець мав з нами зустрітися, якщо вірити обвинувальному актові. Виконав він своє завдання халтурно й недбало. В Києві взагалі ні з ким не зустрівся, я до арешту й прізвища його не чув, у Львові бачив, здається, Івана Світличного. Ані Дзюба, ні Славко Чорновіл, ні Сверстюк, ні Ірина Калинець, — ніхто його не бачив з авторитетних представників руху.

Вже в зоні Чорновіл провів наше, "внутрішнє" слідство — що сталося насправді? Навіть із Світличним "посланець" не вів ділових переговорів: звичайні дисидентсько-національні бесіди на свіжому повітрі, що їх ведуть у сучасних садах і парках майже всі інтелігенти середнього віку.

— Але в "обвинувалівці" сказано, що його затримали на кордоні з секретними матеріялами?..

— Його затримали з рукописом "Словника українських рим" Святослава Караванського!* Тому його й випустили до суду — кому він з такими доказами потрібен! Вони б за всіх умов його випустили — в його діях не було складу злочину — навіть за правилами ГБ. Але він перелякався, опинившись у камері, і почав говорити все, що їм потрібно, а головне — назвав прізвища людей, з якими йому *порадили* зустрітися. Якби він мовчав, вони б ніколи про це не дізналися й випустили його швидко, але він, як багато дурників, думав, що в ГБ все знають і назвав їм усіх — Дзюбу, Чорновола, Калинців, Сверстюка, мене... Славко на слідстві читав протоколи його допитів і оцінював так: спочатку він просто був відвертим у ГБ, розповідаючи все відоме, а на останніх допитах, коли, очевидно, відчув, що вже пахне звільненням, віддався слідчому цілком. Майже за Леніном: від активного заперечення до щирого свідчення, а від нього — до відвертої брехні. Слідчий натякав йому, що саме треба свідчити, і він залюбки говорив "належне" й запропоноване. Можливо, саме Малихін провів з ним цю операцію, тому й потрапив у "славні люди Радянської України".

...Після того, як кур'єр назвав слідству імена й прізвища людей, з якими йому доручили зустрітися і налагодити контакти, були виписані ордери на обшук та арешт за "списком Малихіна".

("Вони зняли вершки нашого руху, — через рік розповідав мені

* Святослав Караванський, один із патріархів нинішнього покоління мордовських політзеків, який відсидів у тюрмах і таборах ГУЛагу, беручи загалом, понад 30 років. Український науковець і літератор. Під час нашої розмови відбував черговий строк "на спецу" — себто в мордовському таборі для політ'язнів *особливого режиму* (на станції Сосновка).

в карцері В'ячеслав Чорновіл. — Тут, звичайно, був їхній успіх. Мені гебісти на слідстві заявили: націоналізм існуватиме, але на десять років ми собі забезпечили спокійне життя. Помилілися!").

У Стуса обшук тривав неймовірно довго: до республікансько-го ГБ його повезли вже за північ, і тому арешт оформлено днем пізніше, ніж у інших учасників руху: День Українського політв'язня всі зони відзначали 12 січня (в день "покоосу 1972 року"), а Стусів термін кінчався тринадцятого.

— Нишпорили вони в моїх паперах, — розповідав Василь, — а син, Дмитрик, сховався від них під крісло. Дивився зляканими оченятами спідсподу — малий, а зрозумів: вороги в хаті.

...Скільки я пам'ятаю, головним криміналом, виявленим під час обшуку Василя Стуса, стали два документи. Перший — щойно завершена, практично майже ніким, крім близьких друзів, не читана, його стаття — есей про творчість Павла Тичини. Другий — аркуш паперу з написаним віршем.

Василь розповідав так:

— Знаєш, як буває: щось прийшло в голову, думка, заготовка, занотував її на першому-ліпшому клаптику паперу, а потім забув: не знадобилося чи взагалі не в той бік думки пішли. В мене, мабуть, сотні таких лежало. Зовсім не пам'ятав, що в кожній записано, і раптом вони витягають аркуш, читають, і я зрозумів: арешт!

— Що за вірш?

Треба признатися, що Василь прочитав ці чотири рядки з якимсь задерикуватим молодецтвом: а все таки був задоволений, що це написав!

— Кубло бандитів-кагебістів,
Злодіїв і відставників,
У стольному засіли місті
Як партія більшовиків.

У нас виявилася дуже відмінна реакція на прочитаний чотири-вірш: я, лиха людина, "кейфував", уявляючи рідних, хоч і київських, гебістів, що слухають цей вірш, якому вони подарували довге, поколіннями вимірюване життя; а Василь спохмурнів: пом'яму, його засмучувало, що зачіпкою для ГБ стали рядки випадкові, результат власної розваги, рядки, що ні для кого й ні для чого не були призначені. Сідати — так хоч за справу!

— А чому в вирокі про вірші не йдеться? — запитав я. (Стус мав вирок при собі. Вищезгаданого "пасквіля" там не згадали, зате один з епізодів полягав у тому, що, "находясь в доме отдыха, обвиняемый Стус В. С. рассказал свидетелю ... анекдот про Основоположника Коммунистической партии и Советского Государства", саме так, усе з великих літер, але без згадування прізвища та імени — як запровадили ще в канцеляріях періоду до

1855 року).

— Вони не могли приписати "поширення" — віршів ніхто не бачив, навіть дружина. Я, справді, й сам про них забув! Для криміналу, для ордера на арешт вистачало чотирьох рядків, а вже для вироку, ти ж знаєш, потрібен мотив *пропаганди*! Для вироку вони, насамперед, трусили статтю про Тичину.

Знаючи філологічну обдарованість Стуса, його здатність до оригінальної літературознавчої аналізи й дивовижне вміння образно висловлювати найскладніші, найтонші спостереження над словом, над стилем і технікою письменника, не сумніваюся: похована в архівах ГБ праця — одне з дивовижних досягнень українського літературознавства 70-их років.

Наше покоління звикло розглядати Павла Тичину як балаганну ляльку, бовванчика для київських та кремлівських прийнять, манекена для звань, орденів і медалів...

Ой, Павло Тичина, дорогий професор,

Пишеш ти, як Пушкін, жаль — нема Дантеса... —

це, та ще, либонь, "Партія веде", — ось і вся наша ерудиція стосовно творчости Тичини. Стус проаналізував його ранні поезії, безсторонньо простежив, як видатний (за його словами) талант зі слабким характером, тендітний орган, створений природою для "звуків солодких", а не для протиборства зі слідчим ОГПУ чи паханом злочинської банди в гулагівській скотобойні, дійшов якось висновку: "А чи не час поцілувати пантофлю папи?" — і поцілував. І дістав у винагороду все, що "належить": народного поета України, депутата Верховної Ради, академіка, лавреата, — але поезії писати розучився. Його "продукція після зламу" — навіть кількісно — становила приблизно п'яту частину написаного раніше, а вже якісно — годі й порівнювати. Ніби не вмів ніколи співати, ніби народився Долматовським або Дмитерком, і поступово, за десятиліття, всі читачі забули, що колись — жив на світі такий *поет*. Стус хотів воскресити його для України...

— Всі примірники арештували?

Кивнув: "Шкода. Непогана була праця".

Уперше і лише один раз за весь час нашого знайомства я почув, як суворий Стус похвалив свій твір.

Але навіщо, власне, органам КГБ був потрібен арешт "кур'єра" Добоша, щоб зробити "другий український покіс"? Блискача плеяда українських націонал-демократів "шестидесятників" діяла відкрито, їхні імена відомі не лише опервідділові, але кожному інтелігентові на Україні, адреси їхні були в будь-якому довідковому бюрі, твори підписані не псевдонімами, а справжніми прізви-

щами... Чому ж їх не могли просто обшукати, просто вилучити їхній "самвидав", просто вгатити шалені строки — без приводу в вигляді свідчень Добоша?

Виявляється, й нібито "всемогутне" ГБ могло далеко не все. Як я зрозумів із Стусових розповідей і, головним чином, Чорноволових (через рік), арешти українських націонал-демократів були картою у великій політичній грі партійних босів, а доля цих молодих і немолодих людей у зонах та на засланні стала побічним і малозначним ефектом у черговому турі боротьби за імперську владу.*

Якщо я правильно зрозумів, у 1972 році досягла апогею боротьба за трон між Брежневим, який все ще здавався партійному апаратові непрезентабельним, млявим, малокомпетентним та й просто дурнуватим (подібні відгуки я сам чув від апаратників) з "сильною людиною партії КПРС", усеукраїнським босом Петром Шелестом. Шелест зробив ідеологічну ставку на "національну самобутність", і тому українці в зонах згадували його без злости, хоча всім іншим зекам прізвище українського диктатора здавалося втіленням наймерзенніших сторін кремлівського самодержавства.

...Можливо, я — людина, що втратила віру в перемогу світлих елементів, але я також не можу повірити, щоб радянський начальник, хай Шелест, хай хтось інший, міг бодай на годину згадати про добро свого народу, своєї батьківщини. В 1979 році я почув у радіо "Свобода" виступ українського правозахисника Валентина Мороза і, хоч я не є великим прихильником його таланту, одразу відчув істину в його словах, що начальники-українці в імперії є речниками інтересів свого народу так само, як капітан Відкун Квіслінг був речником інтересів норвежців ("навіть менше", — єхидно додав Мороз, і цілком справедливо). Але, звичайно, кожний вельмсґа потребує особисто відданого йому кодла (по-італійському — мафії), а таку мафію організаційно найзручніше комплектувати саме з земляків.

Тепер уже ні для кого не секрет, що Брежнев зібрав свою "мафію" з дніпропетрівців, Шелепін організував свій клан з комсомольсько-гебівських апаратників новосталінського напрямку, Полянський обрав "національний вар'янт" — він спирався на російську групу в ЦК, а от Шелест вирішив створити власну банду

* Цікаво, що через два роки відбулися обшуки й арешти в "справі" російських націоналістів, що групувалися довкола журналу "Вече" (Віче), і "справа" пройшла цілком за тією самою схемою, що українська в 1972 році. В результаті "патрон" російської партії Дмитрій Полянський вилетів з Політбюра і Ради Міністрів у Токію, в крісло посла, а редактор "Вече" Владімір Осіпов потрапив до однієї зони з Чорноволом — на 8 років.

в боротьбі за кремлівський кабінет — з відданих йому українських бойових півнів. Тому він, гадаю, розігрував карту "національної самотності": в разі успіху не лише гарантував особисту відданість своїх кадрів (усупереч намірам московського ставленика в Києві — Щербицького), але міг розраховувати на підтримку могутніх армійських генералів-українців. Природно, проводячи подібну лінію, Петро Юхимович аж ніяк не хотів *несвоєчасних* для нього процесів над націонал-демократами: він не міг не розуміти, що такі процеси буде використано проти нього, що спритний у партійних боях сюзерен неодмінно звинуватить його ж таки, Шелеста: "Розпустив Україну, сепаратист! Сам потурає буржуазному націоналізмові!" (вже після зняття Шелеста мені розповідали в Москві, і то цілком серйозно, до чого Шелест докотився: на якійсь нараді на Україні запропонував доповідачеві, здається, Щербицькому, говорити по-українськи! Жах, шовінізм! А той спритно підтяв начальника: "Я говоритиму мовою великого Леніна!").

Українське управління КГБ підпорядковане, звичайно, Москві й виконує волю генерала Андропова, а тому воно передусім стежить за Шелестом (і Щербицьким), а вже відтак за Чорноволом чи Сверстюком. Але... але все таки живуть вони в Києві й залежать від українського хазяїна майже так само, як від московського шефа. Помешкання для працівників просять у Шелеста, додаткові пайки й путівки в його таки "хазяйстві" — він розпорядник місцевих кредитів, а не далекий Андропов. Тому працівники українського КГБ не могли *просто* розв'язати кампанію проти "українофілів" (як вони їх називали). І вони створили сценарій, який дозволяв пустити в хід антишелестівську змову так, щоб сам Шелест дав на неї санкцію. Добош, посланець емігрантського центру, відіграв для ГБ ролю живця, на якого зловили Шелеста: той не міг заперечувати проти обшуків у осіб, запідозрених у передачі матеріалів за кордон. Роздобувши на обшуках речові докази для дальшого ведення слідства (як от Стусів чотиривірш), гебісти вирішили — "з гуманних міркувань" — відпустити закордонного українця додому з своєї катівні: оскільки він майже ні з ким з арештованих не зустрічався, його особиста присутність на процесі могла лише зашкодити вирокові, а все потрібне слідчому відділові він уже зафіксував у офіційному протоколі.

На цьому політична кадрить не скінчилася. Після від'їзду Добоша Шелест, очевидно, зметикував, для чієї голеної голови сплітається зашморг з життів Стуса, Пронюка, Світличних, Калинців, Плахотнюка та багатьох інших. Натислися якісь потаємні важелі. Чорновіл розповідав мені: "Весною, через кілька місяців після арешту, слідство переломилося. Гебісти мало не обіймали

мене, а всілякі розмови про майбутній строк відкидали вміть: «В'ячеславе Максимовичу, нащо непотрібні розмови про покарання, тепер обстановка така, що треба думати про інше — як жити-мемо на волі»».

Щось у тому ж дусі відбувалося, мабуть, і з іншими обвинувачуваними: якось Стус, який звичайно не розповідав про слідство, зауважив: "Наймерзенніше, коли панове гебня доводять, що вони теж українці. Був на слідстві такий місяць, коли вони... хібащо шараварів не вдягали і в гопака не кидалися переді мною — все решта було".

Але Брежнев переміг на пленумі ЦК, Шелеста з України усунули (Боже мій, яким жалюгідним нікчемою колишній півбог виглядав у Москві), і процеси націонал-демократів мали відбутися в Києві та Львові — як речовий доказ для партійних верхів справедливості неласки, що спіткала колишнього кандидата в диктатори.

Скільки я зрозумів, оперативна здобич гебістів виявилася мізерною для слідства й вироку: ні про що з засекреченої діяльності руху вони довідатися не спромоглися. Лише цим я пояснюю такі факти, як, наприклад, інкримінування Ірині Калинець циклу її поезій, присвячених... Одиссеєві. Експерти ГБ із Спілки письменників України кваліфіковано пояснили, що в образі Одиссея, котрий покинув Ітаку, котрого ждуть на батьківщині багато-багато років і обов'язково дочекаються його повернення, насправді зображений В'ячеслав Чорновіл (цикл був написаний у 1967-68 роках, коли Чорновіл відбував свій перший — тепер уже з трьох строків), а якщо поезії присвячені Чорноволові, вони тим самим мають кримінальний характер.

Про вирок Стусові з анекдотом про Леніна я вже згадував: боюся, що з подібним складом злочину можна в наш час посадити всю без винятку інтелігенцію і три чверти робітничої кляси СРСР. Втім, навіть стаття про Тичину, яка розповідала про загибель поета після того, як він схотів віддати власність, яка йому не належала, свій Божий дар, земній владі, точно кажучи, не була криміналом.

Сказавши про мізерність оперативної здобичі, я зовсім не бажаю злостиво принизити гебівський успіх: вони вилучили з українського суспільства саме тих, кого Москві хотілося й вигідно було вилучити, — найталановитіших, наймужніших, найстійкіших українців. Інша річ, що національний рух важко зупинити репресіями і на місці заарештованих стали нові герої — "покіс 1977 року", але це вже новий сюжет, що Стуса не стосується безпосередньо.

Як він, мабуть, мучив їх під час слідства! Мені розповідали тільки один епізод, але неймовірний за сюжетом для кожного, хто

знайомий з майже цілковитою тишею слідчого ізолятора ГБ! Коли Стуса під час слідства відправили етапом на експертизу до психіатричного інституту (це було, безумовно, засобом тиску на впертого обвинувачуваного — при "нормальному" ході слідства експертизу повинні провадити просто в кабінеті слідчого або взагалі обходитися без неї), Василь закричав на всю тюрму: "Прощавайте, братове! Стуса в божевільню ведуть!" Це в обстановці, коли навіть кроків наглядача за дверима не чути (килим!), коли для виклику на допит твоє ім'я в "годівницю" вимовляється пошепки, коли, виводячи зеків на прогулянку, наглядачі, щоб не зіткнутися, подають один одному знаки клацанням пальців і бряжчанням ключів, аби не пролунав *Голос!* Як, либонь, раділи його від'їздові київські тюремники в день етапу до Мордовії — точнісінько, як у відомій анекдоті: "Чи довго ти ще з нас знущатимешся, проклятий!"

Різносторонні зацікавлення Стуса виявлялися постійно: про що й про кого ми б не говорили, Василь завжди мав оригінальну інформацію й незвичний погляд на предмет.

У ті місяці в мене з'явилось нове "захоплення" — я читав підряд томи історичних творів академіка Кримського. Оскільки в тексті траплялися слова, ще невідомі мені в процесі спілкування з зеками-українцями, я сміливо експлуатував друзів, питаючи російське значення кожного незрозумілого слова. і ось, пам'ятаю, зі словом "рясний", що стосувалося фльоти Селіма Жорстокого, пішов у секцію до Стуса.

— Ти все прочитав? — запитав Василь.

— Крім прози.

— Чому?

— Ну, мого знання української мови вистачає на читання наукової літератури, поезії також можу зрозуміти, там одне-два слова незрозумілі — запитаю. Але читати художню прозу — мені не під силу.

— Даремно, — засудив він мене, і одразу ж коротко схарактеризував усі повісті Кримського: він знав їх добре. Тут таки розповів подробиці загибелі славетного сходознавця на етапі до Казахстану — в жадній радянській науковій праці я не знайшов навіть згадки про те, що Кримський був арештований і загинув у ГУЛази.

Читав я Лесю Українку — несподівано Василь порадив: "У Лесі по-справжньому визначні речі не поезії, а п'єси". (Я ж, звичайно, почав з поезій — адже у всіх підручниках про Лесю йдеться лише як про поетку). З п'єс він порадив читати насамперед не найбільш відомі, класичні драми, а назвав, здається, малу драму з епохи французької революції — ту, що звичайно не згадується в

серйозних літературознавчих працях. І справді, цей твір видався мені найсвіжішим у всій Лесиній книжці.

До речі, побіжно він згадав факт, якого в російськомовній літературі я не стрічав ніде: нібито Леся могла вийти заміж за Кримського...

Якось при ньому я згадав ім'я аспіранта-українця, який учився в Ленінграді, в нашому інституті й якого вважали одним із найблисकुчіших випускників катедри.

— Наливайко, що працював у Ніжені? — запитав Василь.

— Так, — здивувався я. — Ти його знаєш?

— Я його не знаю. Я його читав.

Коли, після етапу до Саранську, я згадав, що в потьминській "пересилці" гострі держакі важкої "параші" були обгорнуті аркушами з українського журналу зі статтю Наливайка (здається, про малі повісті Боккаччо), Стус аж стогнав — так стогнуть від зубного болю! Він переживав, що "якийсь негідник", використавши подібним чином статтю Наливайка, "принижує перед сторонніми" престиж української культури.

Згадав я чоловіка моєї однокурсниці, українського поета Павла Мовчана, — і його знав Стус: "Дуже виріс у останніх віршах".

Історію він знав дуже серйозно. Заговорили про епоху Богдана Хмельницького (після того, як я прочитав узятий у Стуса "Літопис самовидця"), і Василь докладно і, як я виявив за кілька років, уже в Ізраїлі, абсолютно точно відтворив концепцію епохи, розроблену істориком Брайчевським (Василь погоджувався з істориком, а, скажімо, Чорновіл, з яким ми через рік обговорювали припущення Брайчевського, вважав, що той спротив ситуацію — Богдан суб'єктивно був феодалом у краю, що стрімко розвивався на шляхах буржуазного передвідродження, але об'єктивно, внаслідок історичних обставин, він став речником інтересів міської маси на Україні, — проте ідеї Брайчевського — в викладі Стуса — видалися мені переконливішими за варіант Чорновола).

Я вже писав у книжці "Место и время", а тому тут повторюю коротко: Стус виглядав незвичайною постаттю в середовищі націоналістів. Для націоналістів природно підносити свою культуру та історію, перебільшуючи їхні достоїнності — незалежно від об'єктивних властивостей того й другого: в цьому виявляється комплекс неповноцінності гнобленої нації, її інстинктивне прагнення до самозбереження, до звільнення від гіпнози чужої культури, бажання непомірними й необґрунтованими похвалами своєму народові вибити — "клин клином" — комплекс національної приниженості, що вкорінився в душі народу. Багато хто з націоналістів у зоні виявилися саме такими — повторюю, це природно, такі вони повсюди в світі, — але Василь Стус таким не був. В ньому вже пробивалося те спокійне чуття живої дійсності, що

характеристичне для народу, який *видужує* від лихоліття.

Ми ніколи не говорили, яким чином Василь набрав до мозкової "скарбнички" величезний запас ерудиції. Лише раз — ми загоряли в неділю за баракком, ховаючись від начальства, біля трояндового "куща Сороки" (про нього — далі) — він прохопився словом: "Мені доводилося працювати над документами в республіканському архіві, а туди саме приїхав історик з Польщі, і співробітники витягли з вказівника всі шифри фондів про придушення польського повстання 1863 року, «щоб гість не згадав і на Росію не образився». У мене в архіві працювали знайомі, розповіли..." Товариство веселилося, а я машинально відзначив: таж Василь у *архіві* працював над первотворами...

■
Здається, по-справжньому ми почали зближуватися після "голодівки на оборону Стуса" — найсумнішої історії, що за чотирі роки я спостерігав у радянській тюрмі.

Початок виглядав таким багатонадійно добрим. Адміністрація і ГБ, що стояло за нею, вирішили "знайти контакт" зі Стусом і, оскільки в нього вирізали 2/3 шлунку, наказали дати йому інвалідність.* Інвалідність, як правило, надавали "на шпитальці": медична комісія там робила свій авторитетний висновок. Втім, не медицина, а начальство вирушує ці питання, і якщо не схоче дати інвалідности людині зовсім без шлунку, то й не дасть, і жаден лікар нічого не вдіє. Але — Стусові вирішили дати у вигляді жеста доброї волі. Простіше кажучи — продати те, що й без того мусять дати, це звичайна тактика. Втім, точно про їхні задуми з інвалідністю ми так і не довідалися: Василь, як завжди, зіпсував гебівську гру від самого початку.

Я жадного разу не потрапив "на шпитальку", але, з розповідей, перебування там має й плюси, й мінуси. Плюси — дієтичне харчування, тобто масло, цукор, навіть сало, а також відсутність праці (немає цеху, зате є морг). Мінус один, але досить серйозний — заборона читати. Ні книг, ані газет у лікарні "не положено" і провозити їх із зони категорично заборонено: начальство побоюється, що разом з виробами з паперу до лікарні переправлять якісь документи, а поруч побутова зона, піде туди, а звідти — на волю... Неписана інструкція управління МВД велить: у лікарні політичним читати не дозволено.

Виконання "неписаних" правил, як завжди, визначається волею виконавців. "Уперті українці" Чорновіл, Стус, та ще й у

*До 1978 року інвалідність 2-ої групи давала в зоні деякі привілеї зеков: право не брати участі в найважчих роботах, працювати не 8, а 6 годин на день і виконувати відповідно 75% норми тощо.

компанії з Осіповим, а потім Айрікяном виявилися сильніші за майора Александрова, начальника зони 3-5 і поламали цей порядок. Робилося так (за розповідями): коли когось із дисидентів відправляли на етап до лікарні, він брав із собою в дорогу книгу й відмовлявся без неї етапуватися. Але оскільки етап "бунтарів" до лікарні завжди здійснювався за вказівкою ГБ, скасувати його було неможливо, а силоміць відправляти до лікарні здавалося майорові безглуздом, він заплющував очі на "недозволену книгу" — лише ретельно обшукував її. Кінець-кінцем, гебістам треба відправляти зеків "на шпитальку" (зіткнути когось із різних зон і простежити стосунки, підслухати розмови, а когось, навпаки, ізолювати від його звичної табірної компанії і подивитися реакцію; та ще й побалакати подалі від пильного погляду відомих "зеківських контррозвідників"), нехай ГБ й пильнує їх "на шпитальці". Зеки також не зловживали поступливістю майора і брали з собою, як правило, не більше одного примірника. Так воно й поведлося на "трійці", і Стус звик до "вільних порядків".

Таку саму акцію він вирішив здійснити й у нас. на 17а.

Днів за два перед етапом прийшов через "Книга — поштою" томик Секста Емпірика. Ось його Стус і вирішив постудіювати за той час, поки пройде медична комісія.

Але на варті "порядку й закону" в штрафному політтаборі пильно стояло товстоморде, з брезклыми м'ясистими щоками, товстозаде, малописьменне, але самовпевнене мурло капітан Олександр Зіненко. Коли наглядачі прийшли з вахти до штабу й доповіли, що Стус відмовляється їхати без книги в лікарню, капітан не розгубився: за те його й поважало начальство! Він наказав одному з наглядачів — не пам'ятаю прізвища, але він був чемпіоном Мордовії з вільної боротьби — відібрати в Стуса твори Емпірика, накласти наручники, силоміць стягти до автозака, запахати в "склянку", тобто в мікробокс, 60 на 60 см, і відправити, куди КГБ велить, — на лікування.

Треба знати ще мордовські дороги, здатні витрясти душу навіть з місцевого здорованя, а тут їхав скутий і замкнений у сліпій темній клітці, виснажений майже п'ятирічним ув'язненням і недавною операцією поет... Прибувши "на шпитальку", розлючений Стус написав заяву, в якій порівняв дії Зіненка з фашистськими й на знак протесту відмовився від радянського громадянства.

Коли через два тижні він повернувся офіційним інвалідом (колеса бюрократичного механізму, раз заведені, крутяться вже за інерцією), Зіненко почав мститися за "фашиста". На виправдання Зіненка скажу одне — не вірю я в його образливість, усе це маскування. "Фашист", то й "фашист", нашого капітана образити можна лише кулаком по пиці. Але, очевидно, "на верхах" обурилися Стусовою "невдячністю" (Зіненко на це натякав), себто тим, що

запроектована гра на тему "добро" кінчилася поразкою, не встигнувши навіть початися контактом, і капітанові наказали "карати". А вже йому що за радість органам догодити!

Одразу після повернення з лікарні, заледве він устиг розповісти товаришам про сутичку на табірній вахті з чемпіоном Мордовії та про подорож до лікарні в наручниках, Василя знову викликали на вахту. Новооформленому інвалідові зачитали термінову Зіненкову постанову: етапувати його на 19-у зону в ШІЗО (ШІЗО — штрафний ізолятор, себто карцер, — на нашій зоні, з огляду на її малий розмір, такого закладу не було). Термін — 15 діб, менше Зіненко практично не давав нікому, а що вже українцям — менше максимуму, дозволеного йому законом, взагалі ніколи не давав!

Було літо 1976 року, пригадую, червень, але як трапляється в Мордовії — ночами вдарили приморозки. В бараці, тобто в оточенні сорока чоловік (а кожна людина — "жива грубка", що нагріває повітря довкола себе, і цю обставину в зонах завжди враховують), я ночами накривався в ті 15 діб бушлатом поверх ковдри, інакше не міг заснути: було нелюдськи холодно. А в карцері на ніч, за сучасними "брежневськими" правилами, заборонено не лише постіль і ковдру (їх не було ніколи), але й спідню білизну (нічого з одєжі, крім трусів і роби, решту знімають при вході до камери), і бушлат (а за Хрущова бушлат дозволяли, мені розповідав табірник тих часів Владімір Осіпов). Якщо додати, що зек голодний (годують у ШІЗО так: через день, у "голодні" дні, дають пайку чорного хліба, 150 грамів, і дві склянки окропу, а в "ситі" дні — зменшену в півтора раза супроти табірної норми порцію "баланди" й "січки"), отже, "пальне" до його організму практично не потрапляє, то ясно, чому нема гіршої долі, ніж потрапити до ШІЗО в літні приморозки. Вже не опалюють — не "сезон", — а холоднеча майже зимова, до нуля, і забирає сили, залишені, не відібрані голодом.

А Василь був післяопераційний хворий, офіційний інвалід 2-ої групи.

...Найстаріший політзек 17-ої зони, Роман Семенюк, бандерівський розвідник "Зорян" з міста Сокала, добивав у нашій зоні 27-ий рік. 25 літ він дістав за участь в УПА, втік з табору разом із старшим товаришем, теж бандерівським бойовиком, що про його мужність, розум, шляхетність із захопленням розповідають ветерани мордовських зон (не лише українці); їх зловили біля самого кордону: на батьковій могилі, до якої прийшов попрощатися втікач, — була засідка, організатора втечі розстріляли, а Роман дістав три додаткові роки Владімірської "критки". Відносно малу кару він купив маневром: висловив удаване розкаяння і згодився написати листа до газети управління МВД, що втечі марні й безглузді. До речі, відзначаю деталь, що характеризує моральний

клімат зони: минуло понад десять років, але Романа досі поблажливо, але невблаганно засуджували за цей лист ветерани таборів. А колись, кажуть, одразу після того, як відбув трирічну "критку", навіть руки не подавали! Купити життя ціною лицемірного виступу в пресі здавалося їм майже злочином. (Це не зрозуміло на Заході, де я все це пишу, і навіть здається наївним, але таке в дисидентському середовищі Російської імперії ставлення до *слова*, та ще й Громадського! Втім, не відхилитимусь від сюжету...). Історія ця міцненько відбилася на вдачі пана Романа: він був неймовірно нервовий, поривчастий, вразливий до сліз і психований до миттєвої бійки, та водночас дуже обережний у стосунках з начальством. Посадили його в 20 літ, відтоді, виключаючи 10 місяців утечі, він сидів за дротом, і йшов уже сорок восьмий рік його життя, і хотілося дожити й подивитися, яке буває існування на "волі" — без "пайки", без ШІЗО, без "отрядного", зате з дівчиною і, хтозна, може, й з діточками. Тому в табірні акції він ніколи не вступав: "З моїм терміном — не можна".

Я тому так докладно загадую про нього, що в день, коли Стуса відвезли до карцера, саме пан Роман підійшов до мене перший:

— Не знаю, як решта зони діятиме, а я маю на увазі (це був його улюблений вираз, він уживав його до речі й не до речі) голодувати за Стуса!

— Стривай, Романе, поміркувати треба.

...За порожнім бараком на розі ріс "кущ Сороки" — там я призначив усім політ'в'язням зони п'ятихвилинну (щоб не рознюхали "стукачі") зустріч після роботи. Кілька слів про назву куща. Колись у нашій зоні сидів український діяч на прізвище Сорока — розповідали, що він був одним із керівників чи то ОУН, чи то УПА — я не зміг точно з'ясувати, казали, що керував загальноукраїнським молодечим рухом.* Він мав "бандерівський стандарт", 25 років, а через дорогу, в жіночій зоні (вона теж була ч. 17, але без літери "а", й закрилася вже при мені, в 1975 році) сиділа ті самі 25 років його дружина.** (Тоді глухих огорож не було, і вони могли бачити одне одного щодня — через 8 рядів колючого дроту, по чотири біля кожної зони.) Авторитет Сороки поміж земляків був романтично-благоговійний: "Кращого за нього на зонах нікого не було", — розповідали через багато років після його смерті. Якимось у неділю він пішов за барак, полежати на траві, тихцем позагоряти, ліг на землю, заплющив очі й... не прокинувся. На місці його

* Михайло Сорока (народився 1911 р. на Тернопільщині) — один із видатних діячів ОУН, уперше заарештований в 1939 р., засланий на Воркуту. В 1950 р. звільнений і реабілітований, але вже в 1952 р. знову заарештований. — Ред.

** Катерина Зарицька, народилася 1919 р. у Львові, засуджена в 1947 р., звільнена в вересні 1972 р. — Ред.

смерти зеки-українці посадили троянди, і багато років відтоді "кущ Сороки" зберігався як живий монумент загиблого братові...

Того вечора до "куща Сороки" зібралися всі політв'язні, навіть старі, колишній капітан-лейтенант Віталій Лисенко, що ніколи не брав участі в жадній політичній акції ("Я шпигун, мені не можна"), — навіть він прийшов.*

— Наша мета — не конфронтація, не перемога над начальством, а допомога Василеві, — сказав я. — Треба врятувати здоров'я Стусові. Тому *почнемо* навшпиньки: з подання заяви протесту, де попередимо про посилення акції в майбутньому. Якщо вони повернуть Василя з карцера — акцію закінчено. Якщо ні — йдемо на загальнотабірну голодівку.

Всі погодилися з моїм пляном.

На ранок, одразу після того, як черговий зони знайшов купу заяв у скриньці штабу, начальство заметушилося. Спочатку нас лякав молодий нахаба, лейтенант із оперативної частини — ми чомусь не злякалися. Тоді на переговори вислали "добру людину", начальника нашого загону лейтенанта Улеватого. Це дрібний нікчемник, який до того ж не мав жадних прав приймати рішення: його функцією було збирати на нас інформацію. Що ж, дамо йому інформацію!

На бесіду в штаб до пухлогубого, женоподібного і, попри свої 22 роки, вже пухлозадого "отрядника" (він роздався вшир буквально за три-чотири місяці спокійної праці на зоні, що вмирала) запросили представників усіх "табірних верств". Від старшого покоління українців говорив Роман Семенюк, від "стариків"-росіян — робітник Пйотр Сартаков, від молодих українців — Василь Овсієнко, від молодих росіян — Герман Ушаков ("молодомарксист" з Ленінграду). Я, очевидно, мав репрезентувати "демократів" (кажу — "очевидно", бо організаційно ніколи ні до кого не приставав перед зоною, і "кіт гуляв де сам знав", хоч за поглядами я, безумовно, був демократом).

Основа мого пляну полягала ось у чому. В'язні, вважав я, страждають не лише від жорстокости начальства, але й від його глупоти, невігластва. Взагалі багатьох диких учинків влади (не лише стосовно зеків) могло б не бути, якби невігласи з великими казенними печатками могли бодай здогадатися — не кажу знати! — про наслідки. Якби Хрущов своєчасно дізнався, що Пастернак — це не "свиня", а видатний поет, він, мабуть, остерігся б ганебного скандалу, який урядові нічогісінько, крім вічної ганьби не

* Співробітник радянської військово-морської розвідки (штурман розвідувального корабля), він був засуджений до 7 років за те, що не доніс на свого друга, який став агентом "Інтелідженс сервіс", капітан-лейтенанта Константиновського.

приніс, а поета довів до загибелі... Якби Брежнєв з Андроповим здогадалися, що Солженіцин не "дута табірною темою постать", а видатний письменник століття, вони б обережніше, обачніше поводитися з ним, намагаючись не довести до вибуху. Але лідери вважали, що видатний письменник — той, кого вони на цю посаду призначили (вічно п'яний дурник Шолохов), а Солженіцин, якщо вони не дали йому Ленінської премії, — просто вигадана "єврейським штабом" постать, що має сміливість і характер, але на нього насправді працюють (як на багатьох із них) євреї-невидимки, як от Еткінд, Суперфінн, Хейфец та інші. Так ось, повертаючись до наших баранів, — я все таки сподівався довести таборовій адміністрації, що в особі людини в сірій робі з нашивкою "Стус В. С." і стоптаних кирзових чоботях їм протистоїть живе втілення національного духу й символ національної гордості великого українського народу. Адже всі наші начальники були по крові українцями: "отрядник", і начальник зони, і уповноважений ГБ у зоні, і начальник відділу ГБ "Дубровлаг"... Повинна ж ховатися, хай у найдальшій печері їхньої душі, симпатія — якщо не до земляка, то хоч до слави й національної честі своєї нації. Саме її я й сподівався бодай трохи відкрити — лише для дрібниці, що не мала для них принципового значення й цілком визначалася не Москвою, не Саранськом навіть, а їх власною волею: перевести Стуса з карцера в зону чи, принаймні, дати йому в карцері постіль з ковдрою і щоденне харчування (для цього в постанові про ШІЗО треба було додати два слова — "з виведенням на працю").

Ляйтенантові Улеватому я намагався довести, що в карцері сидить людина, ім'я якої з любов'ю й глибокою повагою повторюватимуть у майбутньому діти й онуки сьогоднішніх українців. "Шевченко також був зеком і виструнчувався перед взводним чи поручником, але хто пам'ятає поручника, а й от ви, громадянине ляйтенант, сиділи в школі під портретом з/к Шевченка і вчили напам'ять поезії, за які його посадили, і біографію його відповідали біля дошки. Я розумію, вам здається, що я вас повчаю, і в вас усе внутрішньо протестує, але зрозумійте мене правильно. Кожен з нас має свій фах. Ви набагато молодший від мене, але значно краще знаєте радянське кримінальне й каральне право — бо ви фахівець, вас цього *вчили*. Так ось, мій фах — літератор, мене вчили *циєї* справи. І як фахівця послухайте мене без упередження (ляйтенант був молодий і тому розумів слова, яких Зіненко явно не розумів). Стус — величезне явище в українській літературі. І якщо ви замордуєте його, український народ неминуче прокляне вас, як він досі проклинає Шевченкових катів. Адже вони теж виконували накази свого начальства і теж думали — якщо по їхньому боці влада, то за ними правда, а як усе обернулося в історії — ви самі тепер бачите". Помітивши заперечливу міну на нахабній мордочці

"отрядника", вніс корективу: "Я не переконую вас, що Стус — другий Шевченко, про це не вам судити й не мені; але що перед вами визначний поет, твори якого залишаться в історії не лише української літератури, але в історії України як свідчення нашого часу, за це я ручуся".

Можливо, перебільшую, але здавалося, що Улеватий виглядав після наших слів приголомшеним: навіть до його душбонки почало доходити, в яку огидну історію він влип.

— А що ви порадите нам робити? — запитав він, а в нормальному становищі начальник таких запитань не ставить. — Адже в нас теж є порядок: порушник мусить бути покараний. Стус порушник. Як його можна відпустити? — Тон був не погрозливий, а питальний. Якщо він шукає пристойного виходу з ситуації, щоб "зберегти обличчя" — будь ласка, такий вихід я за нього обдумаю.

— Грамадянине лейтенант, алеж Стус хворий! За інструкцією, перед приміщенням у карцер лікар мав оглянути Василя і дати висновок, що він здоровий і протипоказань за здоров'ям немає. Цього, звичайно, не зробили. Нехай тепер медики його оглянуть і дійдуть висновку, що він потребує лікування...

— Це неможливо. Він не такий уже й хворий...

— Гаразд. Тоді хоч видайте йому в карцері постільну білизну й нормальне харчування згідно вказівок медчастини, як належить хворому, що відбуває строк у карцері.

— Михайле Рувимовичу, ви самі розумієте, що не я вирішую, — завершив "отрядник". — Начальству все передам. Відповідь через два дні.

Через два дні мені, нарешті, довелося зрозуміти механізм, завдяки якому начальство позбавляється інформації, здатної відхилити його від намічених рішень. Як усе просто! Існує багатоступінчастий механізм збирання й обробки інформаційних даних, і коли вважається, що інформація буде неприємною, її виводять на приймач, настільки далекий від апарату прийняття рішень, що по дорозі вона цілком устигає зазнати скорочення в потрібному напрямку. Адже приймач може перебувати під емоційним впливом зібраних даних, але вже наступне коліщатко механізму "вставляє йому клепку" і водночас відбирає інформацію в потрібному напрямку — таким чином, ланцюг передачі діє одразу в двох напрямках: заспокоює начальство й виховує "приймачі" інформації, щоб наперед знали, що сприймати.

Мабуть, саме так Гітлер не отримав добутих армійською розвідкою даних про зосередження радянських військ на флангах армії Павлюса, і навпаки, передчуваючи розгром на Курській дузі, не зміг вивудити у власного генштабу, який жадав наступу, даних про підготований радянський контрудар...

Через два дні мене викликав капітан Зіненко й бадьоро пові-

домив: "Лікарі Стуса оглянули, він здоровий і буде відбувати покарання. А ви, Михайле Рувимовичу, людина розумна — допоможіть нам, щоб акція не відбулася, — пам'ятайте, шлях до свободи починається з мого кабінету..." Яка тварюка! Втім, капітан був лише другою сходинкою механізму й до інформації мав близький стосунок, тому був дещо стривожений. У відповідь на мою звинувачувальну тираду — не стримався я все таки! — як не совісно поета в наручники заковувати, догола роздягати й примушувати присідати, а наглядач заглядає в анус, чи не випаде щось! — Шевченко такого не знав — капітан почав якимось переконливо виправдуватися: "Так, ми припустилися помилки. Приїздив до нас прокурор, роз'яснював, що в разі добровільної відмови від лікарні етапувати примусово не треба. Але, Михайле Рувимовичу, ми ж не проста установа, над нами є органи нагляду, розумієте?" — "КГБ"? — "Тому звинувачувати нас у сваволі ви не повинні, в нашій установі немає сваволі, бо за всіма діями адміністрації існує *нагляд*. Без санкції й, одверто вам кажу, *вказівки* адміністрація нашої колонії нікому нічого не заповдіє. Ви зрозуміли мене". Я зрозумів: при всьому своєму зухвальстві, цього разу Зіненко виправдовувався — мовляв, це не я, це ГБ винне — не переді мною виправдовувався, звичайно, а перед "грядущим судом".

Звичайно, він казав правду, але досвід, здобутий у КГБ, зробив мене скептиком. Так, розправи санкціонувалися гебістами. Але хто випрошував санкції? Хто термосив мордовських гебістів, які не дуже любили клопіт на праці? Побоююся, що ініціатива цькування Стуса йшла від нашого тлустого капітана.

На завтра — йшов четвертий день Стусового карцера — всі політв'язні зони оголосили колективну голодівку.

На мою пропозицію то була не цілковита голодівка. Задля того, щоб *допомогти* Стусові, можна було голодувати хоч тиждень — але навіщо серйозно підривати здоров'я в'язнів заради чистої демонстрації протесту? Подібну ацію, що денервує начальство, показує наш опір, нашу відсіч беззаконню й підлості, можна оформити й з меншою шкодою для здоров'я зеків (особливо ветеранів, як от Семенюка й Сартакова). Мені спала на думку така комбінація — ми на знак солідарності зі Стусом перейшли під час його перебування в карцері на... карцерну пайку: через день їли тільки хліб з окропом, а в "ситі" дні — по пів порції. Таким чином, кожний з десяти днів, поки він катувався в ШІЗО, ми нагадували начальству й зоні про беззаконня, про друга, про нашу солідарність із ним.

Навіть звиклий до всього Зіненко рознервувався. Раптом викликав мене — він чомусь вирішив, що я "головний", і в бесіді з Айрікяном назвав "табірним комісаром" (для начальства весь світ ділиться на начальників і підлеглих, інших стосунків у людському

середовищі вони не розуміють) — так ось, викликав мене й зухвало заявив:

— У разі перевірки, Михайле Рувимовичу, я маю свідків, що порушники-голодівники таємно їли за бараком...

— Ну, то й що? — запитав я.

До речі, досі не розумію сенсу цих ігор з голодівками. Крім нас і адміністрації, про переважну більшість табірних голодівків не знає жадна душа, а навіть якщо хтось і дізнається — кого хвилює як сама голодівка, так і "викривальне" повідомлення, що хтось таємно її поламав і з'їв шматочок хліба (чи ложку цукру) за бараком? Тут полягає для мене щось таємниче: чи є якийсь невідомий мені бюрократичний механізм, який враховує голодівки й записує їх начальникові в "мінус" його роботи, а повідомлення про те, що голодівку "поламали", навпаки — в "плюс", чи діє стара традиція, яка давно втратила сенс подібно до релігійних ритуальних заборон, але зберігається, як ці заборони, недоторканою. Бо яка ж кому різниця, чисто йде голодівка чи її порушують? І кого хвилює думка про нас Зіненка, Андропова, Брежнева? З погрозами скомпромітувати голодівку ми стрічалися й під час Статусного страйку, коли сиділи всі в карцерах — ну хто в карцері може порушити голодівку, навіть якщо схоче? — а майор Пікулін, начальник зони, погрожував "оголосити", що ми їмо бульйонні кубики. Цю правду, потім вибачився й сказав, що пожартував... Ні, незрозумілі мені всі ці гри!

Чи то на 10-ий, чи то на 11-ий день перебування Стуса в ШІЗО з'явився на дощі наказів новий витвір Зіненкового пера. З формулюванням "за винятково добру поведінку" Хейфеца Михайла Рувимовича "ставили на пільгове утримання", тобто давали суче право закуповувати щомісяця на два додаткових карбованці харчів у ларку і, що важливіше, він міг скористатися не з одного побачення з дружиною на рік, а з двох. Між іншим, єдиний політв'язень на всю Мордовію! (Коли я вживаю терміну "політв'язень", то використовую його для визначення тих, хто справді є таким, а не названий радянським судом. Наприклад, переважна більшість співробітників гітлерівської адміністрації або злодіїв, засуджених за "політичними" статтями, не є політв'язнями, оскільки мотиви їхніх дій не пов'язані з переконаннями, а диктувалися побутовими міркуваннями).

Розрахунки Зіненка й гебівських управителів були прості за задумом і легкі у виконанні, як усе, що звичайно роблять комуністи. Підставою для них була глупота й суперпідозріливість супротивника — часто супротивники комунізму шляхетні, ерудовані, але... простодушно-наївні в житейських справах. На чому й ловляться. Зіненко гадав, що пільги, отримані, як він уважав, організатором "Стусівської голодівки", скомпромітують і мене, і

саму акцію, особливо враховуючи, що я був єдиним євреєм у зоні: відомо, що єврей баламутить православний народ для своїх таємних сатанинсько-масонських задумів, а от сам, сам у заповідних пільгових запасниках у начальства пасеться...*

Формально я, очевидно, вважався організатором голодівки, але заслуги мої начальство дуже перебільшувало. Ініціатором був, як згадувалося, Роман Семенюк, а моя "організаційна робота", в суті, зводилася до того, щоб перекинутися двома-трьома словами з кожним політв'язнем у зоні: нікого вмовляти, переконувати не довелося, та й не майстер я вмовляти... Все вирішували хвилини. Навіть Кузюкін, який уже давно в жадних акціях не брав участі, посилаючись на хворий шлунок, цього разу написав заяву на оборону Стуса і один, щоправда, день проголодував разом з нами. Єдиний, мабуть, мій вплив полягав у всім відомій моїй поміркованості й активній нелюбові до голодівок. Товариші розуміли: коли вже Хейфец вирішив узяти участь — значить, край прийшов, треба голодувати! Це була найбільша акція протесту на зоні за останні кілька років.

Стус повернувся до нас за два тижні, ще більше схудлий, змучений, виснажений. "Тяжко мені далися доби цього разу", — тихо признався мені. Через рік, під час Статусного страйку, я сам побував у карцері і на дерев'яній рейці, яка навіщось проходила вздовж стіни, знайшов напис, зроблений схованим у потайнику грифлем олівця. Характеристичним дрібним почерком Стуса — два слова: "Господи, дякую".

Звичайно, він зрадів, що на його оборону голодувала вся зона. До нього в карцер прийшла вісточка: на його колишній зоні, "трійці", голодівку солідарності провели Чорновіл і Осіпов, лідер російських націоналістів, редактор журналів "Вече" і "Земля".

Мої "пільги" ми використали згідно девізи отців-єзуїтів — до вящої слави Божої: створили з додатку продуктів вартістю два карбованці фонд допомоги репресованим зекам. Від цього часу й до Статусної акції кожен репресований, позбавлений "ларка" зек діставав законний резерв громади — мої два пільгові карбованці. (Зібрати три карбованці, яких бракувало до норми, було нескладно, ми завжди з цим справлялися). Першим "клієнтом" нового фонду й виявився Василь Стус.

* Десь через рік (трохи менше) ми провадили Статусний страйк, і до Сергія Солдатова пройшов з заводу до житлової зони його майстер (зробити це без наказу начальства неможливо) й почав його відмовляти: "Мабуть, тебе єврей штовхнув на акцію? Знаєш, як вони роблять? Тебе вмовлять, а самі — осторонь". Ми реготали, бо саме Сергій, разом з Володимиром Осіповим, умовив мене стати на Статус політичного в'язня.

Та й пільгове побачення з дружиною, якого я вже ніяк не міг віддати на громадське користування, пішло на користь Василеві. Але про це — далі.

Саме після голодівки я попросив у Стуса зошит з його "Палімпсестами".

- Паруйр хвалив твої поезії. Можна почитати?
- В мене складна мова, Мишко. Ти не зрозумієш.
- Обіцяю питати кожне незрозуміле слово.
- Візьми.

...Стус не кокетував: з мовою виникли проблеми.

Книга, яку він постійно носив при собі в зоні, називалася "Словник поліських говірок" (до речі, в словнику він знайшов тлумачення свого прізвища: в поліському діалекті "стус" означає ледащо, — з Василя почали кпити).

Вище цитувалася думка Зоряна Попадюка: "Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема". Заради об'єктивності відзначу: подібну думку поділяли далеко не всі українці.

Микола Данилович Руденко, прозаїк і майстер української поезії, голова Української гелісінкської групи, прибув до зони через два місяці після того, як Стуса відправили на заслання. У відповідь на мої захоплені слова про Василеві поезії обережно й статегічно заперечив:

— Не знаю, не знаю... У Стуса не розумію багатьох його поезій.

На той час мене вже не дивували слова Руденка. Я розумів істину, відкриту мені мучеником ГУЛагу, вчителем з Житомирщини Василем Овсієнком:

— Пане Михайле, ви не можете уявити, що коїться з нашою мовою. Тепер навіть для вчителя знати повною мірою українську літературну мову — це ПОДВИГ! Одиниці спроможні здійснити його.

Ще більше вразив мене інженер з Харкова Ігор Кравців, більше — бо він не лякав мене страхіттями, а, навпаки, заспокоював, усе, мовляв, гаразд:

— Тепер українська мова не загине. Вже словник уклали, отже, мова житиме.

Таке було з літературною мовою. Але Василь Стус у своїй ліриці далеко виходив за межі офіційного словника.

...Хай пробачать мені українці, якщо я зараз скажу нісенітницю, хай пояснять мою помилку незнанням, нерозумінням, навіть злим наміром, — тільки радітиму, якщо помиляюся. Але в зоні в мене не раз виникало почуття, що мало хто з них розуміє,

який визначний поет живе серед них у наш час. Я не вживаю слова "великий", оскільки боюся його, та й не справа сучасників роздавати вінки такого розміру, але певен, що сьогоднішнє покоління українців залишиться в історії, прикрашене Стусом. І нащадки заздритимуть тим, хто жив поруч нього в сімдесяті роки.

На мою думку, Стус — прокладач у поезії нових шляхів, творець нових гармоній. Насамперед, він розширив межі поетичної мови, для відтворення нової поетичної свідомости він шукає слів у словесних склепах, комірках національної словотворчости. Ба більше — він, по-моєму, робить замах на усталений національний стиль душі, прагнучи широку, вільну, зформовану безкрайніми степами поетичну душу народу обмежити чіткою, стриманою європейською формою вірша.

Здається, я говорю досить плутано. Ось декілька ілюстрацій — для роз'яснення.

Василь Овсієнко розповідав Василеві Стусові про фільм, випущений Київською студією на екрани вже після арешту старшого з Василів (молодший "спізнився" до зони на рік з гаком після основного ядра), про "Ніч на Івана Купала". Образно відтворював сцени в стилі барокко, пишні, масивно-красиві, символічно-потужні (взагалі барокко близьке східньослов'янському смакові — не лише українському).

Старший Василь, при всій його делікатності до друзів, кривився:

— Не люблю південної чутливости.

В цій фразі для мене втілився стрижень його творчого напрямку. Хтось у зоні глузливо прозвав Стуса "дівчиною, яка все життя прикидається героєм Гемінґвея". Щось у цьому кпині є правильне. Василь від природи — типовий українець за всією внутрішньою структурою особистости, з усіма достоїнствами і вадами цієї структури. Принаймні, дивлячись на нього, я завжди згадував гоголівського Тараса Бульбу, який через загублену люльку потрапив на багаття. Але характеристично, наприклад, що сам Василь з іронією ставився до Бульби й називав його в розмові зі мною "пізньою романтичною підмальовкою образу запорожця". Для самого Василя, коли його "звав до священної жертви Аполлон", розмах слов'янської душі обмежувався рамкою європейської традиції, стриманої в формах, упорядкованої в вислові, бо вибух пристрастей набагато потужніший, коли "вибухівка" нагромаджена в товстостінній "камері" внутрішньої стриманости.

Цікаво зіставити поезію Стуса з європейською поезією.

Розвиток віршування в Європі йшов, насамперед, по лінії вдосконалення форми — така західня традиція, що склалася на початок нашого часу. Напевне, вона впливає з усієї структури

суспільних зв'язків на Заході, де література — це частина художньої творчості й не більше. Інша ситуація на сході Європи, інша й традиція. Тут віддавна поет — совість свого покоління, свого народу. Навіть формалісти, що стверджували (наслідуючи європейців) примат формального пошуку, не змогли зійти з традиційного ґрунту, розірвати з "корінням". І тому футурист Маяковський перетворюється на трубадура більшовизму, а коли переконується, що його поетична місія звелася до чиновницького прислужування властям, пускає собі кулю в голову. Акмеїст Гумільов готує змову супроти більшовизму і приймає в склепі ВЧК катівську кулю. Імажиніст Єсенін, не знайшовши місця в прийдешньому царстві Хама, пише кров'ю передсмертного восьмивірша і вішається в готельному номері. Приклади можна збільшувати — до, мабуть, тризначних чисел.

У наш час відновився потяг до європейської традиції — до формалізму, до відмови від громадянської й просто усвідомленої позиції, до відмови від "ґрунту" і разом — від "політики". Отруєна ідеологічними ОР,* забита графоманськими вправами "патріотів", що заробляють на рядках, сучасна радянська поезія виривається з-під партійного котка в той бік, що виглядає цивілізованим і відносно безпечним (як на наш час) — у формальний пошук.

Стус відразу, майже інстинктивно заперечує цей шлях. Поза змістом для нього немає поезії. Відмова від змісту — капітуляція перед "темним кутом", перед страхом, перемога слабкості — ба гірше, перемога боягузтва перед страхіттям життя в поетовій душі. Для Василевої вдачі — це позиція, неприйнятна з огляду на саму структуру його особистості.

Тому він войовничо традиційний. (Цікавий деталь: лежимо ми з Чорноволом на підлозі карцерної камери ч. 2, за вікном — гроза, відблиски бідооблакітних блискавок на обличчі Славка, який охолоджує мої захвати щодо Стуса:

— Стус — поет добрий, та аж ніяк не перший на Україні. Ігор Калинець як музикант вірша, як майстер звука набагато цікавіший.** А Стус надто традиційний).

Написавши й перечитавши все це, я раптом замислився: раптом читач вирішить, що Стус політико-громадянський поет, подібний до Брехта чи Маяковського... У тих поезіях, які довелося прочитати в зоні, політики не було зовсім. Стус якось признався мені:

— Не до душі мені громадська діяльність, політика. Але що

*ОР — отруйні речовини. — Ред.

**Ігор Калинець у той час перебував у одній з Пермських зон. Я не зустрів його в ув'язненні і поезій його не знаю зовсім.

робити, коли довкола нищать чесних людей...

"Коли чесні люди сидять у в'язниці, місце справедливих людей також у в'язниці", — писав американський мислитель і поет Генрі Торо. Василь Стус пішов до в'язниці не як політик — він не політик! — але як справедлива людина.

Згадавши Чорновола і його карцерні розповіді про Стуса, тут таки долучу ще одну. Після українського "покосу" 1965 року київські правозахисники влаштували мітинг на оборону заарештованих товаришів. Він відбувся в одному з найбільших кінотеатрів Києва, де інтелігенція столиці зібралася на перегляд якогось художнього фільму.* Перелякавши адміністрацію, раптом з місця виступили з протестом супроти репресій ГБ — спочатку Дзюба, потім Чорновіл. В'ячеслав виклав, що вони тоді сказали...

— ...а потім схопився з місця Стус. Він не повинен був виступати, це не готувалося. Але ж ти знаєш Стуса! Крикнув у залю: зараз я звертаюся не до українців, а до тих людей інших народів, які тут сидять, — до росіян, до євреїв... Учора схопили українців — завтра прийде ваша черга. Досвід історії вчить усіх, тому помагайте боронити українців, цим ви виступите не лише за діло правди, але й захистите своє власне завтра, свою свободу. Від імени українців я вам обіцяю: якщо завтра наші кати кинуться на вас, ми станемо на боротьбу поруч з вами, як сьогодні ми боремось, рятуючи наших братів. Чесні люди всіх народів, що живуть нині на землі України, повинні згуртуватися для спільної оборони своїх мучеників.

Ми висловилися і втрюх, Дзюба, Стус і я, взявшись за руки, вибігли з залі. Були абсолютно певні, що з години на годину за нами також придуть з ордером, але щасливі були... Нема слів, які щасливі були!

Саме таким політиком був на Україні поет Василь Стус.

Його поезії захопили мене з першої сторінки: на ній дрібним почерком було написано: "Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча"... Особливо близьким видалося знайдене десь посередині зошита "Дозволь мені сьогодні..." Багатьох українських слів я, звичайно, не розумів, підходив і питав Овсієнка, Семенюка, іноді не могли відповісти й вони, тоді я звертався до самого Стуса, шанобливо наближався — тепер, після того, як я побачив, що він вміє робити, колишній "свій хлопець" викликав у мене ніяковість і пошану. Василь терпляче, як усі українці, допомагав пізнавати рідну мову, але іноді йому теж бракувало слів (хоча російською мовою він володів блискуче, рідко хто з росіян так знає свою літературну

*Київський кінотеатр "Україна". — Ред.

мову), і тоді він пояснював на миґах. Пам'ятаю, перекладаючи якесь слово, крутив довгими вказівними пальцями — один навколо другого.

Я навіть не осягнув усіх відтінків змісту, проте мене полонила музика поетових ритмів. У зоні сидів тоді ще один поет, Паруйр Айрікян: його патріотичні пісні співала тоді вся "молода Вірменія". Паруйр розумів українську мову ще гірше від мене, але хвилі поезії відчував, звичайно, краще: Стусові поезії викликали в нього ще більший захват, ніж у мене.

...Якось Василь прочитав мені старі поезії, написані до зони. Як на мій слух, вони звучали слабше за цикл "Палімпсести". В Мордовії змужнів трагічний голос ув'язненого поета!

...Після від'їзду Василя на заслання я потрапив до карцера (майже безперервно сидів 78 діб), робити в карцері не було чого, і я, з пам'яті, вирішив перекласти його поезії — почав з "Ти тут. Ти тут..." Це була перша в моїм житті спроба віршування, я надіслав переклад на Колиму, авторів. Як не дивно, вірші до Стуса дійшли, але його відповідь цензура затримала, і за цією непрямою ознакою я здогадався, що моя зухвала спроба не викликала його протесту. Потім, уже зі свого заслання, я написав знову, нагадав, і Василь відповів з гумором: "Ти, Мишко, з тієї породи людей, які можуть зайнятися навіть балетом, і яканебудь Анна Павлова на старості літ скаже: «Ах, Хейфец? Пам'ятаю, був хтось такий. Він, щоправда, пізно почав, але нічого, нічого...»" Зрозуміло, що проблема перекладу Стусової поезії на російську мову не байдужа мені, і після виходу на волю я побачив у паризькому альманасі "Третья волна" (Третя хвиля) кілька перекладів на російську, серед них і одну з найулюбленіших моїх поезій — пам'яті Алли Горської. Переклали точно, передали всі тонкощі змісту, але... але зникло те, що називають "дивом поезії". Не можу пояснити, в чім річ, не можу навіть зрозуміти, але в альманасі надруковані поезії *майстра*, які я перебіжу очима, щоб потім заглибитися в сусідній розділ, у прозу чи публіцистику, добуваючи нову інформацію. А в оригіналі Стусові твори змушують битися серце, забувати про існування будь-якої інформації і "долго ходитъ, разомлев от брожения", повторюючи знову й знову рядки і пориваючи у власні рими, а не в інформаційний потік з зовнішнього світу. Дивно: адже основна мелодія російського перекладу та сама, що в українському оригіналі, але зникли майже непомітні обертони, невидимі тонкощі інструментування — і диво перетворилося на добре зроблену віршову річ.

Зараз я торкнуся делікатного питання і, можливо, попаду пальцем у небо. Але взявся писати — треба писати все..

В особистому спілкуванні мене вражало в Василеві те, що при всій його зовнішній величності, прохоплювалася в ньому внутрішня непевність у собі. Здавалося, він не розуміє справжнього масштабу свого хисту: я думав тоді, що відсутність видимого зовнішнього успіху в літературі (того, що звуть "літературною славою") і обережне ставлення однодумців вплинули на його сомооцінку.

Мені важко пригадати всі епізоди, коли в розмовах відчувався його сумнів щодо своєї значности як поета й особистости. Ось один з них — він вразив мене.

Майже всі зеки пішли тієї суботи в кіно — дивитися з нудьги художню агітку про боротьбу зі шпигунами чи розкрадачами соціалістичної власности. Стус не пішов, і ми сиділи вдвох на веранді барака. Що робили? Показували один одному знімки своїх близьких... Йому сподобалася моя "старшуха", восьмилітня Наташа, і він жартома посватав за неї свого Дмитрика. "Не піде, Василю, — вона вже має друга, сусіда за партою, на прізвище Байбузенко". — "Про якого Байбузенка може бути мова, коли є можливість обрати хлопчика на прізвище Стус!" (Через два роки він напише моїй дружині в Ленінград про умови етапів на заслання — попередить мене, чого треба там сподіватися й остерігатися, і почне листа так: "Я той самий Василь, який посватав Вашу старшу доньку за сина..."). Довго розглядав він фотографію моєї дружини, ще дівочу, й нічого не сказав — відклав і промовчав (лише через два роки висловився: "Ви схожі на мою дружину", — найвищий комплімент у Стусових вустах)... Потім я роздивлявся зображення маленького Дмитрика й Валентини Попелюх-Стус, а він розповідав:

— ...коли вона вперше приїхала сюди на побачення, уздріла вишки, дріт, ґрати, жалюзі на вікнах — лиш одне шепотіла: "Це сон! Це все сон!"

— Щаслива в тебе дружина.

Він зідхнув і почав обережно заперечувати. Як майже кожного зека, його мучили думки: чи діждеться вона його через вісім років?

— Як ти не розумієш! — схопився я. — Жінці подаровано твої поезії! Це ж до неї "Дозволь мені сьогодні..." Господи, та ти ж, Василю, насправді не розумієш, що ти їй подарував! Ти ж зробив її життя вічним! Ну, уяви собі реально звичайних чоловіків на волі: п'ють, матюкаються, боязкі перед сильними, зухвалі перед слабшими... Ось хто її оточує тепер! І десь ти — з такими поезіями...

— Дай Боже, щоб ти мав рацію, — сказав він тихо, майже *пошепки*, — мені цей деталь запам'ятався. Від мене ж тепер самі

мощі лишилися... (А був він напрочуд гарний, ставний і мужній, навіть у роботі, кирзі й камілавці — я милувався ним).

За вдачею він зовсім не був схожий на "типовий" образ поета, створений Блоком, на співця вічності — богемного, заздрісного, недоброзичливого до успіху суперника, зате закоханого у власні рядки. Скільки я таких бачив у Ленінграді!

Стус дивовижно ставився до колег-літераторів. Я вже писав, як радісно він зустрів новий цикл Павля Мовчана — припустімо, що це був друг чи, може, творчо близька людина (я просто не знаю, та — припустімо). Але він з глибокою повагою цитував мені нові рядки Вінграновського, хоч Вінграновський тим часом діставав ласощі з кремлівської таці, а Василь сьорбав табірну січку без олії.

Дзюбу він назвав "величезним талантом у літературознавстві", а говорилося ж це вже після ренегатства, після того, як Дзюба зрікся друзів, однодумців. Зреченням Дзюба купив "свободу", а Стус, який учинив у сто разів менше радянських "правопорушень", ніж колишній товариш, пішов на каторгу й на Колиму на вісім років. От уже хто, здавалося б, мав моральне право таврувати "зрадника", але Стус при мені жадного разу не дорікнув Іванові Дзюбі... Бо він радів кожному талантові, що працював в українському письменстві, кожному, кого Бог послав зберігати українську культуру. Вже на засланні дістав я від нього радісного листа: "Пише на Алтаї поезії Іван Світличний. Мишко, справжній поет з'явився на Україні".

Гаразд, припустімо, він любить своїх земляків, припустімо, що це групові пристрасі до своїх тощо... Але якось я зацитував Стусові вірші ленінградського поета Йосипа Бродського (за статтю про його творчість я й став Василевим сусідом у бараці) з "Римського циклу": якийсь римський поет гордо вимагає: "Зніміть імператора... з грошей", — а публіка обмірковує, чого тут більше — сміливості чи холопства. Вгадати ситуацію з холопським віршем Андрія Вознесенського "Зніміть Леніна з грошей" — елементарно для кожного, хто читав російську поезію... Василь послухав, а потім, нічого прямо не відповідаючи, почав читати напам'ять "Осінь в Сігулді" Вознесенського. Вперше долинуло — ніби вату з вух витягли — скільки музики, витонченості, шляхетності у вірші! Нічого Василь не додав, але я змовк... Вознесенський, лавреат Державної премії, до того ж ліберального складу думок, себто явний лицемір, — він був справжнім поетом, і Стус піднімає забороло, вітаючи талант, навіть якщо випадковий володар Божого дару продавав себе за барильце казенної ікри.

І — навпаки: найбільшим людям він не прощав, коли якісь роботи видавалася йому нижчою за їхній хист. "Славно писав «Лихо з розуму» в плавнях, — розповідав мені про Чорновола, —

переховувався від ГБ, чекав, що за ним прийдуть — писав похапки, аби встигнути закінчити. Книга не виявила його можливостей. Він не мав часу над нею попрацювати, але кого це цікавитиме?” — “Себто що ти кажеш, Василю! — здивувався я. — Кожний нормальний читач збагне, що книга писалася за таких умов. А ти сам, коли читаєш і знаєш історію написання, невже тобі байдуже — написали річ у камері чи в плавнях, у щохвилинному дождданні обшуку й арешту, чи в затишному кабінетному раю?” Василь промовчав, і я подумав: а йому ж, мабуть, байдуже... Річ має бути зроблена — на вершині авторських можливостей і самовіддачі, а життєві умови творця під час праці — приватна справа, що творчості й мистецтва не стосується.

Усе літо Зіненко мстився Стусові за заяву. Черговим покаранням стало позбавлення щорічного побачення. Кожного з нас капітан покарав би так само — поготів Стуса, українця (спеціалізацією гладкого капітана було цькування українців, решті при ньому жилося трохи легше). Тому всі чекали, що Стуса позбавлять побачення й сприймали це як “нормальне покарання”, навіть не дуже тяжке: Стусів термін кінчався через півроку, відвезуть його на заслання, туди приїде дружина, й вони зможуть побачитися не у в'язничній клітці, з підслухачкою, вмурованою в стіну над ліжком, без права виходу звідти впродовж двох діб, задихаючись від болю голови (бракує кисню), — ні, вони зможуть пройтися на повітрі, поговорити без третього вуха пана капітана чи опера з ГБ... Всього лише півроку потерпіти! Але Василеві нове покарання здавалося хуліганським штурханом з темряви. Кілька днів він кидався з кутка в куток зони: широкі, ніби журавлині, кроки, змарніле обличчя, що вмить утратило красу й доброту, — вираз пораненого в бою коня! До мене підійшов Василь Овсієнко й почав радитися: “Треба щось для нього зробити! Подивіться, він як змій, зовсім як змій!”

А Зіненко в тиші свого кабінету, поки ми шили рукавиці, вигадував і здійснював нові операції супроти Стуса. Якийсь покидьок (або сексот, або пронизливий покидьок, лейтенант Улеватий, що тинявся по зоні знічев'я) доповів, що Стус годинами сидить коло “куща Сороки” навпочіпки, розглядає його, щось шепоче... Отже, куцш йому чимось дорогий? Зіненко вжив заходів.*

Коли ми повернулися ввечері з робочої зони, трояндовий куцш

*Навряд чи Зіненко здогадувався, що трояндовий куцш присвячено пам'яті Сороки, отже, “несе підривне ідеологічне навантаження” — інакше він би знищив його багато раніше. Ні, його дії диктувалися бажанням бодай дрібницею дошкулити ненависному Стусові.

був викопаний, корінь розірвано на живці й живці акуратно висаджено вздовж штабного барака — під вікном кабінету громадянина капітана Зіненка.

Треба ж так нудитися від неробства та віддати душу дрібній заздрості й злобі, щоб вигадати й здійснити подібне паскудство. Цей здоровань (поставою капітан нагадував штангіста-важкоатлета) сидів з ранку до вечора в кабінеті й "керував" — кудись мусять іти бодай суто фізичні сили, от він і вигадував капості... Службового значення вони не мали жадного: зона закривалася через місяць-півтора, і якщо ми про це тільки здогадувалися, то пан капітан знав достеменно! Навіщо йому в такому разі пересаджувати куц до штабу? Тільки зі злобного бажання скривдити Стуса.

...Написав і одразу ж подумав: а раптом я помиляюся? Може, все пояснюється без "психолозтва", яке так полюбують "високочолі" інтелігенти, пояснюючи життєво-побутові ситуації... Що, коли капітан просто робив маленький гешефт, а я приписую його дії соціальний зміст? І ось чому я так подумав.

Перед кінцем зони капітан навіщо зробив на ній загальний ремонт: побудував нові туалети, поставив у дворі нові столи й лави, поремонтував два бараки. Навіщо? Для нових зеків? Але й через два роки "мала зона" стояла порожня (я довідався про це вже під час етапу на заслання, від сусіда-кримінальника, що їхав з сусідньої сімнадцятої зони — колишньої жіночої). Дозволю собі тут маленький ліричний відступ: у ті дні на зоні працював з неймовірною старанністю старий бандерівський партизан дід Кухарук, що кінчав того літа свої 25 років, людина золотої вдачі й золотих селянських рук, лагідний, невтомний, він боявся начальства, але за чверть століття не продався йому, не продав своїх. "Хіба думав я, пане Михайле, пережити 25 літ і сім'ю побачити, — ділився він. — Адже такий божевільний строк! Хочеться на волю заробити, щоб не з порожніми руками до сім'ї прийти". Худорлявий, смаглява шкіра напнута на скелет, — Кухарук працював на ремонті зони, не знаючи вільної хвилини: пиляв, стругав, збивав, фарбував — один за цілу бригаду і наперед тішився, скільки йому заплатять за нарядом. Йому заплатили — останнього дня, коли вже не було часу перевіряти, скаржитися й сперечатися — жалюгідні копійки, заледве десяту частину того, що належало, як ми приблизно підрахували потім. Безперечно, за нарядами в бухгалтерії робота була оплачена повністю, але кому адміністрація виписала решту дев'яносто відсотків заробітку? А колишній капітан-лейтенант Лисенко, що змінив Кухарука в столярні, зміг підрахувати за цінниками, що йому, як людині "грамотній", виписали трохи більше, ніж Кухарукові, — приблизно 25% належного заробітку. Хто дістав решту? Ось, пригадавши це, я й подумав: може,

пересадження "куща Сороки" з місця загибелі героїчного борця ОУН під вікна штабу було замислене просто з "діловою метою", як "озеленювальні роботи", а гроші — замість зека-агронома Іслямова, який усе це виконав, отримав хтось у червоних погонах. Можливо, ураження почуттів Стуса і взагалі українців стало лише непримітним ідеологічним гарніром до фінансових операцій капітана?

Незабаром Василя Овсієнка "смикнули" на етап, на "профілактику" до Житомирського ГБ, і перед від'їздом він підвів мене до того місця, де кілька днів тому цвіли троянди. "Дивіться, пане Михайле, — він показав на ледь помітний корінець, що стирчав з-під землі, — він житиме. Я — людина сільська, знаю. Підведеться. Маю до вас прохання: якщо на зоні не лишиться українців, поливайте його..."

Через місяць зона геть спорожніла, й мені невідомо, чи підвівся неприборканий трояндовий кущ над місцем смерти українського політзека.

Головним випробуванням, яке Зіненко звалив на Стуса, стало "полювання за поезіями".

Стартовим поштовхом для нього було, якщо пам'ять не зраджує, вилучення в мене Стусового перекладу відомої поезії Редьярда Кіплінга "Іф..." ("Якщо...").

Тут, очевидно, доцільно сказати кілька слів про себе. Під слідством я припустився великого прорахунку в боротьбі з ГБ. Коли зрозумів, що строк мені плянують цілком серйозний, чесно попередив слідство: "Ви просто очманіли — саджати письменника в зону! Та я ж усе побачене в Мордовії — опишу". Не треба вважати мене просто наївним — таким я не був. Розраховував, що, попередивши ворога про небезпеку, яка йому загрожує, змушу замислитися: а чи не перемінити строк зони на іншу, м'якшу для мене, але й безпечнішу для ГБ міру репресії? Тоді я ще недооцінював їх наївної самовпевненості й водночас закомплексованої неповноцінності. Довідавшись про мої задуми, вони мене в зону, природно, захвали, та на довше (по можливості), а щоб "профілакувати" себе від неприємних письменницьких несподіванок, наказали забезпечити мене особливою увагою, "недремним оком" місцевого ГБ.

Тому в зоні мене обшукували з неймовірною настирливістю, і будь-який папірець, що викликав бодай найменше вагання Зіненка, вилучали з відомим у історії формулюванням: "як такий, що містить наклепницькі вигадки, спрямовані на підрив і послаблення існуючого в СРСР ладу". Звичка складати конспекти

(як правило — цитатні) за прочитаними книгами призводила до конфіскації, наприклад, конспекту повісти письменника-гебіста Юліяна Семенова "Альтернатива" (цитати про ворожнечу сербів і хорватів у довоєнній Югославії Зіненко сприйняв як хитромудрий викрут про росіян і українців) чи конспекту збірника Академії Наук "Внутрішня політика російського царату" (тут капітанові видалися підозрілими зображення робітничих слобід за Петра I, він подумав, що так зображено табір, а також статистика про зубожіння села за Івана Грозного — про що подумав капітан у цьому випадку, я не знаю, він мені не пояснював). І вже справжньою крамолою видалися цитати з "Історії мого сучасника" В. Короленка про неприпустеність подавати супліки про помилування серед каторжан минулого століття: коли я довів, що "підриву й послаблення" бути не може, оскільки всі цитати — з книги російського клясика, що є в таборівій бібліотеці, він не полінувався, перевірів і — негайно вилучив Короленка з бібліотеки, очевидно, також як підривника існуючого в СРСР ладу.

Якось, улітку 1976 року, в мене знайшли вірш українською мовою, підписаний дивним, явно конспіративним прізвищем — Кіплінг. Мої спроби довести, що вищезгаданий Кіплінг є англійський поет, а вірш, визнаний підривним, надруковано в СРСР навіть у двох російських перекладах — М. Лозинського та С. Маршака (обидва я показав Зіненкові, вони були в Стуса), — не справили враження. Капітан був проникливий та передбачливий, усі єврейські штучки Хуйфеца (так він звав мене позаочі) не вводили його в оману.

— Кажете, Михайле Рувимовичу, цей Кіплінг по-українськи писав? А по-моему, по-українськи пише Стус, — і всміхався з виглядом цілковитого розуміння.

Якось одразу я відчув, що над Василевими поезіями з'явилася тінь гебістів: можливо, тому, що досить довго сам був об'єктом подібного полювання. Василь, навпаки, видавався спокійним: чотири роки до його поезій ніхто не прискіпувався, вони спокійно проходили перевірки, чому раптом тепер почнуться прискіпування? Його підводила віра в логіку: якщо в поезіях немає нічого політичного, навіщо їх конфіскувати? На той час у нього зібралось близько шестисот поезій: триста оригінальних і триста

*Я іронізую з проникливості капітана, але — несправедливо: насправді він мав рацію. Я, дійсно, постійно обдурював його, працюючи в зоні над книгою, що вийшла друком у Парижі 1978 року, коли я ще перебував у Мордовії ("Место и время", в-во "Третья волна", Париж, 1978 р.). Складаючи конспекти, я, власне кажучи, кидав капітанові "кусні" для конфіскації, щоб, задовольнивши інстинкт мисливця, він заспокоївся і більше не копав...

перекладів — з Гете, Гайне, Кіплінга, Рільке (особливо багато — з Рільке)... Василь явно недооцінював капітанові запопадливості та його мотивів: щойно Зіненко заочно скінчив інститут МВД, лише півроку тому перейменованій на Академію внутрішніх справ, почепив на груди червоного ромба і тому мав реальні можливості з начальника малого політичного "лаґпункту" перетворитися на хазяїна великої кримінальної зони (а це не лише додаток до платні, відповідно до чину й посади, це також можливість серйозних "лівих" операцій для шефа великого господарчого підприємства). А "пробити" кар'єру в СРСР, особливо в каральному відомстві, найлегше, переслідуючи й зраджуючи саме земляків.* Капітан розумів це, і тут до нього в пащу потрапив Стус.

Втім, навряд чи він цілком усвідомлював, що робить, — це саме той випадок, коли "не відають, що коять".

— Він вас дурить, Михайле Рувимовичу, — з селянською хитруватістю відкривав мені якось очі. — Він тільки так каже, що поет. А якби мали доступ до його справи, побачили — ніякий він не поет. І книжок він не має, лише за кордоном.

(За кордоном, на думку капітана, могли видавати лише непотріб, який у нас видавати не захотіли — отже, й рахувати його нема чого. Крім того, він уважав, що за кордоном видають виключно за антирадянську спрямованість, а як написано — це нікого там не цікавить. Так його в академії вчили. До мене він ставився з набагато більшою пошаною, ніж до Стуса, бо в моїй справі була офіційна довідка — мовляв, я — літератор. Тому й починав іноді пояснення своїх дій).

— Громадянине капітан, та хоча б ніде не друкувався, я ж на власні очі бачу...

І тут я "затнувся", глянувши на начальника. Який плутяга

*Перший комуніст Й. В. Сталін зробив кар'єру, переконавши Політбюро окупувати свою батьківщину — Грузію: якщо вірити відомостям Троцького, навіть В. Ленін був збентежений цим актом міждержавного розбою, але Сталін наполіг, і винагородою йому стало призначення на пост генерального секретаря ЦК. Так формувалися норми партійної моралі й партійної кар'єри. Зіненко чуттям справжнього карателя це розумів.

До речі, він мав у кого вчитися. "Діди" — воєнні злочинці — розповідали мені, що одним з його попередників був такий собі Йофе (на час мого перебування в Мордовії він уже кар'єру зробив і служив заступником начальника управління МВД в чині підполковника). "Такий до нас був людяний начальник. Ми боялися, все таки єврей, ми ж за євреїв сидимо, а він виявився справедливий, нікого не кривдив. Тільки от євреїв у зоні не любив. Тільки но zobачить єврея, одразу прискіпується".

Отже, Зіненко мав учителів не лише в історії, але й, так би мовити, перед очима.

знайшовся — на власні очі бачить! А інші, ті, що *відповідають*, вони — не бачать?

...Поступаючися Стусові, можливо, у всіх відношеннях, я перевершував його, либонь, тільки в одному: в обережності. Тому вжив своїх заходів для врятування поезій: почав таємно їх копіювати у власних зошитах і переховувати, звичайно, не серед своїх речей. У операції врятування поезії брав участь також Роман Семенюк: він теж копіював Стусові поезії. Але ми надто стомлювалися після праці й швидко діяти не могли: бракувало сил. 600 поезій — це багато, переписувати їх доводилося таємно, ховаючись від сексотів. Зіненко нас випередив.

Спочатку він вилучив Стусові поезії для "перевірки". Василь усе ще був спокійний: за чотири роки подібних перевірок було багато, всі скінчилися благополучно. Любити дружину, ба навіть Україну вважалося дозволеним у рамках існуючого закону (хоча останнє — не заохочувалося). Повернуть! І, справді, повернули. Ненадовго.

В останні дні серпня 1976 року стало, нарешті, ясно, що зона ЖХ 385/17а скінчила своє існування. Виглядало це врочисто, в стилі доброго сюрреалістичного фільму: останніх 25 зеків, яких перевозили на 19-у зону (решту відвезли днем раніше), вишикувалися перед баракком-цехом, перед кожним поставили стіл, а перед кожним столом — військовослужбовець МВД. На столах — розкриті фанерні валізи, сакви-"сидори", мішки, — йде колективний обшук! (Після обшуку речей зеків відвели до цеху й так само, шерогом, роздягли догола та обмацали одіж. Є в цім видовищі щось таке, що виходить за межі розуму й почуттів нормальної людини, і тому художньо цікаве. Уявіть собі поруч голих Стуса, Айрікіяна, Хейфеца і солдатів, що заглядають їм у сідниці...).

У дворі мене обшукували поруч зі Стусом. Мене перевіряв солдатик, а Стуса довірили фахівцеві — місцевому цензорві, "молодшому лейтенантові конвойних військ". Мабуть, зовсім недорозвинений був суб'єкт, якщо йому присвоїли звання, котре в Радянському Союзі фактично зникло (будь-який випускник офіцерського училища тепер дістає лейтенанта, а для неукаслужаки відновлено звання прапорщика. Тому лише надпотужна старанність, поєднана з цілковитою відсутністю освіти, могли створити в наш час дивний гібрид — молодшого лейтенанта).

Саме він під час обшуку вилучив у Стуса всі його поезії — "для нової перевірки". Василь шпигав словами, ехидував, дражнив цензора, а той вишукував нові й нові записи (600 поезій — чималий шмат!). За ними з десятиох, приблизно, кроків з величністю бегемота, що став на задні лапи, примружившись, спостерігав Зіненко.

Василь уже розумів небезпечність того, що відбувається: адже завтра ми покинемо цю зону, ніколи більше не побачимо її адміністрації. В кого шукати зошити, відібрані "для перевірки"? До кого звертатися з претенсіями?

За всіма перипетіями забули про мене. Солдатик взяв до рук перший зошит зі Стусовими поезіями, переглянув його й відклав до купки перевірених паперів... Раптом, десь посередині обшуку, Зіненко згадав, що я лишився без хазяйського ока: підійшов до нашого стола, почав витягати з рук солдата папери й особисто переглядати. Коли на м'ясисту долоню начальника ліг другий зошит, з десятима Стусовими поезіями, він мовчки відклав його до купки сконфіскованого. Там уже лежав "Атлас світу", подарований мені Борисом Соколовським, сусідом у камері слідчого ізолятора, і дві телеграми від матері.*

Нарешті обшук закінчився. Я почав квапливо застібати, зав'язувати свої манатки: боявся, раптом Зіненко згадає, що програвив початок мого обшуку через Стуса й почне нюхати багаж другим заходом. По-іншому поводитися Стус: він, як беркут, височів, схрестивши руки й спостерігаючи за молодшим лейтенантом, і той, відчувши недобре, сам збирав і пхав у валізи речі грізного зека.**

Потім Василь скосив очі в мій бік, трохи зневажаючи мою метушню коло манаття: мовляв, чого принижуєшся перед ментами, чого крутишся? Я добре відчув невисловлену зневагу до мого невміння поводитися з гідністю й навіть "підлив олії", повідомивши з плаксивим виглядом:

— У мене відібрали твої поезії...

(Фраза, звичайно, розрахована на слух капітана Зіненка).

— А в мене відібрали мої поезії, — і він ще вище підняв голову: не бачити ментам нашого горя.

Здавши речі до каптьорки (їх відвозили на нову зону окремо від зеків), я відшукав Романа Семенюка. В нього обшук також пройшов благополучно. Отже — тридцять поезій у мене і двадцять у Романа, півсотні оригінальних поезій змогли вберегти. Хоч дещо... В цей час я помітив, як Стус, спустошений і знесилений, вже не зображуючи перед ворогом неприступності (вороги лишилися в робочій зоні, закінчували обшук), тягнути по піску ноги, пройшов хвірткою до житлової зони (сьогодні хвіртка не

*Коли перед етапом я попросив Зіненка повернути з "перевірки" бодай "Атлас світу", він спокійно відповів: "Пізно. Ми вже все знищили".

**Того дня молодшого лейтенанта чекала ще одна знахідка: в зошиті кухарських та сільськогосподарських рецептів капітан-лейтенанта Лисенка він угледів Стусів переклад з Кіплінґа й негайно відібрав зошит. Лисенко не дістав його назад і через два роки, коли я покидав зону.

охоронялася). Одрозу повів його за барак і прошепотів (начальства немає, але стукачі завжди з нами), що п'ятдесят поезій оминули обшук.

...Того вечора ми сиділи вдвох на веранді барака, і настрої у нас був ліричний.

— М'яка твердість, — раптом сказав мені Василь. — Ось що в твоїй вдачі: м'яка твердість. Єдине, чого б я тобі побажав, — це бути більше євреєм.

— Більше не треба, — заперечив я. — Я й є справжній єврей. Просто без єврейських комплексів неповноцінності. Такий, яким, на мою думку, має бути єврей у своїй державі.

Коли вже торкнулися "єврейського питання" — ще один штрих до нього. Василь у зоні прочитав "законспіровану книгу" — видану в Ізраїлі мікроформатом "Історію євреїв" Сесіля Рота.

— Не знав, що Хмельниччина в єврейській пам'яті — найстрашніша трагедія вашого народу. Читав, звичайно, що євреїв убивали, але що такий слід у народній свідомості... — Василь не договорив, його погляд линув понад моєю головою.

В зоні я уважно аналізував психологію колоніально гноблених народів (їх представники становили більшість політзеків). Ось, коротко, що я помітив. У національно утиснених народів виробився комплекс власної неповноцінності, нерівності з жителями великих метрополій, тому вони підсвідомо хочуть бути не самими собою, а "як усі люди". Тому й національні ідеологи змушені підводити свої народи з колін сильнодіючими засобами, включно з "винятковою древністю нашого народу" (німці, як відомо, пішли від аріїв, щождо, скажімо, українців, то мене серйозно переконували в зоні, що вони — нащадки гунів, себто народу монголоїдної раси) або його винятковою ролею в світовій історії (росіяни врятували світ від загибелі під копитами монгольських коней, німці розгромили Римську імперію тощо), або винятковістю, феноменальною для світу значущістю їх культурних досягнень (теорія "негритюда", наприклад, за якою негритянська культура принципово вища за європейську, чи твердження про перевагу російського іконопису над європейською системою малярства тощо), або унікальністю й єдиною істинністю його національної релігії (шінтоїзм у Японії, православ'я в Росії, грегоріянство в Вірменії, юдаїзм у єврействі тощо). Враховуючи, що це ідеологічне явище притаманне всім без винятку народам, які відчують своє національне принижене становище, і що воно досить швидко зникає чи набирає нормальних пропорцій після досягнення національної само-

стійности (через певний час, звичайно, оскільки зникнення ідеологічних фантомів вимагає появи нової генерації, вільної від психології рабства), можна зробити висновок, що це історично неминучий засіб лікування народного комплексу неповноцінності на певному етапі недуги. Подібну думку я вперше почув від Стуса.

— На початку століття Донцов вирішив зробити нашій народній свідомості щеплення расизму, — якось завважив він. — Тоді, думаю, це вважалося доцільним: надто приниженим відчував себе народ. У Києві лише три інтелігентні родини говорили по-українськи, решта інтелігенції зрусифікувалася... Тепер інша свідомість, тому й засоби інші.

Саме тому Стус уже міг об'єктивно оцінювати минуле свого народу й ніколи не виправдовував зла, навіть якщо воно видавалося національно корисним. У книзі Сесіля Рота є епізод, який справив на нього сильне враження: Герцль, основоположник сіонізму, приїхав до турецького султана просити фірман на створення єврейського осередку в Палестині, що тоді була підвладна Оттоманській Порті. Султан погодився, але натомість зажадав єврейської послуги: Герцль, відомий віденський журналіст, повинен був використати зв'язки своєї громади в європейській пресі, щоб вона не приділяла уваги подіям у Турецькій Вірменії (очевидно, геноцид вірменів готувався вже тоді, але виконання відкладалося через можливу реакцію Європи). Герцль відмовився від султанової пропозиції: свобода для свого народу, куплена злочином або сприянням злочинові супроти іншого пригнобленого народу, видавалася йому, європейському лібералові, інтелігентові, естетові, негідною й непотрібною.

Стус не намагався виправдувати антиєврейські погроми на Україні міркуваннями можливої національної користі чи можливим політичним зиском — як це робив дехто з його земляків. Він сприймав ці погроми як ще одне національне лихо в ланцюгові нещастя, які звалилися на народ України (так воно, звичайно, й було: безперечно, що саме погромницька стихія зробила спільниками Москви в 1918 році не поодиноких комісарів з єврейського середовища, але всю багатомільйонову масу українського єврейства, себто створила в тилу національного руху масову базу для імперського завоювання. І безсумнівно, що участь єврейських частин у знищенні єврейського населення в червні-липні 1941 року на боці гітлерівців як ніщо інше сприяла ізоляції українського національного руху в повоєнній світі). "Стільки літ ми боролися, і ніхто не дав нам жадного набою", — сумно й гордо сказав якось Василь Овсієнко Стусові, і той мовчки кивнув головою.

Але Стус аж ніяк не смиренно сприймав трагедію національ-

ної історії: неспроможний її змінити, він хотів перемінити її спрямування в майбутньому. "Факти подібні, на жаль, були", — сказав він про погроми, але тут таки нагадав про якогось священика, що 1918 року рятував євреїв у церкві й у повному уборі, з хрестом, заступив загонові січовиків дорогу до церкви: "Ці люди під обороною церкви". Стус перший розповів мені про врятування євреїв митрополитом Шептицьким. А втім, на цю саму тему незабаром з'явилася стаття в радянському журналі, де Шептицькому закидали, що він урятував лише... 15 євреїв, адже їх загинуло набагато більше — чому він не зробив того самого для решти сотень тисяч! А в "Перці" надрукували карикатуру: страшенно небезпечний вовк з тризубом іде під ручку з найпідлішою лисицею, а в неї на грудях "Щит Давида", — в зоні жартували: "Це Стус під ручку з Хейфецом". Я потім подарував її на прощання Василеві.

■

Три останні епізоди в зоні ч. 17а, що якимось штрихом характеризують Стуса.

Служив на 17а наглядач ("контролер нагляду") Чекмарьов, що мав фізіономію лукавого й єхидного сільського хулігана. Хазяйливий, либонь, був чоловічок, усе до хати тягнув із зони: то косу собі скує в таборівій кузні, то лутку запропонує виточити в столярні, то паку рукавиць "захомутає" — кому вона могла знадобитися? Злодійкуватому контролерові доводиться дуже старатися на службі й тим покутувати в Зіненкових очах незначні людські гріхи. Що Чекмарьов і робив — з ве-е-ликою старанністю.

Якось він зробив капость Паруйрові Айрікяну, а цього, взагалі, я б не радив робити жадному співробітникові МВД без санкції КГБ. Паруйр не з тих хлопчиків, що забувають кривди. Він придумав розплату цілком у дусі місцевих традицій. Оскільки відомо, що в лазні зеки розмовляють вільно, бо електронні "блощиці" працюють через вологу погано, Паруйр саме в лазні влаштував виставу. Заледве до "мильної" ввійшов Зіненків "Шарик", бригадир Прикмета,* Паруйр тривожно, ніби вихопилося ненароком, повідомив мене й Ушакова:

— Сьогодні Чекмарьов не вийшов на чергування! Невже пронюхав Зіненко, що...

— Тих-хо! — обірвав я його лютим сичанням і ніби непомітно підморгнув у бік Прикмети. Мізансцена вийшла непогана...

* Прикмета — з воєнних злочинців. Засуджений на розстріл. За його словами, прокурор закінчив свою промову в трибуналі таким зверненням до суддів: "Розстріляти і купі теж закопати в землю". Але за касацією вирок замінили п'ятнадцятьма роками таборів. Вірний прислужник адміністрації та КГБ, рідкісний навіть серед зламанних воєнних злочинців.

Почали чекати: клюне — не клюне. Але тут Айрікяна відправили на етап (його повезли на "трійку", до Чорновола й Осіпова), він забув про наслідки своїх "ловів" (я розповів йому про них через рік, коли нас разом посадили до карцера, — теж у лазні). Але того вечора, коли вибув Айрікян, Зіненко викликав Стуса до штабу.

...Стус підійшов до мене стривожений:

— Михайле, що сталося з Чекмарьовим?

Я, щиро кажучи, теж забув про епізод у лазні: не до того було.

— А що?

— Мене викликав Зіненко. Натякав, що Чекмар нібито в комусь замішаний, я не зрозумів, у чім річ, а він так ехидно питає: "Мовчатимете? А Михайло Рувимович обрав іншу лінію поведінки..."

Одержавши інформацію, Зіненко, в свою чергу вирішив розіграти виставу! Шкоди особливої не вийшло, оскільки інформація фальшива, Стус не міг на неї "купитися". Але цікаво, що саме Стуса Зіненко обрав для власної гри. До болю чесний і гранично порядний, він видавався Зіненкові просто гарячим дурником, мішенню для ігор "практичних людей"...

Мені пригадалося, як ув'язнений до врангелівської, здається, тюрми Осип Мандельштам покликав наглядача й попросив:

— Будь ласка, випустіть мене. Я не створений для в'язниці.

Стус, з його прямою й порядністю, гордістю й різкістю, аж ніяк не створений для в'язниці. Скажу блюзнірську, жажливу для зека річ: якби він визнав себе винним, як Дзюба, й такою ціною вийшов на волю (хай уявну, радянську), я б — радів. Сидіти у в'язниці — для цього придатні люди простіші, як от я, наприклад, а джерело Божественних гармоній, Стус — його хотілося б уберегти від подібної долі.

Але Стус не міг лишитися поетом, якби він жив не так, як він жив. Це я також розумів.

"Проклята та країна, яка потребує героїв" (Б. Брехт).

Здається, останнього тижня перед етапом сімнадцята зона була приголомшена ультрапригодою: Айрікян викрив сексота ч. 1 на зоні — Володимира Кузюкіна.

В кількох словах розповім цю новельку, хоча прямого відношення до Стуса вона не має.

Про те, що Айрікян щось готує, я знав. Він сам натякнув мені, сказавши: "Все мине добре, якщо людина, якій ти віриш, виявиться порядною". Він мав на увазі Кузюкіна.

В ті роки зекам дозволяли надсилати додому пакунки з речами та книгами, які їм не потрібні на зоні. Євреї винайшли

спосіб, як використати цей канал для переправки інформації.

Спосіб виявився простим і ефективним, багато паперів вийшло з зон, аж поки Кузюкін не продав Айрікяна. Перевіривши пакунок, цензор звичайно пропонував зекам самим зашити полотняну обшивку пакунка. Але через звичайні чиновницькі лінощі цензор, як правило, запрошував на перевірку двох-трьох зеків одночасно. За домовленістю, один з них відвертав його увагу якимсь питанням, а цієї миті інший встигав захвати в уже перевірений пакунок заздалегідь підготований і захований за пазуху збірник документів, після чого на очах у цензора все зашивав.

Того разу цензор викликав на перевірку пакунків одразу трьох зеків: Айрікяна, Стуса й Кузюкіна. Стус "розігрував" цензора, мерзенного, до речі, типа, а Айрікян устиг захвати до пакунка пакет, у якому були копії ста п'ятдесяти його заяв на ім'я адміністрації. В них було відбите документоване життя концтабору — безцінний матеріал для майбутнього історика, і Паруйр це розумів. Наприклад, заява з ПКТ:* "Прошу дозволу продати з крамниці продукти на належні в цьому місяці два карбованці: пачки маргарини — 1, пачка чаю (50 грамів) — 1, печива — 300 грамів, хліба білого — 1 буханка, повидла — 300 грамів. Айрікян".

— Ти думаєш, ми не розуміємо антирадянського змісту цього документу! — махав заявою перед носом Паруйра полковник ГБ Дротенко (вже після провалу).

Операція переправлення пройшла благополучно, але днів через три Паруйра викликали на вахту, відкрили пакунок і витягли звідти пакет. Після цього він, природно, почав підозрювати єдиного свідка — Кузюкіна (не Стуса ж!).

"Розколов" він його в досить примітивний спосіб, якого навчився у співробітників ГБ. Одного з соратників Айрікяна з Національної об'єднаної партії Вірменії підозрювали, що він продав гебістам секретні відомості організації, бо їх ніхто не знав, крім цієї людини. Але потім вдалося з'ясувати, що гебісти знайшли аркуш паперу, який лежав *під* тими конспіративними записами, котрі робив підпільник. На папері відбилися лінії, витиснені на верхньому, списаному аркуші, й за ними в ГБ вдалося прочитати зміст знищеного конспіративного послання. Той самий прийом Айрікян використав супроти своїх "учителів" з ГБ: знайшов у Кузюкіна чистий аркуш паперу і прочитав по витиснених лініях кілька рядків, адресованих уповноваженому зони.

Опис того, як саме він зробив це відкриття безсумнівним для всіх, не відкриваючи способу викриття шпигуна (навіть мені розповів через рік), — це така комічно-пригодницька новеля, яка потребує місця в зовсім іншій книзі. Скажу лише, що в очах товаришів

* ПКТ — приміщення камерного типу. — *Ред.*

головним доказом провини Кузюкіна став не той чи той речовий доказ (речових доказів Паруйр не показав тоді нікому), а радше відбиток безсумнівної провини й цілковитої моральної пригніченості, який після викриття штемпелював обличчя Кузюкіна. Страшно дивитися на таке людське приниження! Володимира Івановича вбивало не тільки викриття ганебної співпраці, але програш тонкої гри, яку він стільки років вів. Розумник, хитрун, гравець високої класу, він програв хлопчиськові — яким, безсумнівно вважав Айрікяна! Професора Болонкіна обкрутив, письменника Хейфеца обкрутив, а на хлопчиськові Айрікяні ускочив по саме нікуди, та ще як дивно, незрозуміло... Зовні він усе заперечував, але жадливе приниження від провалу цілковито зломало його.

Природно, з ним перестали розмовляти й запропонували покинути дисидентський стіл у їдальні (в середовищі воєнних злочинців стукацтва прилюдно не засуджували, й тому він міг сісти за їхні столи). Парадокс ситуації полягав у тому, що цей дисидентський стіл згуртувався зовсім недавно й саме довкола Кузюкіна, після того, як на Перм етапували Дмитра Квецька, тамаду колишнього дисидентського центру в зоні. Кузюкін відмовлявся покинути місце: "Я тут три роки сиджу, а ви всі щойно підсіли..." Домовилися, що виселення відбудеться без демонстрації: на завтра відсядуть від столу 2-3 чоловіки, серед них і Кузюкін, відтак за день решта вернеться, а він ніби застрягне в чужій компанії. "Золотий міст" для втечі, як звалося це за давніх часів! Та заледве ми про весь ритуал домовилися й сіли востаннє за стіл, як Стус з приреченим і, я б сказав, перекривленим від муки обличчям, простогнав:

— Володю, ти вибач мені, будь ласка, але не можу я, ну ніяк не можу навіть одного разу сидіти з тобою за столом!

Піднявся й пішов до сусідів з тарілкою.

І ніби скомандував: ми всі підвелися й вийшли з-за "дисидентського" столу: Кузюкін лишився сам. Дообідав сам, а на вечерю теж перебрався — до воєнних злочинців. Зганьблений його участю стіл стояв порожній до самого етапу.

Голкою лишилася в пам'яті Стусова фраза після того обіду: такий відчай у ній бривів:

— Господи, як у цьому становищі людина не повіситься — навіть якщо вона Кузюкін!

Здається, я безладно переповів... У Василевій інтонації не було злоби, помсти, погрози. Це не в його вдачі, він — поет, інтелігент, йому чуже "задоволення від покарання". В його інтонації звучало страждання при вигляді людського падіння. Нестерпно боляче бачити, як людина з розумом і потягом до правди (невипадково ж він з офіцерів потрапив до зони) злякалася, заплуталася і в страхіві падає в таке... Навіть зиску особливого Кузюкін не мав: щоб лишитися поза підозрою, він не міг користатися гебівськими пайками в

зоні (всі бачать усе), а звільнили його на рік раніше (з п'ятьох років!) лише тому, що він провалився, себто став непотрібним хазяям, інакше тягнув би строк од дзвінка до дзвінка! (По прибутті на 19-у зону його відокремили від усього етапу, запустили на вахту і — помилували "Верховною Радою"!).

Ми легко дивилися на зраду колишнього старости чи поліцая, кримінальника чи малописьменного роботяги, але бачити *людину*, зігнуту ворожою силою до рачкування, *людину*, що стала "сукою"... Василь страждав від цього видовиська більше за самого Кузюкіна.

Адже сам він знав, що вистояти можна й треба і не так уже й важко це зробити, якщо не злякатися. І тому падіння виглядало безглуздим самозатоптуванням особистості, а поетові тяжко бачити загибель живої душі.*

■

У зоні палять останнє сміття, кидають у багаття непотрібні на етап листи й папери, всюди спустошеність житла, яке полишає господар. Між бараками блукає чоловік з міцною статурою, з головою борсука на сильних плечах — майор ГБ з символічним прізвиськом Трясоумов. Веде якісь ігри. То зайде до Кузюкіна й пообіцяє перевести його на Пермь, до нього товпляться "діди", які мріють більше заробити в зоні "на старість" (табірний трудовий стаж не зараховують, призначаючи пенсію, й люди, що сидять по 15-25 років, фактично позбавлені її до смерті), а "на Пермі, кажуть, більше платять", ось вони й просяться в доброго й могутнього начальника "на Пермь", він уже Кузюкіну пообіцяв, і несподівано наражаються на відмову... Потім Трясоумов відшукує мене у дворі зони (я саме про щось балакаю з Василем), пхає широкопалу пухлу долоню в кишеню своїх штанів і витягає звідти жменю горіхів:

— На, Хейфец!

Проста гра: на очах у "старичків", а надто Василя, показати, що "Хейфец іде на контакт" — так це зветься їх пташиною мовою. Звичайно, я й без гри ніколи нічого б не взяв від гебіста, нормаль-

* Тут мені раптом пригадалася розповідь Кузюкіна про якогось майора КГБ Янашкіна, уповноваженого нашої зони, який загинув колись, п'яним потрапивши під поїзд. Кузюкін згадував: "Я його прошу: «Бога ради, лишть мене в спокої. Дали мені п'ять років, і досить, хочу досидіти їх спокійно. Нічого мені не треба в житті, крім цього». Не дав, сука. Бог його покарав: за два тижні поїздом зарізало".

Стільки туги й непростення було в тій злобі до мертвого, що чулася в голосі Володимира Івановича, а я ж нічого не зрозумів у його розповіді. Це знов — про монологічність моєї вдачі.

не людське самолюбство не дозволяє.* Але вдача є вдача, її не зміниш: мені совісно одразу ж нахамити людині, яка щось дає, нічого формально не вимагаючи натомість, нібито з самої доброти. Тому відмовляюся делікатно:

— Дякую, не хочу. Я зовсім не люблю горіхів.

— Бери, бери. В мене ще багато. Не соромся.

— Дякую. Я не їм горіхів. У мене від них згага.

Сигнал шикуватися — остання перевірка в зоні — перериває неприємну розмову. Ми стаємо в шерег, Трясоумов — коло маленької колони "останніх могіканів", раптом Василь голосно, щоб усі чули, звертається до мене:

— Чого ж ти, Михайле, образив пана-благодійника? Взяв би горішків, сам би з'їв, мене почастував...

Трясоумов гладшає на очах — чи це, здається, називається "набрякає"? Просто на очах набрякає.

— Стусе, ви знущаєтеся з представника радянської влади. В моїй особі ви ображаєте всю владу, я не можу цього пропустити. Я йду до адміністрації!

І пішов у штаб до Зіненка.

Зіненко мав особливий стиль оформлення покарань. Звичайно, якщо надходила вказівка ГБ когось репресувати, "нормальні" емведисти "прикріплювали" до зека наглядача, який невідступно стежив за мішенню, поки не знаходив потрібної "провини" (незастебнутий гудзик — "порушення форми одягу" або "відійшов під час зміни від робочого місця" тощо). Зіненко віддавав перевагу жлобській простоті. Діставши "вказівку", він викликав Прикмету чи бракувальника Колодку, чи ще когось із "сучні", що тремтіла перед "блядиною" (так вони прозвали свого улюбленого начальника), оформлював їх *свідками* будь-якого порушення, що йому заманулося винайти, і виписував 15 діб карцера. Зека навіть не повідомляли про те, яке порушення він учинив, — обійдеться.

Коли ми прибули до нової зони — дев'ятнадцятої, — слідом за Стусом прийшла постанова про його запроторення до карцера на чергові 15 діб.

■

На 19-ій зоні ми провели разом менш як два місяці: Василя відвозили до лікарні, мене — на "профілактику" в Саранськ (на дізнання з приводу знайдених уривків із книжки "Место и время"),

* Приймати щось від гебістів можна лише тоді, коли ведеш гру, в якій удаеш, що зламаний, приголомшений їхньою силою. Подібну гру мені доводилося вести, коли переконував, що рукопис книжки "Место и время" (вже підготовлений, щоб відправити "за огорожу") я нібито знищив у кочегарці в Азата Аршакяна.

але навіть ці два місяці ми мало спілкувалися: я доробляв книгу — знайшовся канал на волю через "самольотника" Бориса Пенсона, — було не до розмов.

Про працю над книгою Василь довідався, хоча загальним правилом конспірації у нас із Борисом був давній закон: кожна, навіть найнадійніша, людина не повинна знати більше, ніж їй належить знати (я сам не знав "канала", який виносив рукопис із зони). Але я вирішив включити до "пакунка" Василеві матеріяли, крім того — взяв у нього інтерв'ю для книги, і не пояснити, навіщо я це роблю, я не міг. Пояснення було гранично коротке, я сказав лише три слова: "Працюю тепер із Пенсоном". Василеві, який уже переправляв разом із Чорноволом і Пенсоном рукопис на волю, говорити більше було не потрібно. Він кивнув: "Так, тобі до пари треба Боббі-холодного-носа (так він називав Пенсона)".

Привід для інтерв'ю був такий. Я помітив, що всі прибалти на зонах — і на 17-ій, і на 19-ій — ставилися до Василя з підкресленою повагою: навіть найстарші й найповажніші, як от литовський богослов і дипломат Пятрас Павляйтис* чи капітан естонської армії, а відтак юрист із Тартуського університету Теодор Райнголдт.** Спитав когось із них, мені відповіли: "Хіба не знаєте, що Стус через прибалтів потрапив до ПКТ?" (ПКТ — приміщення камерного типу — делікатна назва таборової тюрми). — "А що було?" — "Спитайте в нього подробиці, ми на трійці не сиділи". Викликав Стуса "на коло", сказав про працю з Пенсоном, попросив його заяви, а потім — про прибалтів і ПКТ.

— На трійці сидів литовець Клеманскіс, — почав він. — По-табірному був добрий товариш. (Згодом Людас Сімутіс, ветеран 25-річник, розповів мені про Клеманскіса: "Під час війни служив у німців начальником районної поліції. Врятував од смерті багатьох євреїв та комуністів-литовців. Коли його арештували, не сказав слідчому про це, розумів, що лише зашкодить і йому, і тим людям. Дивувався при мені: ці люди (серед них був якийсь чільний комуніст) прийшли до ГБ, щоб дати свідчення на його оборону. Даремно, звичайно, — дістав 25 років і помер у зоні..."). Відвезли його на шпитальку, потім приїхали звідти, не пам'ятаю, хто, — кажуть: помер. Я на перевірці вийшов перед шерегом і кажу: "Немає нашого товариша. Його позбавлено останньої втіхи: щоб у останню путь його провели ті, хто ділив із ним життя, хліб і сіль..." — "Стусе, припиніть займатися агітацією!" — "...давайте зробимо

* Дістав термін як редактор підпільної литовської газети "Дзвін волі". При мені кінчав 30 років свого 35-річного терміну.

** Відмовився скоротити собі термін на 10 років (з 25 до 15) у обмін на покаяння заяву. "Людина не може каятися в тому, що вона любить свою Батьківщину". При мені кінчав 21-ий рік ув'язнення.

для нього те, що можемо: скинемо на згадку про нього шапки". — "Стусе, припиніть!" Проте всі, навіть сучня, поскидали шапки, весь шерег. Потім Александров, майор із трійки, почав слідство: справа про мітинг, zorganizований Стусом у зоні. Я йому кажу: "Як вам не соромно, громадянине начальник? Фашисти, й ті віддавали урни з прахом ув'язнених громадян своєї країни близьким, щоб вони могли його поховати, а ви..." Дістав шість місяців тюремного утримання.

Так жив у таборі Василь Стус.

Коли, прибувши на 19-у зону, Стусові прочитали Зіненкову постанову про запроторення на 15 діб до ШІЗО, в скриньку "Для скарг та пропозицій" знову ліг стос паперів: повідомлення про загальнотабірну голодівку протесту.

Цього разу я й справді був її організатором. Голодівку задумав ступеневу, себто щодня до нечисленного ядра тих, хто почав голодувати, мали приєднуватися нові й нові люди. Цей варіант голодівки був гранично неприємний начальству: воно змушене щодня доповідати своєму керівництву про поширення акції. Крім того, діє ще один чинник, урахований при плануванні: оперативну частину постійно шарпають — коли голодівка скінчиться, скільки зеків візьме в ній участь, — але навіть якщо в нашому середовищі діє провокатор, він ні про що не може повідомити, — все це знаю лише я, і оперчастина має неприємності, а в такому разі виникає неминуче бажання якось погасити неприємну історію, а Зіненка вони на 19-ій зоні напевно не люблять: сволота — він із усіма сволота, хоч із супротивниками, хоч із своїми, — нащо їм через нього страждати...

Обміркували ми це за столиком на повітрі, чудового вересневого дня, коло самого паркана, що відокремлював карцерно-тюремний барак від зони, і напарником собі для початку голодівки я обрав українця Ігоря Кравцева, який звичайно через слабке здоров'я в акціях участі не брав, але за Стуса — наважився!

Але оскільки метою акції, знов таки, було не бажання дошкилити адміністрації, а врятувати Василя від карцера, то, на моє прохання, спочатку Сергій Солдатов, а потім Пенсон із Коренблітом почали розмови з гебістами, які з'явилися на зоні.

Чому з гебістами?

З начальством у червоних погонах говорити даремно — там сидять люди "офіційні", їм престиж не дозволяє вести переговори з зеками як із "високою стороною, що домовляється", вони відразу почнуть кричати: "Шантаж!" і т. п. А гебісти — люди формально сторонні, вони "не командуєть", вони лише "прова-

дять нагляд”, вони можуть “лише порадити” адміністрації, а це дозволяє їм бути гнучкішими.

Пенсон утовкмачував їм: голодівка на зоні нікому не потрібна: ні зекам (хто ж хоче псувати своє здоров’я), ні адміністрації (навіщо страждати через сваволю чужого шефа, Зіненка), ні ГБ (образи Трясоумова не обходили місцевих уповноважених; та й навряд він признався, що його публічно принизив Стус, — не вірили ми в подібне). Ось Пенсон і втовкмачував старшому лейтенантові КГБ Мартинову все це.

— Але як же престиж адміністрації!

— Адже Стус хворий! Таж адміністрація без жадної шкоди для престижу може викликати до нього лікаря, а той, відповідно до закону та наказів МВД, дасть розпорядження перевести його до амбуляторії...

Думаю, що в нашій перемозі відіграв певну роль також чинник “особистости”. Начальником режиму на зоні служив літній, добрий, рудий майор із Ленінграду (забув його прізвище). Трапляються в МВД люди, які не мають паскудної пристрасти дошкуляти зекам без жадної користи для себе, з самої нудьги. Як вони зживаються з системою, не розумію, — але подібні люди існують. Зберігаються між молотом зчерствілого від повсякденного концтабору начальства і ковадлом озвірілих від нескінченних літ неволі в’язнів, психів-кримінальників. Зовсім недовго цей рудий майор пробув у нас на зоні (незабаром його перевели “режимом” до зони для іноземців — там, дійсно, найкраще для нього місце, з точки зору начальства), але дихати на зоні стало легше, і Стуса він звільнив.

На третій день голодівки відправили Василя до лікарні, — ми відразу припинили голодування.

Через тиждень з лікарні прийшло повідомлення: Стуса ознайомили з протоколом — його поезії, які Зіненко відібрав під час етапування до 19-ої зони, сконфісковано “як такі, що містять наклепницькі, спрямовані...” і т. д.

Стус передавав, що оголосив безтермінову голодівку протесту.

Що робити?

Насамперед — урятувати ті Василеві поезії, що “протягли” через Зіненка.

До чого ж уїдлива тварюка: ще раз з’явився — на процедуру прийому зеків у 19-ій зоні — й повторно оглянув речі всіх підозрілих. Але на кожну діру знайдеться своя затичка! Я здогадався пхнути зошит із поезіями в ту валізку, яку відправляли до “далекої

каптьорки”, себто поза межі зони, пхнув туди також деякі речі, потрібні на кожен день, спокійно пройшов другу перевірку невагмовного капітана, через кілька тижнів подав заяву, що в валізі “далекої каптьорки” (там зберігалися речі “на звільнення”) випадково залишилися потрібні тепер предмети одягу (шкарпетки, ще дещо) і... “вибив” на п’ятнадцять хвилин свою валізу. Витягнув з неї зошит, який цього разу не зацікавив наглядача (адже він не дістав Зіненкових указівок щодо поезій), мент переглянув його і... віддав мені.

Вірші переписали ще раз (на випадок провалу), долучили до них добірку, врятовану Семенюком, і переслали “за паркан”. Здійснювало це переправлення вірменське земляцтво — вони знайшли тимчасовий канал. “Це наш дарунок Україні та Василю”, — сказав зек, організатор переправлення (прізвища не називаю: він — ще в Радянському Союзі).

Отже, шоста частина нібито врятована для майбутнього. Півсотні з трьохсот оригінальних поезій (перекладів не було жадних). Мало!

І тут у мене з’явилася ідея однієї комбінації.

Саме на початок жовтня приспіло “пільгове” побачення з моєю дружиною — нагорода від Зіненка за стусівську голодівку. Кожен недурний зек знає, що в камері побачень, саме над ліжком (де подушки), в стіну вмуровані “блощиці”. Я думаю, що побачення “політикам” узагалі дозволяють лише завдяки цим “блощицям”: коли близькі люди зустрічаються раз на рік, то, навіть знаючи про неминучу “підслухачку”, вони не можуть не говорити про найцікавіше для них, не можуть не характеризувати близьких друзів, знайомих із дисидентського світу, не передавати новин, що часто відомі лише вузькому колу “втаємничених”, — а оперативники ГБ ловлять інформацію, аналізують, обробляють і кладуть на стіл начальству в вигляді найвірогідніших зведень. Адже інформацію здобуто секретним каналом, та ще й фіксовано в момент, коли зек перебуває наодинці з дружиною, матір’ю, братом, — її напевне вважають найважливішою й найточнішою. А тому на стіл начальству подають у менш препарованому, ніж звичайно, вигляді, — отже, є шанс вийти на бесіду з “вирішальними” інстанціями ГБ і вплинути на *рішення*.

Найвігідніше те, що вони втрачають звичайну підозріливість: “Не дамо цьому євреєві нас обкрутити!”, а навпаки — пишаться своїми професійними перевагами, своєю науково-технічною оснащеністю, яка дозволяє їм з допомогою власних закритих науководослідних інститутів або секретних закупівель міністерства зовнішньої торгівлі в Європі та США пробиратися в шлюбні ложа й підслуховувати, що ночами відбувається між чоловіком і жінкою. В таку мить їхня підозріливість і пильне недовір’я приспані й

приборкані тихою гордістю від усвідомлення власної могутності й "учености", і саме тут треба спробувати повернути їхній мозок у потрібному напрямку.

Так, приблизно, прикидав я плян операції.

Але який час вибрати, щоб вони попалися на гачок? Адже не можуть вони слухати нас 24 години на добу! Себто теоретично, звичайно, можуть, але практично — навряд... Вирішив, що в той момент, коли чоловік з дружиною лягають спати, саме тоді працівник відповідальної Установи, скільки я знаю цю Установу, має припасти вухом до апаратури й готувати записи для доповіді.

...Нарешті — пільгове побачення. Виходжу до камери, де санчастина підготувала два тази, на одному — напис червоною фарбою: "Для подмывания" (після наших ехидувань його замінили, написали на новому: "Жентазик"), на другому — напис, що звеселяв моє серце: "Для ног" (так!). Попоївши й побалакавши, діждався ночі й почав видавати інформацію для "блещиці".

Спочатку я прочитав дружині чотири улюблені поезії Стуса по-українськи й відразу — ритмічною прозою підрядковий переклад по-російськи. Я припускав, що самі гебісти сконфіскованих ними Стусових поезій просто не читали, отже, насамперед, треба ознайомити їх зі змістом віршів — тоді вони зрозуміють, що ці вірші — не політичні. На мою думку, нормальний радянський урядовець, включно з урядовцями КГБ, фізично неспроможний, навіть виконуючи службовий обов'язок, прочитати не те що 600, а бодай 60 поезій. А в рукопису, та ще українською мовою — й поготів! Серед місцевих емведистів-оперів та гебістів чи не половина від народження рахувалася українцями, але вони стільки років служили поза Україною, розмовляючи між собою тільки по-російськи, що вже й забули українську, не вуличну, для базару, а літературну мову. Тож як їм зрозуміти мову Стуса, поетичну мову, що подекуди незрозуміла навіть освіченим українцям! Вони поезій просто не читали й сконфіскували їх за першим сигналом від Зіненка саме тому, що не знали їхнього змісту, а кожного незрозумілого документа найпростіше позбутися, сконфіскувавши його. Отже, спочатку їх треба заспокоїти: вірші — не антирадянські, якщо їх повернути — нічого неприємного не станеться.

Так міркував я подумки, і можливо, мої міркування видадуться читачеві надуманими. Алеж я на той час уже два роки спілкувався з гебістами, до того ж не з супершпигунами, створеними літературною індустрією Заходу й Сходу, а із звичайнісінькими живими "операми", які ходять радянською землею, з нормальними урядовцями, як у райкомі, радгоспі чи, в кращому разі, подібними до армійських офіцерів. З якої речі, коли мине молодечий запал, вони схочуть працювати, коли можна не працювати, а випити, згуляти в карти, безпечно заробити "ліві" грошенята?

Повторюю, свої пляни я будував з розрахунком на відому мені соціяльну психологію гебіста, а не містичного, всевидючого, всепроникного майора Проніна з детективів...*

Отже, якщо вони не читали Стусових рукописів, то повинні їх боятися, як кожна малоосвічена людина боїться невідомого папірця. Тож треба їх ознайомити з віршами "з голосу", щоб вони переконалися: це любовна лірика, яка не становить собою прямої політичної небезпеки.

Це — перший етап уведення інформації. Етап другий: треба було переконати їх, що небезпека в поезіях є, але не та, яку вбачало ГБ. Небезпека полягає в тому, що довкола безневинних віршів може виникнути небажаний політичний галас. Тому я для "підслухачки" почав переконувати дружину, що, коли вона їхатиме через Москву, їй слід з'явитися в дисидентських колах і розповісти там про конфіскацію поезій, особливо наголошуючи на конфіскації Гете й Рільке як "потенційних антирадянщиків" — це могло прозвучати в світі, а в ФРН особливо.

Моя дружина — людина від "політики" далека. Але Стусові поезії вона ніби вбирала в себе — я це відчував. Потім поставила питання, якого я, либонь, до кінця життя не забуду, так своєрідно прозвучало воно в "політизованій" операції:

— А ці вірші присвячені дружині?

— Так.

— Тоді я для нього все зроблю. Куди треба — всюди піду.

(Вже після зони, на засланні, дружина розповідала: приїхавши до Москви, пішла на "зв'язок" і передала новини про Стуса, а їй відповіли: "Це нецікаво. Ми все знаємо". Так сказала чудова людина, смілива, самовіддана — але на волі навіть кращим людям іноді важко зрозуміти, задля чого б'ються в зонах, чому так, а не інакше ризикують. Усе було б легше, якби можна було передати *мотиви*, але саме це неможливо: поперше, дай Боже, щоб голі факти дійшли, а подруге, передавати мотиви — значить, ризикувати тим, що весь замислений плян потрапить до зведень супротивника. І часто хитромудрі операції, чітко спляновані й виконані, зривалися в самому кінці: хтось на каналі зв'язку вирішив, що він краще від

* Легенди довкола всезнання КГБ поширені на Заході й пояснюються, здається, просто. На Заході, на відміну від СРСР, речей і спокус багато, а грошей обивателіві бракує. Тому, якщо в Установі багато валюти — поперше, якщо в штаті служать люди безсоромні, себто такі, що володіють технікою пхання цих грошей без зайвих комплексів у кишені потрібних людей, — подруге, — то завжди знайдуться агенти, які захочуть дістати "нафто-" й "алмазодолари" в обмін на інформацію. Тут не треба мати Спінозу на службі — хлопці з одеської Молдаванки володіють цією технікою не гірше від майорів КГБ! Зворотний бік медалі: безсоромні працівники, що вміють пхати гроші, водночас люблять їх брати...

зеків розуміє, як їм діяти! О, як іноді ми злостилися в зоні на "центровиків"!).

Прочитавши написане, почав побоюватися: раптом хтось із читачів удасться в іншу крайність, вирішить, що гебісти — хоч і в Мордовії — темні дядьки, що їх обкрутити нічого не варто, лише помізкуй трохи. Це зовсім не так.

Гебісти — професіонали. І надії на успіх у грі будувалися не на використанні їхньої глупоти (якої не було, як не було й особливого розуму), а на подоланні чиновницьких лінощів. У цьому сенсі ми з полковником Дротенком стали несподіваними союзниками.

Дальший хід гри я уявляв так. Звичайно, полковник не повірить мені на слово, проте, оскільки надійшла оперативна інформація, що Стусові поезії політично безневинні, він зобов'язаний її перевірити. Викличе старшого лейтенанта ГБ Бороду, який знає українську мову, накаже знайти в Стусових поезіях антирадянські рядки. Таких у зошиті немає (якби Стус їх навіть і створив, — чого не буває, адже створив Мандельштам поезії про Сталіна, а Пастернак — "Доктора Живаго", — то не написав би їх у піднаглядному зошиті: конспіратор він був непоганий). Отже, Борода підтвердить Дротенкову думку про те, що інформація, отримана від органів МВД, себто від Зіненка, хибна, а оперативна інформація ГБ, себто підслухана ними моя розмова — не хибна.

Подруге. За моєю дружиною полковник організує "хвіст". "Топтуни" повідомлять, що вона заходила до дисидентських помешкань. Як далі розрахує ходи полковник Дротенко? Невдовзі з-за кордону з'явиться інформація про Стуса (що дружині скажуть: "Нецікаво", — ні полковник, ні я передбачити не могли); начальство викличе Дротенка й запитає: "Так що там написала ця антирадянська сволота, цей Стус?" А він не має обґрунтування репресіям. Створити фальшиві вірші за Стуса — на це він навряд чи піде. Отже...

Я ніби підштовхував полковника до правильного висновку. Я міг його перемогти *тільки* тому, що наші інтереси нібито збіглися, а не тому, що полковник виявився дурним чи довірливим. Отож, я не дуже здивувався, коли, повернувшись з лікарні, Стус повідомив: полковник Дротенко особисто повернув йому зошит із віршами.

— Я оголосив голодівку, — пояснював Василь поведінку полковника.

Звичайно, цілком можливо, що повернення поезій пояснювалося зовсім іншим сполученням фактів і мотивів, ніж ті, що їх я описав вище. Головне — був результат, поезії — у Василя, а що

саме до того спричинилося — "справа двадцять п'ята".

— Я з такої нагоди навіть почав із гебістом розмовляти, — пояснював Василь.

— Про що він питав?

— "Чому ви, Стусе, поводитеся так нестримано? Адже ми не хочемо вас даремно озлобляти". — "Себто як не хочете? А конфіскація віршів?" — "З віршами сталася помилка. Вона не повториться".

Через понад два місяці Василя Стуса відвезли на заслання: мене в цей час на зоні не було. Так і не знаю — чи не відібрав якийсь запопадливий градоначальник віршів останньої миті. Нібито не мусів: хтось із зеків розповідав, буцім на етапі кримінальники хотіли використати дорогоцінний зошит на куриво, але Василь відбився.

Стусів термін кінчався 13 січня 1977 року, а за три тижні до цього, 25 грудня, нас чотирьох — Солдатова, Аршакяна, Лисенка й мене — "смикнули" на етап до Саранського слідчого ізолятора ГБ. Чекісти довідалися, нарешті, про існування рукопису книжки "Место и время" (це — окрема новела) й везли на дізнання всіх підозрюваних у співучасті: мене — як автора, Солдатова — як можливого хазяїна каналу, Аршакяна — як свідка знищення рукопису в кочегарці (така була розроблена нами легенда), а Лисенка, очевидно, везли на ролю мого партнера в камері, обладнаній "підслухачкою". Принаймні, так ми розраховували диспозицію по дорозі до Саранську і, здається, не помилилися.

Етап до Саранську — завжди можливість для зека "попастися" в ларку: можна викупити весь місячний пайок одразу, а вже в тюрмі відлік місяців почнеться з дня твого прибуття туди, себто можна за той самий місяць примудритись отоваритися двічі. Отже: виявляється, я маю в резерві отоварювання аж на п'ять карбованців! Що на них купити?

А в ларку — вперше і востаннє за всі табірні роки — велика цінність: цельофанові мішечки з чаєм, у кожному по півкіла! 10 пачок у кожному мішечку! В той блаженно-ліберальний час дозволяли купувати чай вільно, в межах дозволених 5-7 карбованців на місяць (7 карбованців давали за перевиконання норми, якщо не було зауважень від наглядачів; дисиденти норми перевиконували, працівники вони сумлінні, але зауважень уберегтись годі, — мало хто мав по 7 карбованців). Чай — єдиний харчовий продукт у зоні, який містить вітаміни, лише ті зеки зберегли зуби, хто пив чай, — тому ще при мені, а березні 1978 року, запровадили обмеження. Тепер чай продають по пачці на місяць (50

грамів), але тоді... Тоді лежали цілі цельофанові мішки, їх не дуже й брали (адже купити такий мішок — означало витратити на чай увесь місячний пайок отоварювання).

Стус любив міцний чай — це була його єдина тілесна насолода в зоні — добре заварений напій. Ми всі передбачали, що зашлють його далеко (хоча ніхто не передбачав, як далеко — в самісінку глибину Колимського краю), отже, в дорозі він буде не менше місяця, весь час без ларка (потім з'ясувалося — він їхав 54 дні, став чемпіоном етапів із Мордовії, випередив Чорновола, Сергієнка, мене). Як він витримає без чаю?

На п'ять карбованців, що раптом "прорізалися", я купив пакет із чаєм для Василя і передав йому на збереження Овсієнкові:

— Віддаси Стусові перед самою дорогою, після "прощальної". Бо я його знаю: свій чай усім роздасть, а сам місяць мучитиметься.

— Буде зроблено, пане Михайле.

(Овсієнко завжди шанобливо-чемний хлопець, не просто інтелігентний, але з тими манерами старого, з книжок клястиків відомого, селянства, коли й рідну матір називають лише на "ви", і перед старшим неодмінно скидають шапку на вулиці. Через три роки він, уже звільнившись й оселившись у рідному селі на Житомирщині, сів "за другим заходом" — і не якось інакше, а як "особливо небезпечний хуліган", що "напав на представника влади". Докладно про нього — в одному з наступних розділів).

Через понад два місяці повернувся я з Саранську, Стуса в зоні давно вже не було, а Овсієнко винувато кався:

— В останній день похопилися: в ларку чай скінчився, на "прощальну" купити нема де. Василь усю зону оббігав — марно. Я подумав і наважився: чай, кажу, є, та не дозволено віддавати. До етапу. А він мені: давай сюди, а в пана Михайла від мого імени пробачення попроси, що порушую його бажання, але так мені краще. Кинемо мішок на гуртовий стіл, а я краще в дорозі потерплю... Всю зону напоїв на прощання: два баки поставив.

Так і не вдалося мені нав'язати широкому в пристрастях Василеві Стусові свого розумного рішення. Але найповчальніше: він мав рацію, бажаючи "погуляти на всю зону". Вже пізніше, коли я сам побував на етапі до заслання, довідався: дозволений на зоні, чай заборонено на етапі. Охорона його відбирає. Отже, Василь душу потішив, і, виявилось, мав рацію.

Про його тяжке життя на засланні (не менш тяжке, ніж у зоні) я мав деякі відомості: він писав мені до Казахстану й моїй дружині до Ленінграду, я дістав вістки про Стуса також від друзів — від В'ячеслава Чорновола з Якутії, від Людмили Грюнберг-Солдатової з Талліну. Але про цей період його Страстей нехай повідають ті, хто спостерігав їх на власні очі.

З російської переклав Мойсей Фішбейн

З приводу спогадів М. Хейфеца про В. Стуса

Надія Світлична

Нарис про Василя Стуса має велику вартість для всіх, хто цікавиться українським життям. Ті, що мали щастя знати Стуса особисто, переживуть терпку радість зустрічі з ним на сторінках цих спогадів: адже майже цілковиту монополію на спілкування зі Стусом привласнили собі радянські карні органи на 10 минутих і 14 майбутніх років. Ті, що не читали ніколи його поезій, неодмінно зацікавляться ними, заінтриговані найвищою оцінкою, і не якогось там аматора красного письменства, а фахового літературознавця.

Мене найбільше захопила спостережливність Михайла Хейфеца і його вміння влучно передати характеристичні риси "блискучої людини" Василя Стуса, показати його в ситуаціях, про які часом не знає ніхто, крім хібащо самого Стуса, але він, хоч би й мав таку можливість, не розповів би про це тому, що надто не любить показувати себе навіть осторонь, а не те що в центрі. Як сказано в одному з його віршів — він прагне "заховати, спеленати ізранену і стотривожну самотню душу і — усміхатися біді".

Автор спогадів вважає своїм обов'язком "занотувати ті окрушини, що їх утримала пам'ять". На мою думку, ці окрушини — неоціненні.

На прохання автора нарису та за згодою редакції журналу пропоную читачам "Сучасности" примітки, щоб дещо уточнити й розширити спогади М. Хейфеца.

1. До стор. 14 (про "блощицю в бушлаті"). "...Сам Стус надавав історії з «блощицею в бушлаті» серйозного й, на мій погляд, неспівмірно великого значення: йому здавалося, що безперервний потік тортур, мук, покарань, що охопив його в зоні й після неї, був зумовлений помстою КГБ за втрачену підслухачку".

М. Хейфец вважає, що знущання звалювалися на Стуса не через підслухачку, а через усю його поведінку, через його "непохитність". Певно, що так. Але, на мою думку, не можна також недооцінювати ролі підслухачки в його долі.

У той час, коли сталася ця детективна історія з "блощицею", ми були з Василем сусідами. Нас розділяли тільки два ряди суворої "заплетки" (два високих паркани, чотири ряди колючого дроту, дві смуги зораної землі, дві вишки з озброєним конвоем) — і все. Про підслухачку нам пощастило довідатися одразу, через

кілька днів. Пригадую, невдовзі "завітав" до нашої зони уповноважений республіканського КГБ Стеценко — на вигляд делікатний, навіть трохи ніби сором'язливий "землячок" із Сумщини, "Микола, Іванів син", як він називав себе.

Під час цієї "візити" він поведився особливо запанібрата, навіть дещо запобігливо: просив пригостити його чаєм, пригадував колядки, пропонував шоколад, цигарки — делікатеси, що від самого погляду на них у голові паморочилося. Ірина Калинець, яка з особливою люттю поглядала на ту спокосу (вже навіть махру повідзьобувала, а курити хочеться), раптом запитала впритул, а чи не вмонтував він чогось у ті цигарки, як ото Стусові до бушлата. "Делікатний уповноважений" аж ніби зашарівся, а Ірина підсумувала, дивлячись на нього "очима, більшими за айстри": * "Одного я не можу вибачити вам, Стеценку, — що ви — мій земляк". І вийшла з барака.

М. Хейфец пише мені в листі: "Звичайно, вони злилися через підслухачку, але не три ж роки..." Побоююся, що та злість у них значно тривкіша, ніж може здаватися на здоровий глузд. На моїй пам'яті це друга така історія. Подібну "блощицю" викрито в той час, коли ми, сталінське молоде покоління, ще не припускали можливості нових ув'язнень і репресій за інакодумство.

Отже, сталося це 5 червня 1965 року в Житомирі, куди я, в числі кількох інших приятелів паралізованого письменника Євгена Концевича, поїхала привітати його з 30-річчям. Були там також Алла Горська, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний з дружиною, поети Ірина Жиленко та Борис Мамайсур, ще кілька друзів. Один "друг дитинства" Оксентій Мельничук (тепер покійний) і приніс той "дружній дарунок", умонтований в обкладинку художнього альбома.

Зауважу, що на Житомирській літературній ціліні Є. Концевич був у той час "живим Миколою Островським": постійні делегації від піонерів, пенсіонерів, початківців і т. д., і т. п. Цієї ж ночі, з п'ятого на шосте червня, коли "блощиця" раптом заговкла (Євгенова дружина, не стерпівши гидоти в своїй хаті, від'єднала систему живлення) — доля Концевича повернулася до нього протилежним боком. Опікуни "блощиці" заметушилися одразу: о шостій годині ранку прийшов каятися О. Мельничук, якого просто вигнали з хати, а о дев'ятій до двору простувало найвище обласне кафебівське начальство на чолі з заступником начальника республіканського КГБ, підполковником Калашем.

Інших "грівів", крім викриття "блощиці", Концевич не мав. І все ж його хату по цей день обминають усі піонери й пенсіонери, хоч

*Рядок з раннього вірша Ігоря Калинця.

із нього, паралізованого й приреченого, і покайну заяву витиснули ще в 1973 році, та й минуло відтоді вже 16 років. А він же ніколи не "врубався" в супротивників, як Василь Стус...

2. "Якось між іншим я довідався від Василя, що за освітою він інженер (принаймні, мав якусь технічну освіту)" (стор. 23).

Василь Стус має історико-філологічну освіту, яку здобув у Донецькому університеті. Але останніх кілька років перед арештом (десь від 1967 до 1972 року) справді працював на посаді інженера в якомусь промисловому інституті (не пригадую назви). В листі до мене М. Хейфец пише: "Василь говорив мені, що працював інженером, і я автоматично домислив, що — така освіта. Українські зигзаги долі не прийшли до голови!" Такі "зигзаги долі" на Україні — поширене явище. У моїй трудовій книжці теж був запис посади — "старший інженер науково-технічної інформації", хоч за освітою я — звичайний учитель-словесник. Отаким "старшим інженером" був і Василь Стус. А перед тим побував він прохідником Київського Метробуду, кочегаром (після аспірантури в Інституті літератури АН УРСР). А під час ув'язнення — кравцем, шахтарем. А між ув'язненнями — робітником на взуттєвій фабриці, металюргом.

Українські зигзаги долі...

3. До стор. 17 (про малюнки Стефи Шабатури). У неї вилучили понад 200 різних малюнків, ескізів, екслібрисів тощо. Серед них портретів не було взагалі, — навіть малюнків з елементами табірних атрибутів (паркан, ґрати), як нам з Іриною Калинець сказав начальник табору, знайшли всього 6. Але їй про *всі* оголосили, що їх знищено "шляхом спалення" як антирадянські: навіть натюрморти з квітами і дитячі екслібриси з кониками та пташками.

4. До стор. 27 (про Я. Добоша). "...В Києві взагалі ні з ким не зустрівся, я до арешту й прізвища його не чув, у Львові бачив, здається, Івана Світличного. Ані Дзюба, ані Славко Чорновіл, ні Сверстюк, ні Ірина Калинець, — ніхто його не бачив з авторитетних представників руху".

Іван Світличний зустрівся з ним у Києві, а не в Львові. Як мені розповідали пізніше, побачив його випадково в своїх знайомих, до яких зайшов на кілька хвилин у новорічну ніч. До арештів я також не чула навіть прізвища Добош і не знала про це його побіжне знайомство з братом. Газетні ж подробиці про зашифровані телефонні розмови Добоша з Світличним, про передачу 30 доларів тощо, напевно, слідчі додали для переконливості і пікантності, розрахованої на обивателя.

З тих, кого названо в спогадах, Дзюба, Сверстюк і Світличний жили в Києві, Ірина Калинець і Славко Чорновіл — у Львові.

5. До стор. 28: "У Стуса обшук тривав неймовірно довго: до республіканського ГБ його повезли вже за північ..."

Для практики КГБ на Україні це не було "неймовірно довго": 12 січня 1972 року така тривалість обшуків була звичайною. В мене того дня теж був обшук, який почався о 7.30 ранку, а закінчився о 12.30 ночі, а в брата обшук почався приблизно в той самий час, а закінчився близько дев'ятої години наступного ранку (себто тривав понад добу без нічної перерви). І дотепер більшість відомих мені обшуків у Києві триває, як правило, 15-18 годин.

6. До стор.32: "Як він, мабуть, мучив їх під час слідства!.." Чи не завдяки цьому "Прощавайте, братове! Стуса до божевільні везуть!" я знала про його експертизу ще до того, як мене в грудні 1972 року відвезли до Павлівки. До речі, нами опікувалася одна й та сама лікарка — зав. відділенням (на жаль, моя пам'ять не зберегла ані її прізвища, ані числа відділення — здається, 13). Коли я нагадала їй про Стуса в перші хвилини нашого знайомства, вона не заперечила, що він там був, підкреслила його інтелегентність тощо. Про Глузмана сказала, що не чула. Принагідно: одне з перших моїх питань до неї було: чи є тут бібліотека? На що вона відповіла: "Була. Але всю скурили". І приносила мені потім з дому Достоєвського. Казала, що Стусові вона теж носила книжки з домашньої бібліотеки.

І ще один приклад того, "як він мучив їх". Знайомлячися зі своєю справою в лютому 1973 року, я натрапила на протокол допиту Стуса. Протокол було складено в формі друкованих запитань і відповідей (переважно слідчі пишуть свої інтерпретації відповідей, часто навіть без питань). У тому протоколі було таке питання: "З якою метою Світлична зберігала документ під назвою «Феномен доби»? Відповідь: «Питання — через дорогу навприсядки». Отак просто, без жадних коментарів.

У нарисі М. Хейфеца є місця з дискусійними інтерпретаціями подій і явищ, зокрема української культури, з якою автор, за його власним визнанням, не був глибоко обізнаний. І все ж він виявляє неабияку ерудицію і своєрідне відчуття української національної специфіки, що особливо вдалося йому зреалізувати в зображенні головного героя нарису — ув'язненого, але не скореного поета Василя Стуса.

ІЗ ЗБІРКИ «ЧАШКА АДАМА»

Стенлі Мосс

ДОЛИНА / THE VALLEY

Колись я заздрих коханцям.
Тепер заздрю речам, що нас перетривають —
стежці між дорогою і нашим домом,
мосту через потічок,
видолінку, де рясніє молодняк.

Вовча лоза витримує зимою
тридцять ступенів морозу,
коли незірвані плоди чорніють.
Зібрані — червоні в кошику.
Я не певний, чи Божа рука
і рука людини доторкаються,
навіть випадково.

РИБОЛОВИ ІІ / FISHERMEN II

Пізнім вереснем
я взяв на човен батька, кволого,
по сімдесятці, і поплив на водосховище;
від липня плесо відійшло від берега
зо двісті метрів.
Озеро лежить навпроти нас, як тайна,
не тривожимо ні гілки на воді, ні яструба.
На мить немає заповіді "не роби..."
Якби я міг проповідувати деревам і небу,
то казав би їм: найліпший світ такий, як є.

Мені стократно легше думати
про власну смерть, ніж батькову.
Він закидає вудку вдвічі ближче, як колись.
Намагаюся його чимсь годувати,
вкладаю йому пагорок між губи,
підношу ложку природу, та година
вечірня на озері не всичує його.
Дорога лісом заспокоює мене,
та батька кидає в дроз.
Я вдаю, що змерз.

Повертаємося дном старого озера,
наші чоботи вгрузають у холодний мул.

Тут весною ще було води в три метри,
літом я тут бачив золотого коропа,
що парувався. Потемніло.
Хоч я ледве бачу,
та знаю, де наш пліт.
Руки батькові тремтять, як риб'ячі хвости,
які лежать на місці. А я?
Я перетворився на його дух.

МОЛИТВА ПО ЗЕРО МОСТЕЛЮ / PRAYER FOR ZERO MOSTEL
(1915-1977)

Сеньйоре, що тепер хтось інший.
О, мій кльовне,
людина в твоєму відображенні була,
мов бестіярій,
солодка, як цукор,
прекрасна, як світ;
була ящіркою на шпалері,
що очима супроводила бльондинок у кльозет;
метеликом на пелюстці
"чорноокої Сузанни",
однорогом,
що пиляв
ріг на афродізіяк.
Сеньйоре, що тепер хтось інший.

Трупа акторів
ставила під бомбами Шекспіра
в останніх днях
Варшавського гетта,
її недобитки
кльоаками прорачкували
до готелю,
де есесівці видавали візи
до Америки,
і записалися.
Як чоловік залюблений в життя —
йому не віриться,
яке воно погане.
Сеньйоре, що хтось інший,
Єговин кльовне,
ректальний термометре світу,
самі сльози полишають рани.
Прощай, світе ілюзії,
в яким ти грав себе як натовп.

ЗАТОКА МІКАКС / МЕСОХ ВАУ

Ясного зимового ранку
кигиче ключ гусей, що
виглядає, мов одна істота.
Коли мені подібні йдуть у таких рядах —
передчуваю розстріли.
Я не бачив, щоб ключ молільників
піднявся колинебудь у небо.
Та бачив на єгипетських рельєфах
голови рабів,
повернені в одному напрямі
і зв'язані одним шнурком,
який в'їдався в кожну шию, —
вони скидалися на одного в'язня.

Над хатою знов кигичуть гуси,
мов дух пізнання приклякає вгорі.
Я шукаю руки поруч.
Мене викрав колись орел,
ще немовлям, яке вищало і мочило
небо,
я досі чую запах стерва в його віддиху,
мене живив і цілував великий дзьоб...
А тепер смішний веселий птах
випурхує з моїх грудей
і приєднується до ключа над обрієм.
Я застаюся на землі з мені подібними,
ми з'єднані невидимим шнурком,
який зашморгує нас горло в горло.
Я кигичу і кигичу за живою тайною.

ВІРШ ПЕРЕД ВІНЧАННЯМ / РОЕМ BEFORE MARRIAGE

Я трохи чоловік, частинно чайка, трохи черепаха.
Що більше? Маю кілька пір пихи
і сорок літ в мутному озері.
Пливу ставком в Центральнім парку —
очі чайки, людське тіло, черепаший рот —
і полюю тині риб, яких нема.
Я животію речами, що їх велике місто
кидає у мисочку на чорний день.
Кигичу і бажаю, щоб черепаха на моїй спині
була музичним інструментом.
Мене тричі витягали
з мулу, кидали

об стіни хмародера і лишали, наче мертвого.
Я дразливий, злючий з вигляду байстрюк.

Джейн, ти знайдеш в моїм ліжку пір'я
та уламки скойок;
коли, ковтнувши темряви,
я матиму кошмарні сни в твоїх обіймах,
а очі зайдуть плівкою, дозволь мені зануритись
на дно штучного озера.

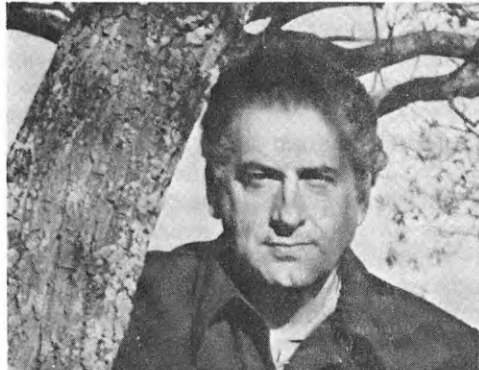
Тоді лови мене.

*З англійської переклав
Богдан Бойчук*

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Стенлі Мосс (1925) народився і живе в Нью-Йорку. Він поет, колекціонер творів старого італійського та еспанського мистецтва і видавець ("Шіп медов прес") елегантної серії збірок поезій.

Його перша збірка "Фальшивий янгол" вийшла 1966 року, друга — "Чашка Адама" — в 1979.

Перша збірка Стенлі Мосса скомпонована з двох головних тематичних частин: конфлікт людини із смертю, з трагедіями світу, прагнення людського духу вирватися з темної приреченості життя до ясності, до краси; враження з подорожей по Європі з цікавим проникненням в її історію. Ця перша збірка вирізняється строгішими, часто регулярними, формами, які своєю прозорістю роблять враження клясичності.

У другій збірці — "Чашка Адама" — форма стає вільнішою й легшою, — це здебільшого ритмізований вільний вірш. Тематичне коло поета значно поширюється: перший розділ збірки охоплює буденні об'єкти й обставини життя, другий розділ — особисті й родинні взаємини, в третьому домінують загальні, де-не-де біблійні, мотиви, а четвертий розділ — головно проєкція індивідуальності поета назовні, в життя інших людей. Посилується також конфлікт краси з темними силами буття.

Восьмий з'їзд письменників України

Іван Кошелівець

Під час однієї дискусії про сучасне становище на Україні зайшла мова про брак паперу й обмеження накладів української періодичної преси. Дехто з дискутантів аргументував свої висновки посиланнями на промови делегатів VIII з'їзду письменників України. Я мав враження, що такі посилання досить ризиковні і, з запізненням перечитавши матеріали останнього з'їзду письменників, утвердився в цьому переконанні.

Доба Брежнєва прикметна такою уніфікацією духовного життя, в якій усе живе душиться у чітко вироблених стандартних формах вияву тільки офіційної ідеології. Економічні труднощі, соціальні конфлікти, глуха чи явна опозиція, рух опору — усе це, прикрите шапкою — "партія і народ єдині", назовні наче б не існує. Партійні з'їзди, які відбуваються що п'ять років, фактично не відіграють жадної ролі, вони призначені тільки на демонстрацію "єдності" партії з народом і благоденствія. Той самий стиль панує на письменницьких з'їздах, що відбуваються, на подобу партійних, теж за п'ятирічками. Як зважити, що всі доповіді наперед заготовані й пильно сконтрольовані партійно-кагебістським апаратом, наперед визначені особи, яким надано право взяти участь в обговоренні доповідей, врешті, пильно профільтрована і надрукована в скороченому вигляді стенограма, якщо зважити все це — можна уявити, чого вона, та стенограма, варта і скільки небезпек чигає на того, хто хотів би вчитувати з неї якусь живу думку.

Що в СРСР хронічно бракує паперу (а чого там не бракує?) — річ давно відома. Що в розподілі паперу Україна дискримінована, бо коштом усіх інших республік, крім РРФСР, забезпечуються в першу чергу видавництва й періодична преса Москви, — це теж не таємниця (Віктор Корж на V з'їзді письменників України 1966: "Очевидно, що організації, які розподіляють папір, виходять з якихось суб'єктивних переконань. Ми хочемо, щоб це питання було докладно вивчене, щоб папір розподілявся по союзних республіках відповідно до загальної кількості населення..."). І ясна річ, що обмеження накладів літератури й преси — хронічне явище, але не таке просте, як здається на перший погляд.

Є велике число науково-дослідних інститутів, які видають свої

журнальчики накладом 150-300 примірників. Правдоподібно, їх ніхто не обмежує: просто такого накладу вистачає для внутрішнього вжитку й вузького кола зацікавлених фахівців. Існує сатиричний журнал "Перець", який виходить тримільйоновим накладом. Його, гадаю, теж не обмежують. З утилітарних міркувань: власть імущі гадають, що він допомагає боротися з труднощами, викривати розкрадачів державного майна, порушників трудової дисципліни тощо. До речі, "Перець" має великі заслуги в обгавкуванні "буржуазних націоналістів" і діячів українського опору. Очолює його протягом кількох десятиліть злий, як павук-тарантул, Федір Маківчук. Як же його обмежувати!

Такі щодо накладів полярні крайнощі. А як справи з літературними журналами? Говоритиму тільки про центральні. Їх чотири. Наклад головного органу Спілки письменників України (СПУ) "Вітчизни" коливається віддавна навколо 25 тисяч примірників. Хтось з учасників дискусії, з якої я почав мову, посилаючися на виступ Івана Драча на останньому з'їзді письменників, висловив припущення, що наклад "Вітчизни" примусово обмежують. Я в цьому дуже сумніваюся. Гадаю, навпаки: низький наклад журналу — давній клопіт правління СПУ, але піднести його трудно не з браку паперу, а з простої іншої причини: журнал нудний, його ніхто не хоче читати. Як же пояснити, що поруч, у Києві, виходить теж літературний журнал "Дніпро", наклад якого сягає вісімдесятьох тисяч, а він нічим не ліпший, а може, й гірший від "Вітчизни"? Дуже просто: це орган ЦК комсомолу України, за ним багатомільйонова організація молоді, якій легше поширювати свій журнал, ніж Спілці письменників України, що є малою й замкненою в своїх привілеях кастою. Отож, дискусант, який зробив висновок, що Іван Драч, нарікаючи на малий наклад "Вітчизни", ніби протестував проти примусового обмеження, помилився: протестувати ще можна було п'ятнадцять років тому на V з'їзді (цитований В. Корж), але сьогодні не та ситуація, й Іван Драч уже не той, що був автором "Оди чесному боягузові". Сам став чесним боягузом і не протестував на з'їзді, а смиренно пропонував обміркувати заходи, щоб побільшити число передплатників "Вітчизни".

Найкритичніша ситуація єдиного теоретичного журналу літературознавства і критики — "Радянське літературознавство", наклад якого ледве досягає 2.600 примірників. Обмеження? Де там! Попри те, що в такому журналі мали б бути зацікавлені багато тисяч студентів, учителів і літературознавців (мабуть, є ж і просто любителі літератури), його ніхто не хоче читати, бо по смерті О. Білецького (1961), який ще так-сяк підтримував авторитет радянського літературознавства, журнал безнадійно занепав і міг би спокійно (що й відповідало б його змістові) називатися

"блукотом пропагандиста", так що рекламні заклики з запевненнями редакції, що передплата приймається без обмежень, лишаються гласом вопіючого в пустелі.

І останній з центральних журналів — "Всесвіт". Він перейшов за числом його редакторів три періоди свого існування: найбільш бездарніший (але, певно, з погляду партійності цілком надійний) був перший редактор — Олекса Полторацький; з добрим на ті можливості смаком був редагований журнал кілька років за редакторства Дмитра Павличка; є відомості, що йому підставив ногу звинний Віталій Коротич і, ставши головним редактором "Всесвіту" кілька років тому, досить підписував журнал, зробив, сказати б, отруйнішим і підліше пропагандивним. Але, попри те, "Всесвіт" лишається єдиним для України "вікном" у світ. У ньому, щоправда, дуже обмежено, а все ж друкуються переклади греко-римської й європейської класики; поза тим з сучасного письменства надається абсолютна перевага комуністичній та "прогресивній" літературі сателітів, Заходу і третього світу. Але й ця література продукується, попри її тенденційність, на вищому рівні, ніж "вітчизняна". Як поминути вже зовсім отруйну публіцистику "Вітчизни" (в якій, до речі, активно вправляється сам головний редактор. Треба визнати, дуже талановито) — це єдиний журнал на Україні, в якому є що читати. Його наклад сягає тепер 63 тисяч. Отут можна припускати, що він міг би бути значно більший, але його обмежують, боячися, щоб "зарубіжні" впливи не "попортили" їм смиренних громадян.

Як справа з обмеженням провінційних журналів, зокрема львівського "Жовтня", — про це не маю жадного уявлення й від гіпотез утримаюся.

Очевидна річ, систематично обмежують накладі поезії й прози, саме тих видань, на які є найбільший попит. Можна, наприклад, не сумніватися, що роман у віршах Ліни Костенко "Маруся Чурай", виданий 8-тисячним накладом, був негайно викуплений. Зате великотиражні речі протегованих письменників, яких ніхто не купує, припадають пилом на книгарняних полицях, поки підуть у макулятуру.

Ще кілька слів про нульову вартість з'їздівських стенограм. У майже протягом двох десятиліть усталізованому брежневському стилі всілякі з'їзди, партійні, профспілчанські, письменницькі чи які хочете інші — це демонстрація показухи: під безперервні оплески делегатів усі в один голос говорять про неіснуючі успіхи; за зворотною пропорційністю: чим невідрадніша дійсність, тим на словах успіхи більші. При тому докидаються слова про "окремі хиби", які ще треба усунути, чим симулюється настрій ніби суворої "партійної" самокритичності.

Подєколи промовці вдаються до таких ребусів, які людині

сторонній, не втаємниченій у системи кодів їхньої мови, — годі зрозуміти. Так, один з молодших письменників, що тепер вибивається в число помітних, Володимир Яворівський, на останньому з'їзді письменників вимовив дві загадкові фрази: "Останнім часом людським духом діловитості повіяло в роботі секретаріату правління СПУ[...]". Любитель вичитувати оптимістичні підтексти готовий буде з цього речення робити бозна які висновки. Я ж гадаю, що це просто комплімент теперішньому першому секретареві правління СПУ Павлові Загребельному, який швидко йде вгору, і його чомусь, не чекаючи з'їзду письменників, призначено на цю посаду в січні 1980 року замість Василя Козаченка. Чому? Відгадайте! Може, просто тому, що Загребельний — з рідні Щербицькому; може бути, з іншої причини: при кінці 1979 — на початку 1980 відбулася серія переміщень: усунуто секретаря ЦК КПУ В. Маланчука і на його місце призначено О. Капта; директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР М. Шамоту заступив І. Дзевєрін; Козаченка — Загребельний; були ще інші переміщення. Як їх пояснити? Випадковим збігом? Чи, може, добором керівних кадрів, відповідніших духові брежневського керівництва? Можемо тільки ворожити, бо стиль цього керівництва саме й полягає в тому, щоб усе робити мовчазно, нічого простому людові не пояснюючи. Таке в них розуміння демократії: партія й "особисто Леонід Ілліч Брежнев" — знають, що роблять. Вони не помиляються.

Друга фраза Яворівського упритул з попередньою: "Ми відчуваємо ділову й приязну підтримку з боку Відділу культури ЦК Компартії України [знову комплімент новому секретареві ЦК Каптові? — І. К.], поновлено нормальне дихання [наче б воно колись було! — І. К.] «Літературної України» — отже є всі підстави зосередитися на найголовнішому — на творчості".

Оптиміст зробить з цього далекосяжні висновки. Я вже чув розмови, ніби в дискусіях на сторінках "Літературної України" є щось нове. Яке там "дихання" і творчі дискусії, коли всі вони, письменники, самим фактом визнання соціалістичного реалізму позбавлені права на творчість. Як сказав О. Солженіцин:

Щойно тільки вступаючи в літературу, усі вони — і соціальні романісти, і патетичні драматурги, й поети суспільні, а вже й поготів публіцисти і критики, усі вони погоджувалися про всякий предмет і справу не говорити *головної правди*, тієї, яка людям в очі лізе і без літератури. Ця клятва утримуватися від правди називалася *соцреалізмом* [тут і вище підкреслено в оригіналі — І. К.]. І навіть поети любовні, і навіть лірики, що для безпеки пішли в природу чи у вишукану романтику, усі вони були приречено-ущербні за свою несміливість торкнутися головної правди.

Так почавши з перестороги перед небезпеками легковажної інтерпретації матеріалів з'їзду письменників України, що відбувся 7—9 квітня цього року у залі Київської міськради, перейду до його трохи докладнішого огляду, не претендуючи на непомильність, бо з віддалі як і не помилитися! Почну ж з загальної інформації про ситуацію, яка, гадаю, не буде зайва для непоінформованих. І насамперед треба говорити про досконало вивершену московську централізацію як тло й простір для можливостей щось вирішувати українським письменникам, як вони збираються на свій з'їзд.

Той час, коли гурт письменників міг зібратися і, нікого не питаючися, заснувати свою окрему літературну організацію, назвавши її "Авангардом", ВАПЛіте, "Новою генерацією" чи ще якось інакше на своє уподобання, давно минув і згадується тепер як неправдоподібний міт. Сталін поклав край цій "сваволі" письменників відомою в історії постановою від 23 квітня 1932 року, якою заборонені були самодіяльні літературні організації і наміст них утворено єдину державну Спілку письменників СРСР. Так була удержавлена літературна справа, і письменникам не те що не вільно протестувати проти зведення їх на ролю державних кріпаків, а ще треба удавати, ніби вони щасливі в цій соціальній ролі. Цитований Яворівський свій виступ на з'їзді з цього й почав свою промову: "Ми, радянські письменники, відрізняємося від усіх письменників світу тим, що є людьми державними". Чи свідомий він моторошної правди, яку так просто висловив? Вони й живуть на державному утриманні, з чим уже й не криються. Іван Гончаренко у звіті ревізійної комісії СПУ повідомив: "Правління СП України, її 21 обласна організація фінансуються Міністерством фінансів республіки..."

Сталінським актом тридцять другого року централізація управління літературою тільки почалася, а вивершилася щойно за Брежнєва і виглядає тепер так. У Москві міститься літературна централія — Правління (і назва — як у колгоспі!) Спілки письменників СРСР, на чолі якого стоїть секретаріат. За О. Твардовським: "Тридцять три богатыря, сорок два секретаря" (цит. за кн. О. Солженіцина "Бодался теленок с дубом"). Але ці "сорок два секретаря" — тільки статисти; вирішують усі справи лише двоє з них, що користуються особливим довірям партії: Г. Марков (перший секретар) і Ю. Верченко (останній взагалі, здається, не письменник). До речі, обидва вони були присутні на VIII з'їзді письменників України. Власне, і ці двоє самі нічого не вирішують, а в кожній (і найдрібнішій) справі (зміни редакцій літературних газет і журналів, ухвала про заборону друкувати когось з письменників чи починати відкриту кампанію проти літературних еретиків, всілякі офіційні повідомлення тощо) звертаються за апробатою до ЦК КПРС, бо всі справи в кінцевому

рахунку вирішуються там.

Аналогічно побудована Спілка письменників України, з тією особливістю, що вона, як республіканська філія московського центру, підлягає, з одного боку, правлінню СП СРСР, а з другого — ЦК КПУ. На додаток до правління СПУ обирають офіцера КГБ (звичайно в ранзі полковника), замаскованого під титулом "секретаря правління в організаційних справах" (на VI з'їзді ним був обраний Іван Солдатенко, на VII — Полікарп Шабатин). На VIII з'їзді титул "секретаря в організаційних справах" зник, натомість з'явився новий — "відповідальний секретар" (Володимир Канівець), чи в тій самій ролі — не беруся судити.

Останнім словом централізації управління літературою народів СРСР є при московському центрі окремі комісії в справах літератури кожної республіки. Там, у комісії для української літератури, вирішуються всі справи й передаються до виконання правлінню Спілки письменників України. Звіди, треба думати, у Києві дістали уніфікований порядок дня VIII з'їздові, а вже в ЦК КПУ вирішено другорядні справи, зокрема персональний склад доповідачів. Цей порядок денний з'їзду виглядав так: звітна доповідь правління СПУ (перший секретар правління Павло Загребельний); співдоповідачі: Юрій Мушкетик (проза), Борис Олійник (поезія), Олександр Левада (драматургія), Юрій Збанацький (література для дітей і юнацтва), Леонід Новиченко (критика), Віталій Коротич (публіцистика), Дмитро Павличко (перекладна література); звіти ревізійної (Іван Гончаренко) і мандатної (Наталія Забіла) комісій. Останні двоє доповідачів подали числа членів СПУ (формально тільки приналежні до цієї організації вважаються письменниками), до речі, в обох не однакові: за Гончаренком, на перше березня 1981 — 1015, за Забілою — на час з'їзду — 1009.

На час попереднього з'їзду, п'ять років тому, було 922. Зростання числа письменників оцінено як досягнення. На числах будував значною мірою досягнення української літератури за останню п'ятирічку і головний доповідач Павло Загребельний. "Щороку, — сказав він, — наші видавництва публікують понад чотириста нових книжок". Захоплення числами повело доповідача на запевнення, що "...приємно говорити [...] навіть про самі цифри, про кількість зростання книжок, письменників, письменницьких [обласних — *І. К.*] організацій (налічуємо їх сьогодні вже двадцять одну), надто що в самих кількісних змінах багато визначального. Бо хоч що там кажіть, а кількість все ж веде за собою якість..."

Висновок хоч і з Марксової діалектики, а все ж сумнівний. І в зв'язку з цим мені пригадується давня анекдотична поправка до Марксових законів, за якою кількість не завжди переходить у якість: бо з г... г.... й буде. Та жарти набік. Сам Павло Архипович

(як шанобливо величали на з'їзді Загребельного) признався, чого варті ті сотні книжок щорічно:

Але як же прикро, коли на тлі цієї популярності деякі наші книжки, а то й цілі видання (як, скажімо, серія "Романи й повісті" сотисячним тиражем) любісінько стоять на полицях книгарень, припадаючи пиллом, і то не тільки книжки поезії, а й прози, і не тільки тоненькі збірочки оповідань [...], а й солідні однотомники й двотомники "Дніпра" [...]. Чим це пояснити і чи можна пояснити?

Чому ж не можна. Можна, Павле Архиповичу, і то дуже легко. Пояснив це зовсім просто і так влучно Солженіцин, що мені лишається тільки виписати з нього відповідне місце: "Не тому, щоб там не могло зародитися талантів — певно, вони були там, але там таки й гинули. Бо не те у них було поле, на якому вони сіяли: знав я, що на тому полі ніщо вирости не може".

Отак і можна пояснити. Сам же Загребельний почасти пояснює залежаність книжок незнанням читача:

Скажемо відверто: про читача ми не знаємо майже нічого, хоч щороку, як засвідчують звіти Бюро пропаганди, виступаємо перед читачами по сорок тисяч разів. Бо там, де ми виступаємо, вже не читачі, а слухачі. А читач?

Читача, справедливо признається Загребельний, вони не знають і знати, з певністю скажемо, не можуть. Просто тому, що за своєю природою соціалістичне суспільство — кастове, і брами для переходу з однієї касты в іншу замкнені. Письменники — каста елітарних номенклятурників. Від читачів вони відгороджені дачами, закритими розподільниками і багатьма іншими привілеями, про які ми з віддалі навіть не маємо уявлення. Вони приходять на зустрічі з читачами, як боги з Олімпу, й їхнє самолюбство лоскочуть апльодисменти аудиторій. Так шанобливо приймає їх читач, чи пак, слушно за Загребельним, слухач. Але, як читач, він письменницьку продукцію зневажає, бо знає, що посіяне не на тому полі — фальш і лжа, позбавлена тієї "головної правди", без якої література мертва.

В останніх абзацах мене вже заносить на розправи з доповідачами. Але це не входить у план цієї статті, мета якої тільки загальна ситуація української літератури, як вона відбилася в атмосфері з'їзду. Через це лише подеколи, скільки вимагатиме мета статті, звертатимуся далі до змісту доповідей.

Атмосфера з'їзду. Вона визначена вже самим відкриттям, що урочисто відбулося 7 квітня в залі Київської міськради. Цитую інформаційне повідомлення в "Літературній Україні" від 9 квітня:

Під оплески присутніх місця в президії займають член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В.

Щербицький, члени Політбюро ЦК Компартії України — Голова Президії Верховної Ради УРСР О. Ф. Ватченко, Голова Ради Міністрів УРСР О. П. Ляшко, голова Укрпрофради В. О. Сологуб, кандидати в члени Політбюро ЦК Компартії України — перший секретар Київського міського партії Ю. Н. Ельченко і секретар ЦК Компартії України О. С. Капто, завідуючий Відділом культури ЦК КПРС В. Ф. Шауро, перший секретар правління Спілки письменників СРСР Г. М. Марков, заступник Голови Ради Міністрів УРСР М. А. Орлик, визначні літератори України.

І все. Навіть жадного письменника не названо на прізвище, за винятком високого гостя з Москви Маркова. Можна б думати, що мова про якесь партійне збіговище, якби не напис зверху великими літерами: "VIII з'їзд письменників України". Щось нам цей з'їзд нагадує знову з сфери анекдотів? Авжеж, пам'ятник Шевченкові: на п'єдесталі Сталін. "А де ж, — питають, — Шевченко?" — "А он Сталін тримає в руках його «Кобзар»".

Хай дарує читач, що мене знову заносить на анекдоти. Не я тому винен, винна література соціалістичного реалізму.

Фотографія на всю ширину газетної сторінки відтворює пишні трибуни президії, спроектовані за імперіяльними стандартами кремлівського палацу з'їздів. У центрі спереду — окрема трибуна для промовців. Ця державна пишнота якось не пасує до з'їзду письменників. Вона пригноблююча. З таких величичних трибун промовляв Адольф Гітлер і всі диктатори за тоталітарних режимів. На трибунах ґронами стандартні обличчя при стандартних краватках й ознаках доброї вгодованости. Так, як цей з'їзд письменників, міг би виглядати й зліт голів колгоспів чи бригадирів, секретарів райкомів партії.

З ораторської трибуни говорять про розквіт літератури, яка існує наче б поза конкретною дійсністю, в іншому нереальному часі і просторі. Наче б не існує самвидав і єдина галузка живої й чесноі української літератури, відсутня в цій залі, бо запроторена в концентраки Мордовії й Уралу, у сибірське заслання. Там їх, промовчаних на з'їзді, не так і мало: поети Ігор Калинець й Ірина Стасів, Микола Руденко, Василь Стус, Михайло Осадчий; прозаїк Олесь Бердник; поет, перекладач і критик Іван Світличний, критики Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл; перекладач Валерій Марченко; в Америку викинені недомучені Святослав Караванський і блискучий есеїст Валентин Мороз; десь поділися без сліду поети Борис Мамайсур, Василь Голобородько, Микола Холодний, Михайло Масютко. Хай дарують не названі: не про всіх знаємо. Це ж ціла література! Але для з'їзду письменників вони не існують. Не було й слова на з'їзді про Григорія Кочура й Віктора Іванисенка, хоч вони й реабілітовані, як і про "подобострастно кающегося" Івана Дзюбу, якому, щоправда, дозволяють писати й

друкувати статті, але тільки на тему "братніх" літератур, про українську йому — нізя!

Усе це не перешкодило Віталієві Коротичу почати співдоповідь про публіцистику декларациєю: "... немає літератури, демократичнішої за нашу, більш націленої на розв'язання злободенних питань доби для народного блага".

І ніхто в залі не зареготав на цей виблиск шибеничного гумору. Тільки моторошно звучали кафкіянським відчуженням від дійсності нікому конкретно не адресовані погрози "буржуазним націоналістам". Почавши з вступної промови Миколи Бажана, який правом заслуженого старшого відкривав з'їзд: "Вони [мова про нові сили в літературі — *І. К.*] борються зі всім чужим і шкідливим, що проникає в наше суспільство, вони непримиренно ставляться до всього, що ганьбить нашу радянську дійсність, особливо до тенденцій націоналістичних, егоїстичних, користлюбних, міщанських".

І звідки взятися б тим "тенденціям" в тому найкращому з соціалістичних світів! Бажана повторив ще не один промовець, а головний доповідач нарікав на недостатність літератури проти "ворожої" ідеології й жадав ще гострішої їй відсічі: "Нам потрібні роботи й цілі книжки такої ідейної гостроти й наступальності, як це маємо у виступах ряду московських критиків".

У доповідях і промовах на з'їзді письменників усе обкатане в усталених формулах "партійности й народности", так що дослівно нема як зачепитися бодай за одну живу думку, висловлену просто від себе, а не з кодексів готового добору директивних фраз. Ніхто не повірить, що всі ці розумні люди говорять таке з щирого переконання, просто від коліски вони вимуштровуються жити в двох плянах: одне думати, інше вимовляти вголос, і то так, щоб ніколи не переплутати обох плянів, а лжу вимовляти з силою такого щирого переконання, ніби слова святої правди.

Знаючи істину, що мертвії сраму не імуть, Борис Олійник у співдоповіді про поезію використовує цей афоризм дещо своєрідно супроти пам'яті Василя Симоненка. І от з яким патосом:

Давно уже відбув у безмежжя вічності наш незабутній Василь Симоненко. Але хіба ми упродовж цих років відчували його відсутність? Він духовно був разом з нами [таки з вами? — *І.К.*] в усіх наших боріннях та боліннях за добро, бо справжня поезія не смертна.

І потверджує цю аксіому нова, найповніша книга Василя Симоненка, яка тільки-но вийшла у видавництві "Молодь" з батьківським напутнім словом Олеса Гончара.

Можна уявити собі, чого вони накоїли у своїй вправності безкарно фальшувати покійників! Цікаво побачити ту "найновішу" книжку Симоненка. Чи увійшли туди й "Злодій", "Некролог

кукурудзяному качанові”, Брама”, ”Курдському братові”, ”Суд”? А як увійшли — то в якому вигляді? Чи є там ”Хай мовчать Америки й Росії...”? І ”Щоденник”?

Олійник переконаний, що це нове видання Симоненка ”зразок політичної мудрості і водночас ще одна нищівна поразка наших затятих ворогів — націоналістів, які намагалися найбруднішими фальсифікаціями [ніби фальсифікували Симоненка ми, а не вони! — І. К.] загнати поета у свою підступну пастку”.

Олійник запевняє, що ”не вийшло” нам і ”не вийде”. Чому ж не вийшло? Саме автор цієї статті був упорядником збірки Василя Симоненка ”Берег чекань” з докладною текстуальною аналізою вже доти ними пофальшованого й публікацією тих речей, що лишилися здобутком самвидаву, бо до них фальсифікатори не могли підступитися. Може, Олійник не бачив цієї книжки? Гадаю, що бачив, а як ні, то можу його запевнити, що ”вийшло”. Цим робом спадщина чесного поета Симоненка збережена в недоторканій чистоті і дійде колись на глум літературним фальшивомонетникам до читача на Україні!

Звітна доповідь Загребельного і співповіді побудовані на дуже докладному нанизуванні імен, ніби з намаганням нікого не забути й давати індивідуальні чи групові характеристики письменників, хоч суттю своєю усе це порожні слова, навіть у вельми інтелігентного і вправного демагога Загребельного.

У літературній ієрархії СПУ ось уже кілька десятиліть незмінно стоять на першому місці прозаїки Олесь Гончар і Михайло Стельмах. З них починає характеризувати прозу останніх років Загребельний. ”Заслуга” цих письменників, яких доповідач називає ”зухвальцями” в творчості, полягає саме в тому, що вони в найнепристойнішій формі обкатують нашу недавню трагічну історію. Назагал письменникам заборонено вдаватися до теми початку трагічних тридцятих років на Україні. Ці два ”зухвальці” мають привілей. Хто прочитає їх останні романи, ”Чотири броди” Стельмаха і ”Твоя зоря” Гончара, зрозуміє — чому.

У романі Гончара серед іншого ведеться мова про колективізацію. Руйнували й вивозили на Сибір селян. Може склалася враження, що автор ніби й не схвалює жорстокости, а проте сугерує читачеві, що мова йде про тих, ”що хліб гноять у ямах, що постачали коней махнам, посилали синів своїх у банди, а тепер з вилами кидаються, коли хто прийде описувати або доводити їм план до двору”. Отож, все таки вивозили правильно. Допустилися однієї лише помилки: вивезли й чесного хуторянина Романа Винника з донькою Надькою й онукою Настунею. Завинила в цьому не влада, а шаленець-незаможник Хома Омелькович. Та врешті всім вийшло на добре: Роман-степовий ”став відомим мічурінцем Заполяр’я”, ”за Полярним колом помідори та огірки

виросує, без сонця, при світлі Північного сяйва!" Його доньку бачили військовим лікарем, як переходив фронт, а онука Настуня героїчно загинула парашутисткою, яку спіймали й закатували гітлерівці. Отож, усі вони, попри несправедливість, лишилися вірні радянській владі.

Охоче повіримо, що добрий хазяїн і в тайзі дасть собі раду, розведе там сад. Але все це написано на те, щоб сказати: ніхто за минуле не пам'ятає зла, а для людей молодшого покоління ті давні події стали наче б напівмітичними... "Могла бути й «промашка», як дехто з старших визнає, але які ж, мовляв, великі події відбуваються без промашок?"

Так у Гончара. Ще більший штукар з Стельмаха. Справедливість вимагає сказати, що в Гончара все ж чути неспокій сумління за минулі злочини, а в Стельмаха все просто. У романі "Чотири броди" мова про 1933 рік. Село почало голодувати. З якої причини б? Держава забрала хліб? Ні. Куркуль, що замаскувався під лісника, закопав збіжжя в лісі. Як він зібрав його з усього села, письменник не утруднює себе відповіддю на це питання. Закопав, прирік село на голод — і все! Але партійці його викрили, відкопали й роздали хліб селянам. З голоду ніхто не помер...

Такий пам'ятник поставили "інженери людських душ" мільйонам українських жертв сталінської колективізації й голоду 1933 року! За це дістали звання таких, що "закликають до творчого змагання, до сміливості й зухвалості" (Загребельний про романи О. Гончара).

Я мимоволі знову вторгаюся в тексти доповідей, але лише на те, щоб показати, що ніколи ще з'їзд письменників не був такий фальшивий, хоч прикритий зовнішньою помпою, за якою — ряди імен і порожні слова. Чого, наприклад, варта оця велеречлива характеристика, якою Загребельний обдаровує Бажана:

У карбовані ритми звичного для нас Бажана свавільно, буйно вторгається стихія романтичної музичальності, і вже здається нам, ніби з рядків поезії цього видатного майстра розспівується [!? — *І.К.*] музика Шопена, Леонтовича, Сібеліуса, Шостаковича. Така сила магії слова, коли воно виходить з серця справжнього митця.

Я не знавець музики і не знаю, як там з Сібеліюсом і Шостаковичем у поезії Бажана (сумніваюся, щоб дуже клопотався цим і цитований), але Шопен і Леонтович притулені до поета, як горбатий до стіни. Можливе, що на пересічному літературного хлібоїда в залі з'їзду письменників це збивання словесної піни справляє якесь враження. Але хіба воно щось говорить про того справжнього Бажана, який належав до першої лави радянських письменників, пройшов шістдесятлітній шлях у творчості і був автором "Будівель", "Гофманової ночі", "Розмови сердець", "Сліпців", а на схилі віку зайшов на... віршовані спогади про

Димітрова і (правда, незмінно в тих самих "карбованих ритмах") "Нічні роздуми старого робітника", який (робітник) нібито стурбований перебудовою світу, тоді як чесніше й людяніше було б писати про його роздуми: як самому жити далі.

СПУ — організація не національна, а територіальна. Тобто — до неї належать (як робітники до профспілки) усі письменники, що живуть на Україні, незалежно від мови, якою пишуть. Так було від самого початку утворення Спілки. Але на з'їздах звичайно говорено про українську літературу. Від якогось часу, одначе (здається, від шостого з'їзду 1971 року), почалося обговорення не української, а багатонаціональної літератури, яка твориться на Україні. З дедалі більшим наголошенням її інтернаціональності. Загребельний на цьому останньому з'їзді:

Наша організація справді інтернаціональна. В ній поряд з українськими працюють автори, що пишуть іншими мовами: великий загін письменників російських, група єврейських, є письменники, що пишуть угорською, болгарською, молдавською, грецькою мовами.

Явище наче б нормальне: є грецька, угорська, молдавська національні меншості на Україні, мають своїх письменників, яким природно писати рідною мовою. Скрізь у світі є письменники, які живуть по чужих краях і пишуть своєю мовою. Англійські письменники люблять селитися на півдні Франції. Пишуть вони по-англійському, і їхня творчість належить англійській літературі. Ніхто у Франції не турбується їхньою творчістю, а вже й поготів не подумає оголошувати французьку літературу інтернаціональною. Інтернаціональна література в такому контексті взагалі нонсенс, а в нас цей алогізм виконує зловісну функцію прикриття російського колоніального гніту, якщо мова про "великий загін письменників російських".

Наталя Забіла у звітній доповіді мандатної комісії з'їзду повідомила, що серед делегатів є 58 росіян. Як порахувати, що на з'їзд обирали одного делегата від двох письменників, вийде на Україні їх 116. Але фактично їх далеко більше, бо багато з тих, що подали єврейську національність, пишуть російською мовою. А скільки тих, що називають себе українцями, пишуть по-російському? Як порахувати всіх разом, вийде російських письменників на Україні понад двісті. Чи не забагато? Небезпека не в самій кількості, а в тому, що вони аж ніяк не почувають себе на Україні національно меншістю, якій личить толерувати місцеву мову і звичаї. Навпаки. Хоч усе це друго- чи третьорядні імена в російській літературі, бо всі визначніші купчаться в Москві й Ленінграді (один Віктор Некрасов жив у Києві, і той утік до Парижу), проте вони почувають себе господарями республіки, а

не українці, і їхня мова панівна. Стенограму з'їзду читаємо в газеті українською мовою, але я не здивувався б, почувши, що говорили на з'їзді по-російському, а стенограму переклали "для домашнього вжитку".

Українська мова сьогодні більше, ніж за царів, зведена на рівень "домашнього вжитку", а література — на провінційний. З цієї причини кон'юнктуристи тягне на національну зраду, і він поповнює лави російської літератури на Україні. Загребельний тільки частинно називає російських прозаїків, і між ними ряхтять іменами перекинчиків: Кудієвський, Кондратенко, Добровольський, Чепіжний, Омельченко, Мельниченко... І серед поетів, рядами названих у співдоповіді Бориса Олійника: Рядченко, Татаренко, Кравченко, Мірошніченко, Ткаченко, Гоцуленко... (і всі на сакраментальне "енко").

Перекинчик з української на російську в літературі — явище, варте окремої соціологічної аналізи. Його мрія: "В Москву, в Москву!" Але з малолітражної душі кон'юнктуристи не витиснеш таланту. Такого зневажають у Москві, і він отрує повітря на Україні. До Москви ж з "малоросів" пробиваються лише одиниці (Іван Стаднюк, Юрій Барабаш), та й то переважно ціною найнепрстойнішого вислужництва (Володимир Беляев, відомий співавтор з Михайлом Рудницьким ганебної книжки проти українського націоналізму "Під чужими прапорами").

Що прикметне для соціології літературного перекинчика, так це багатозначний факт, що не було досі випадку (принаймні я не можу такого пригадати) переходу в російську радянську літературу талановитих українців, хоч "лично Леонид Ильич Брежнев", ще будши головою Президії Верховної Ради СРСР, заохочував письменників-неросіян перекидатися на російщину. Але не йшли туди навіть найбільші вислужники режиму. Олександр Корнійчук волів писати тільки українською мовою, хоч у Москві вітали б його з розпростертими руками. Не пішов туди ніхто з уже померлих клясиків радянської прози (Андрій Головка, Петро Панч, Юрій Яновський і всі інші). За їхньою доброю традицією утримуються від перекинництва й молодші, якщо вони чогось варті (хоча б і той таки Олесь Гончар).

У перекинництві юрмиться сама дрібнота, як і взагалі російські письменники, що живуть на Україні, — дрібнота, яка не здолала завоювати Москву. У літературному процесі вони не відіграють жадної ролі, але самою своєю присутністю на Україні отрують атмосферу, бо демонструють себе носіями вищої імперіяльної культури супроти провінційної української.

Прийшлося мені до речі слово *провінційність*, так часто (і слушно) вживане нами для характеристики сучасної української радянської літератури і так затято спростовуване радянськими

критиками. Чи з щирого переконання? Сумніваюсь. Не треба їх ображати: вони люди розумні й добре тямлять свою ситуацію, тільки змушені робити добру міну при поганій грі й ніби тішитися тим, що "у практиці більшості критиків сьогодні твердо усталівся керівний принцип — розглядати явища української літератури у всесоюзному контексті, за цим контекстом рівняти свої критерії, незмінно і ясно бачити своє письменство як органічну частину єдиного цілого — багатонаціональної радянської літератури" (Новиченко).

"Всесоюзний контекст" тут тільки евфемістичне прикриття "всеросійського". Це легалізована перемога тієї проклятої провінційности, у боротьбі проти якої поклав життя Микола Хвильовий, що так пристрасно ганьбив українського культурника, який "без російського диригента не мислить себе", бо він "здібний тільки повторювати зади, малпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку".

За півстоліття по смерті Хвильового українство втрачало позицію за позицією, і сьогодні той "наш культурник", що не мислить себе без російського диригента, монополізував літературну трибуну і не соромиться, а тішиться ролею російського пахолка. Він навіть не мислить себе настільки незалежним, щоб без нагляду "російського диригента" відбути свій письменницький з'їзд і вітає його в особі літературних комісарів Маркова й Верченка — як найдорожчого гостя.

А як же з літературою? Я говорю про черговий з'їзд письменників, але майже не згадую літератури по суті. А на з'їзді все ж таки мовилося про літературу? Так, але якось таким робом, наче б головне не вона, а вірність її творців партійним босам. Тому доповіді й обговорення їх, попри високу патетику, не залишають ніякого враження: як батоном по воді. Навіть доповідь про критику Леоніда Новиченка, завжди цікавого, коли він пише про конкретні літературні явища, цим разом тільки набір загальних фраз, що часто банальністю конкурують з "афоризмами" одного чеховського героя: "Книжки на те пишуться, щоб їх читати, а на те читаються, щоб роздумати прочитане" (це з посиланням на І. Франка); або: "це давня, ще В. Белінським утверджена думка", "як підкреслював А. Луначарський", "Історичний XXVI з'їзд КПРС дав могутній поштовх дальшому розвитку творчої думки радянських літераторів, у тому числі критиків", "Глибокі й чіткі положення Звітної доповіді Л. І. Брежнєва", "Щедра й дбайлива увага до питань літератури й мистецтва була приділена на XXVI з'їзді Компартії України в доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії республіки тов. Щербицького", "Один з найважливіших обов'язків критиків — постійна участь в

ідеологічній боротьбі проти прислужників імперіалізму й реакції, проти обмовників радянського ладу і фальсифікаторів радянської літератури, передусім з поріддя українських буржуазних націоналістів”.

Дивна термінологія і стиль для розмови про літературну критику! Чи не забагато такого на одну лише співдоповідь? А я ж навів тільки дещицю з шаманських заклинань Новиценка з вимогами до критиків — “загострювати своє естетичне почуття бойовою ідеологічною спрямованістю”.

Головний доповідач Павло Загребельний говорив як про прикметну особливість звітного періоду (останньої п'ятирічки) — про “своєрідний вибух романних форм”. І, як велить обов'язок дивитися на українську літературу у всеросійському чи пак у “всеросійському контексті”, похизувався спочатку успіхами російського роману, а потім уже (за ієрархією імперських вартостей) й українського. Як йому повірити — успіхи величезні, у якості й числі. Але те, що він перераховує, чи справді романи?

Роман — жанр давнього походження, початки його бачимо ще в старогрецькій літературі, але в звичному для нас уявленні — явище відносно пізнє. Він відродився по-справжньому за доби капіталізму. Зневажаний ще у вісімнадцятому столітті як жанр плебейський, вже на початку дев'ятнадцятого він висунувся на перше місце в літературі. Окупувавши літературний терен, роман не тільки зіпхнув інші жанри на другий плян, а й безцеремонно привласнює собі їхні засоби вислову: ніщо не заважає йому користуватися формами опису, розповіді, драматичного діалогу, методами гострої публіцистики, есею, навіть стилем газетної статті. Породження світу вільних індивідів, роман існує лише в умовах повної свободи особистости. Вільно паразитуючи на формах усіх інших жанрів, він так само вільно, вільно до зухвалости — поводить з об'єктом свого зображення — реальною дійсністю: може її досконало точно описувати, деформувати, змішувати пропорції, утверджувати чи заперечувати, пародіювати... Жанр суттю своєю революційний і вільний до ступня анархії, роман не витримує жадних обмежень — тоталітарне суспільство для нього смерть.

Про які ж романи може бути мова в залізних кодексах соціалістичного реалізму? Згоден з Загребельним, що число книжок у них, які називаються романами, велике. Проте, невибагливий читач, я витримую тільки вибіркове читання з конечности, для орієнтації: що діється в радянській літературі? Переважну ж більшість того, що друкується в літературних журналах під назвою романів, читати неможливо: це сурогат літератури, воно валиться з рук по прочитанні першої сторінки. Іноді це можна читати за формулою російського письменника Андрія Платонова:

якби ще трохи гірше — було б зовсім добре. Тобто — як пародію. Це навіть дає своєрідне задоволення, але можливе в малих дозах, і тут ідеться вже про сприймання надрукованого як анти-літератури.

Зрештою, вся радянська література сурогатна, попри ті обмежені числом випадки, коли письменник, свідомо чи ні, випростується з-під низької стелі соцреалізму.

Вище я сказав, що ми далеко відкинуті назад з тих позицій, що мали за двадцятих років. Гай-гай! Ми багато втратили з того, що мали ще п'ятнадцять років тому. Ось кілька цитат.

Треба бережливо з повагою ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти і розвивати (перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест).

Не можна не сказати на з'їзді взагалі про стан викладання української мови в середній і вищій школі, про те, що в силу певних умов рідна мова в школі часом опиняється в становищі гіршому, ніж іноземна. Мова народу — це найбільший національний скарб, і ми всі маємо його оберігати, в тому числі й авторитетними державними заходами. Маємо наполегливо розвивати, оновлювати, збагачувати мову народу своєю літературною творчістю. Святим обов'язком митця є невтомно шліфувати, гранити, виюскравлювати алмази народного слова (Олесь Гончар).

Ми живемо на своїй землі, і все на ній дороге для нас і священне. Дорогі пам'ятники нашої національної культури — від поживклої сторінки рукопису до кожної деталі архітектурного витвору, — дорога нам природа рідного краю, спотворення якої болить нам щемним болем. Дорога наша культура, наша мова.

Хочеться, щоб українська мова була завжди чистою, колоритною, починаючи від дитячих садків, до вищих учбових закладів. Для цього треба уважніше дбати про викладання рідної мови в школах, у вузах.

Не хотілось, щоб уболівання за мову, за свою культуру видавалось комусь якимось збоченням.

Будучи інтернаціоналістами, ми завжди залишаємось українцями (Віктор Корж).

Кожний по-справжньому національний поет є й інтернаціональним водночас[...]. Франко писав про те, що чим глибше сягає митець корінням своїм творчим у ґрунт національний, тим розкішніше розростається його крона в інтернаціональній сфері[...].

Та доки не будемо хазяїновито почуватися у власній культурі, ми не зможемо гідно прийти в гості до інших (Віталій Коротич).

Так говорили з трибуни п'ятого з'їзду письменників України, який відбувся в листопаді 1966 року. І не тільки цитовані, а й,

підохочені Шелестовим виступом, найтвердіші речники літературного естаблішменту — Новиченко і Козаченко.

Після початку тридцятих років це був єдиний випадок, коли з трибуни письменницького з'їзду говорено так одверто (зважмо, що виступи були багато гостріші, ніж у підчищеній стенограмі, яку ми цитуємо). Після того вибуху бунту українська література знову стала сумірною, що й продемонстрував останній з'їзд письменників. Під час грузинського з'їзду, який відбувся приблизно в той самий час у Тбілісі, були демонстрації протесту проти русифікації. На Україні — моторозна тиша.

Уявляється мені восьмий з'їзд письменників України так. У залі Київської міськради сиділо півтисячі талановитих і розумних людей. Мабуть, з них дев'яносто дев'ять на сто розуміли, що цей з'їзд — декоративний пшик, і думали приблизно так, як я тут пишу, а написали б куди краще й соковитіше, бо відчувають імперіяльний гніт російського диригента на власній шкірі. Але ця мовчазна більшість смиренно слухала, як від її імені літературні естаблішментчики хвацько вихиляються в покорі перед партійними босами. Слухала у свідомості повного упокорення чи бодай у надії на прийдешні кращі часи? Відгадайте.

Літературні нагороди Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів

1. Літературна нагорода Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів (скорочено ФОНТА) приділятиметься на відзначення видатного літературного твору, написаного українською мовою, незалежно від того, де його автор живе і працює. Критерієм для призначення нагороди є висока мистецька вартість твору в поєднанні із творчою своєрідністю його мистецької форми.

2. Нагорода призначатиметься раз на рік на рекомендацію журі, що складатиметься з літературних критиків або літературознавців.

3. Нагорода приділяється надрукованим творам красного письменства, — романам, повістям, збіркам оповідань, поемам і збіркам поезій надрукованим окремим виданням або в альманахах чи журналах, головне протягом останніх двох років.

4. Кожного другого року, замість літературного твору українською мовою, нагорода може бути приділена визначному виданню, українською або однією з світових мов, з ділянки гуманістики, що стосується тематики або проблематики української культури. Праці з літературознавства й мовознавства, літературної критики, історії, мистецтвознавства й мовознавства можуть бути розглянені й відзначені. Для розгляду таких праць журі буде поширене.

5. Висувати твори потенційно варті нагороди є обов'язком журі. Кожного року журі публікуватиме в пресі повідомлення про приділення нагороди за даний рік з закликом до інституцій і осіб, щоб вони надсилали назви творів, вартих нагороди. Журі розглядатиме як твори, висунені членами журі, так і подані ззовні. Церемонія вручення нагороди фундацією складатиметься з короткої характеристики відзначеного твору і з промови нагородженого автора. Повідомлення про нагороду подається до преси.

6. Нагорода складається з характеристики-відзначення й грошової суми 5.000 американських доларів.

7. Журі першого скликання складатиметься з таких осіб: Григорій Грабович (Гарвардський університет), Богдан Рубчак (Іллінойський університет у Чікаго) і Юрій Шевельов, голова (Колумбійський університет, Українська Вільна Академія Наук у США).

8. Нагорода за 1980-1981 роки буде визначена в грудні 1981 року і проголошена не пізніше січня 1982 року.

9. Листування до журі слід спрямовувати на адресу:

THE ANTONOVYCH FOUNDATION
P. O. Box 40818
Washington, D. C. 20016 U. S. A.

РОЗМОВА З МИХАЙЛОМ ДЗИНДРОЮ

Михайло Дзиндра (народився 1920 року в Галичині) — це маленький, з гострою борідкою чоловік, який робить великі скульптури. Він людина невичерпної життєвості й доброзичливого гумору (яким позначені також його праці). В критичному моменті свого життя Дзиндра покинув скульптуру й будував хати. Коли минула криза, він покинув будівництво, купив пів гори, перенісся жити до лісу й робив скульптури. Кожного року він корчував дерева і ставив кругом хати великоформатні скульптури. Коли не стало місця, він перевіз собі на подвір'я стару стодолу і заповнив її малоформатними скульптурами. В стодолі вже бракує місця, і скульптор планує переїхати до Арізони, де йому пообіцяли дати старий будинок, який Дзиндра має перетворити на музей своєї скульптури.

Через брак коштів Дзиндра виробив собі "дешеву" техніку виконання скульптур: спершу він робить з дротяної сітки "скелет", а потім покриває його ззовні цементом і доводить до закінченої форми. В більшості випадків закінчені праці малює. Чи скульптури Михайла Дзиндри абстрактні, чи зредуковано предметні — всі вони позначені багатством форм. Бо саме форма як така позначає твори Дзиндри; формі він приділяє головну, якщо не всю, увагу.

Дзвінка Орловська, сама мисткиня, провела з Михайлом Дзиндрою розмову, текст якої подаємо нижче. — *Редакція*.

Орловська: Часто мистці розповідають собі анекдоти, які виявляють переломовий момент внапряміцілковитої присвяти себе мистецтву. Чи був такий момент у вас?

Дзиндра: Ні. Моє зацікавлення скульптурою — родинне. Я маю двох братів скульпторів. Крім того, люблю працювати.

Орловська: Джексон Поллок сказав якимось, що "ідея ізольованого американського мистецтва, така популярна в тридцятих роках, здається такою ж абсурдною, як ідея творення суто американської математики чи фізики".* Чи ви, як українець, вважаєте, що існує така річ, як українське новітнє мистецтво?

*Barbara Rose, ed., "Pollock Painting: Photographs by Hans Namuth", Нью-Йорк: Agrinde Books, 1980.

Дзіндра: Не існує. Існує, радше, інтернаціоналізація мистецької культури взагалі. Національне мистецтво можливе в сенсі того, що створено в межах даної нації.

Орловська: Чи ви зараховуєте свої праці до якогонебудь напрямку українського мистецтва? Якщо так, які українські мистці мали на вас вплив?

Дзіндра: Традиції українського мистецтва базовані на реалізмі й неовізантизмі. Мистець новітніх напрямів, звичайно, не відчуває потреби працювати в таких рамках. Щодо "інспірації". Я шаную двох українських скульпторів: А. Гуненка, його вільні

абстрактно-масивні скульптури з легким гротеском та конструктивно-кінетичні (рисунок у просторі) скульптури Костя Мілонадіса.

Орловська: Якими неукраїнськими мистцями захоплюєтеся?

Дзиндра: А. Колдером.

Орловська: Ваші скульптури звичайно розміщені надворі. Чи вони будуть інакше конфронтуватися з закритим простором — галерії, наприклад?

Дзиндра: Мої скульптури розміщені надворі з огляду на їхній великий формат і кількість, себто з конечности. Вимежуючи скульптуру стінами, позбувається великого конкурента, природи; також підкреслюєте контрасти світлотіней та контури форми.

Орловська: Отже, світло відіграє помітну роль в окресленні позитивних і негативних просторів у ваших працях. Якого значення надаєте переходовим, випадковим ефектам денного світла на ваші праці?

Дзиндра: Скульптурні форми цілковито залежні від світла. Внутрішнє освітлення — незмінне, зовнішнє міняється з порою дня, і це важко брати до уваги, роблячи скульптуру. На денному світлі ефективні тільки скульптури великого формату, бо тут величина світлотіней може протиставитися природі.

Орловська: Наскільки важливий колір у ваших скульптурах?

Дзиндра: Колір посилює ефект скульптури. Архипенко, наприклад, ділив кольором одноформу скульптури, створюючи нові форми. Михайло Урбан ділив форми декоративним кольоровим малюнком. Я вживаю "античного" кольорування, затримуючи таким способом одномасив форми.

Орловська: Чи ви робите скульптури з менших моделей? Якщо так, чи, переносячи ідею на великий формат, натрапляєте на нові просторові проблеми?

Дзиндра: Роблю із шкіцу або безпосередньо з моделю, осмислюючи малий, а відтак великий формат. Побільшені формати виходять часом убогі, часто перевантажені однорідними формами — виходять, отже, зовсім інші скульптури.

Орловська: Давні греки вважали голову і руки незграбними додатками, які віднімали від маси торса. Архипенко розв'язав цю проблему (в жіночих формах 1911 року) інтегруючи голову, рамена і руки в одну суцільну форму. Хоч у ваших фігуративних працях і є тенденція до конденсації, ви перебільшуєте частини тіла. Поясніть цю цікаву протилежність.

Дзиндра: Є різне творення форм (залежно від вимоги): спрощення до мінімуму одноформного об'єкта, творення групи різнорядних форм суцільної брили, симетрично-асиметричні зіставлення, геометричність, перехресність форм для помноження ефекту, архітектурна абстрактність, форми замкненого простору і т. п. У моїх ранніх скульптурах людина була головним об'єктом. Там я, на відміну від Архипенка, будував скульптуру рук, кінцівок, а позбувався торса.

Орловська: Одна ваша річ охоплює дві різні, хоч подібні, скульптури, поставлені поруч. Чи відстань між ними є інтегральною частиною цілості?

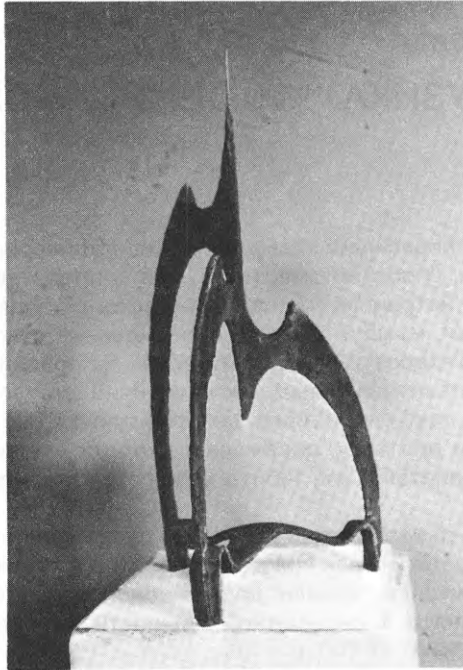
Дзиндра: Ці дві скульптури, дев'ять футів завбільшки, називаються "Розчленування об'єкта" (мала бути ще третя, але забракло грошей). Відстань між ними важлива, бо контур першої скульптури на тлі другої, віддаленої, породжує різні зміни форм.

Орловська: У ваших більших речах глядач мусить звертати увагу на внутрішній і зовнішній простір однаковою мірою. Чи цим ви хочете ставити під сумнів традиційне наголошення зовнішнього простору?

Дзиндра: Так. Візьміть мою скульптуру "Молитовниця" (див. стор. 103), 11 футів заввишки, 11 завширшки, розмір кімнати. Чотири сидячі фігури в формі замкненого простору являють (практично) отвори. Зовнішні позитиви творять внутрішні негативи і навпаки. Це абсолютно скульптура зовнішнього і внутрішнього виду. Може, навіть, перша з таких.

Орловська: Ваші праці з архітектурними мотивами — інтригують. Чи можете сказати, що вас спонукало вживати архітектурних структур у скульптурі? До якої міри для вас архітектура і скульптура споріднені?

Дзиндра: Я вживав архітектурних елементів для абстрактних скульптур, це щось подібне до "абстрактного конструктивізму".

Дійшов я до архітектурної скульптури через конструкцію геометричних блоків різного формату. Спорідненість між скульптурою й архітектурою велика — деяка модерна архітектура є, де факто, скульптурою.

Орловська: Мистець мусить усвідомлювати, що було до нього, як мусить мати певне відчуття того, де і як його праці стоятимуть супроти нових ідей та критики. Наскільки важливо для мистця бути в курсі стилістичних змін і напрямів?

Дзіндра: Як знаєте, я не творю в супроводі критики, як і не конкурую з існуючими напрямами. Я творю "з себе", з нутра, а мої стилістичні зміни постають у процесі творення. Я намагаюся бути не так в курсі, як попереду стилістичних змін.

Орловська: Чи, на вашу думку, ваша теперішня творчість розвивається в якомусь новому напрямі (відносно величини, матеріалу, теми і т. п.)?

Дзіндра: Тяжко бачити і визначити, де початок нового напрямку. Від 1970 до 1980 року, наприклад, я мав чотири зміни, а в моєму доробку було яких 600 скульптур. Зміни ці часто "заходили" одна за одну. Останнім часом, з огляду на мій переїзд до Арізони, я обмежуюся малими форматами. Та це мабуть, більше конечність, ніж напрям.

НОВА МУЗИКА: ЧИ СЛІД ЇЇ БОЯТИСЯ?

Юрій Фіяла

Не секрет, що пересічний відвідувач концертів серйозної музики, так би мовити, "простий смертний", себто представник широкої маси слухачів, натрапляє на значні труднощі в процесі сприймання нової музики, музики сучасної або модерної, створеної протягом останніх п'ятдесяти-шістдесяти років. Як правило, такий слухач починає ставитися більш ніж скептично до творів сучасних композиторів: такі твори його дезорієнтують. Часто ми чуємо обурені голоси протесту, спрямовані супроти всіляких музичних дурисвітів, шарлатанів, які нібито ховаються під маскою композиторів.

Певна річ, ті, хто протестує, цілком переконані в своїй правоті. Чи не підтверджуються їхні доводи сотнями, тисячами програм "справжньої" музики, музики доброякісної та благозвучної, яка продовжує лунати з переважної більшості концертних естрад світу?..

Не може бути сумніву, що історична вартість тих чи інших музичних творів майже ніколи не визначається широкими колами слухачів. Слухачі можуть ці твори любити або ні, приймати або відкидати. Дійсно безсторонніми, дійсно неупередженими суддями в таких випадках можуть бути лише окремі спеціалісти-історики, професіонали, спадкоємці творчих принципів найвизначніших мистецьких інтелектів нашого часу. Такі спеціалісти-музикознавці уважно стежать за естетично-інтелектуальним життям сучасності, прислухаються до його пульсу, детально аналізують творчу практику передових композиторів, розробляють та всебічно розгортають їхні ідеї та принципи.

Про все це пересічний слухач знати не хоче: така історична логіка його, на жаль, зовсім не турбує.

Протягом кількох останніх десятиріч ситуація ускладнюється

Юрій Фіяла — композитор, піаніст, органіст — народився 1922 року в Києві. Музичну освіту здобував у Київській державній консерваторії ім. Чайковського, Берлінській музичній академії та Брюссельській королівській консерваторії. Від 1949 року живе в Канаді, де продовжує свою фахову працю в Монреалі. Автор понад двохсот творів оркестрової, камерно-ансамблевої та сольової інструментальної музики, багато з яких видано в Канаді. Від 1967 року продюсер музичних програм для Міжнародного відділу Радіо Канади [CBC].

також тим, що низькопробна стряпанина всіляких модерністично-авангардистських писак майже непомітно, немов отрута, просочується в наш творчий побут, усупереч опозиції концертної аудиторії та передової професійної критики. Багато композиторів — майже в усіх країнах світу — почали експериментувати з магнетофонними стрічками, записуючи на них всілякі шумові ефекти, з комп'ютерними інтонаційно-ритмічними нашаруваннями, себто з музикою так званих "мішаних засобів". Так виникло явище, яке на Заході досить іронічно назвали "євангельським авангардизмом".

Але що це за диво таке, що це за псевдомистецька чудасія?..

Добре відомо, що, як і всі інші форми мистецтва, музика завжди мала своїх експериментаторів, завзятих бунтарів, своїх естетично-інтелектуальних першопроходців. Одначе лише в дев'ятнадцятому столітті деякі композитори почали відкрито вважати себе чи не творчими пророками. Самозрозуміло, ніхто не заперечуватиме, що і Бетговен, і Шуман, і Брамс, і Берліоз були у творчому відношенні далеко попереду свого часу. Проте лише розвиток у мистецтві романтичного світосприймання спричинився до того, що деякі видатні композитори усвідомили: вони дійсно ведуть за собою не тільки концертну аудиторію, але й більшість своїх колег у галузі музичної творчості. Саме так зформувалися творчі індивідуальності Вагнера, Ліста, Малера, Скрибіна.

З появою ж Арнольда Шенберґа концепція пророцького, відверто місіонерського авангарду перекинулася в теперішнє, двадцяте століття, набравши форми своєрідного музично-месіаністського євангелізму.

Вважають, що це явище досягло апогею в 1912-13 роках, коли відбулися прем'єри "Місячного П'єро" Шенберґа, "Ігор" Дебюссі та, особливо, "Весни священної" Стравінського. Усі ці прем'єри супроводжувалися такими скандалами, мали таку рекламу, що навіть найбільш пересічні, найбільш скромні композитори почали заздрити гучній славі Шенберґа, Дебюссі, Стравінського. Такі композитори вирішили зробити все можливе, щоб використати псевдоідеологію авангардизму у своїх особистих інтересах, себто для пропаганди результатів своїх власних творчих потуг. Минуло кілька років: войовничу позу представників нового музичного авангарду почали приймати навіть найбільш лагідні, найбільш "беззубі" композитори. Чи не кожний консерваторський викладач з'являвся перед концертною аудиторією в мантиї невизнаного Малера або Шенберґа, трагічно засудженого на визнання своєї "геніальної" музики лише прийдешніми поколіннями.

Підкреслюємо: самозрозуміло, що все вищесказане — навмисне спрощене, навмисне схематизоване витлумачення музично-творчої практики останніх сімдесяти — сімдесяти п'яти років. Існувало багато зовнішніх сил, які також мали величезний вплив

на розвиток світового мистецтва взагалі і музичного — зокрема. Насамперед, звичайно, — дві світові війни та низка спричинених ними локальних збройних конфліктів. Розвалювалися старі, колись могутні, імперії, народжувалися нові адміністративно-політичні одиниці. Усе це супроводжувалося появою та швидким розвитком нових ідеологій, якісно відмінних культур та світоглядів. З іншого боку, з неймовірною швидкістю почали розвиватися такі винаходи, як кіно, радіо, електронна система звукозапису, не кажучи вже про звуковий комп'ютер та синтезатор, які з'явилися пізніше. Не можна не констатувати, що, на жаль, вплив усіх цих приладів і апаратів на творчу діяльність західних композиторів був майже трагічним. Справді: максимально полегшилося писання музичних творів (якщо їх узагалі можна так назвати), котрі почали масами з'являтися з-під пера представників усіх сучасних авангардистських шкіл та напрямів. Самозвані композитори почали пурхати від однієї абсурдної ідеї до іншої, кидатися з однієї крайності в іншу. За всяку ціну вони прагнули опинитися, так би мовити, "в авангарді авангарду", посісти чільне місце в цій засліпленій власною пишномовністю, псевдотворчій отарі.

Довкола всього цього пустопорожнього галасу зростала безсоромна саморекляма, відверта, безпринципна самопропаганда, — вони дуже швидко замінили композиторам авангарду справжнє музичне мистецтво. Таким чином, на кінець п'ятдесятих років нашого століття ідеї музичного авангардизму, ніби один велетенський магнет, утягли в сферу свого безпосереднього впливу переважно більшість композиторів Заходу, а поняття "модерний" або "сучасний композитор" і "композитор-авангардист" стали майже тотожними.

Звичайно, були й такі, що намагалися протистояти цьому згубному процесові, власною творчістю спростувати теорію та практику авангардизму. Адже існували Барток, і Гіндемїт, і Бріттен, і Шостакович, і Орф, і деякі інші майстри, які намагалися, всупереч усім і всьому, зберегти свою творчу рівновагу, довести, що справжнє мистецтво не має нічого спільного з тією нісенітницею, яку апологети музичного авангардизму видавали за мистецтво.

Як, запитаєте ви, ставилися до цих композиторів "генії" авангардизму? Дуже просто: справжніх, дійсно талановитих композиторів обвинувачували в "художньому атавізмі", називали "еволюційними потворами", "мастодонтами кам'яного віку" й деякими іншими, не менш образними, титулами та назвиськами. Цікаво, що, як правило, класифікація творів нової музики залежала від визнання їхніх авторів кількома самозваними жерцями європейського авангарду. Наприклад: поблажливий кивок головою Карл-Гайнца Штокгаузена або П'єра Булеза міг створити ім'я будь-якому композиторові, яким бездарою він би не був у дійсності. А

вже найбільшим досягненням стало — побачити власний твір у програмах фестивалів сучасної музики десь у Дармштадті або в Донаवेशінґені: нічого більш захоплюючого жаден композитор авангарду не міг собі уявити!..

Значну допомогу усім цим музично-естетичним тиранам надавали певні міжнародні видавництва та деякі, субсидовані урядом, радіомовні компанії та корпорації. Дуже швидко кожний більш-менш спритний композитор-авангардист навчився перетворювати навіть найповерховіше визнання своєї творчої діяльності на високооплачувані адміністративні посади, солідні музичні замовлення, державні стипендії та щедрі фінансові субсидії різноманітних приватних фондів. Можна було здобути всесвітню славу, створивши одну чи дві партитури, написані, до речі, з допомогою нікому не відомих графічних знаків і символів, що зрозумілі лише їхньому авторові й фактично не мають нічого спільного з музикою. Дійшло до того, що літературні чи програмові пояснення таких знаків і символів, укладені їх спритними винахідниками, почали займати по кілька сторінок концертних програм, викликаючи цілковиту розгубленість публіки. Траплялося, що на оркестрових репетиціях нових творів їхній автор був змушений витратити довгі години дорогоцінного часу, намагаючися розтлумачити зняковілім оркестрантам дійсний зміст своїх містичних гієрогліфів. На музику як таку часу взагалі не лишалося: новий музичний "шедевр", на зрозок якогось мертвонародженого, просто знімався з виконання й останньої хвилини замінювався якимсь іншим твором.

Коротше кажучи, це, без перебільшення, був надзвичайно дивний і водночас надзвичайно цікавий та показовий період розвитку музики, що його детальне вивчення ліпше залишити не музикознавцям, але спеціалістам у галузі суспільствознавства. (Між іншим, у повному естетичному банкрутстві "євангельського авангардизму" в музиці можна переконатися з роботи Пола Гриффітса "Коротка історія музичного авангарду від Дебюссі до Булеза", виданої Оксфордським університетом у серії "Світ мистецтва").*

Тут було б доречно нагадати, що вже з середини дев'ятого століття всілякі музично-стилістичні нововведення почали викликати у пересічного слухача, головним чином, негатиwну реакцію. А що ж тоді говорити про наш вік — вік добре відомої ядерно-комп'ютерної технології? Суперечності між інтелектуально-творчою діяльністю сучасного композитора та слухачем, для якого такий композитор нібито мусить творити, досягли драматичних розмірів, набрали неприховано ворожого забарвлення.

*Paul Griffiths, "A Concise History of Avant-Garde History from Debussi to Boulez", New York — Toronto: Oxford University Press, 1978.

У своїй більшості концертна аудиторія не бажає погодитися з тим, що традиційні форми вислову часто бувають застарілі, що новий час вимагає якісно нових законів і правил музичної мови. Зі свого боку, ніби наперекір такому "неосвіченому" слухачеві, деякі представники культурного Заходу, руйнуючи всі основи академічного минулого, пориваються до найбільш нестерпного експериментування, до дійсно войовничого авангардизму. Безжально відкидаються не лише закони традиційної гармонії або тональної системи, але й принципи поліфонії, метро-ритміки, які існували протягом століть. Але слуховий апарат людини, зформований на благозвучності народної та популярної музики, наше вухо, призвичаєне до консонансів клясики та романтики, ніяк не може прийняти будь-яких політоналізмів або атоналізмів, а тим більш усіляких додекафонізмів, серіалізмів, пуантилізмів та їм подібної електронно-конкретної алеаторики. Коротше кажучи, складається враження, що музика повністю втратила кінечну для неї рівновагу, позбулася притаманного їй художньо-інтелектуального "центру ваги". Дійсно: чи ж можна було би примиритися з таким звучанням, яке, після кульмінації, не веде до точки свого згасання, до свого логічного, повністю завершеного, точно зумовленого та старанно підготовленого кадансу?..

Зовсім не обов'язково мати музичну освіту, добре знати музичну історію чи теорію музики, щоб розуміти: найвизначніші майстри минулого, такі композитори, як, наприклад, Гайдн, Моцарт, Бетговен або Шуберт, творили згідно з загальноприйнятими законами милозвучності, не кажучи вже про елементарні принципи здорового глузду чи доброго тону. Але з появою Ваґнера, під впливом цілої низки обставин, музичні інтонації почали ускладнюватися та загострюватися, що й спричинилося до появи та діяльності творчих шкіл та напрямів двадцятого століття. Руйнувалися канони та принципи тональної системи, яка все ще обумовлювала музичні смаки пересічного слухача, але вже не могла задовольнити чи, тим більш, запліднити уяву більшості сучасних композиторів.

Вартий уваги такий факт: занепад тональної музики не був, у суті, явищем випадковим, тим більш не був ізольованим процесом. Наприклад, у образотворчому мистецтві закон перспективи — себто візуальний принцип організації просторової масштабності — був, так би мовити, основою основ ще з часів Ренесансу. Але паралельно з розпадом системи музичної тональності, приблизно в той самий час, у малярстві логіка перспективи почала зазнавати кардинальних змін. Цікаво, що чомусь, з якихось нез'ясованих причин, наше око спромоглося сприйняти цю еволюцію легше, ніж наше вухо. Але це вже зовсім інша тема, ми не маємо змоги аналізувати її в цій статті.

Цікаво, що, крім мистецтва, крім музики та малярства, навіть наша мова, так би мовити, "елементарні засоби безпосередньої комунікації людини", зазнають помітних змін. На жаль ці зміни не завжди задовольняють, а тим більше — підбадьорюють. Багато педагогів і культурно-освітніх діячів Заходу вже довгий час підкреслюють, що наша молодь не вміє добре писати, неспроможна точно й переконливо висловлювати свої думки, особливо в письмовій формі.

Ба гірше: слова взагалі втрачають своє первісне значення, правил морфології чи синтакси вже більше не дотримують, різно-рідні вирази замінюють усілякими символічними знаками. Немає сумніву, що всі ці явища вказують на конечність створення нових засобів комунікації, а звідси — вимагають принципово відмінних форм людського співжиття. Саме в цьому місці хочеться вжити слова "революція": занадто вже значний, занадто гострий розрив між нашою культурною сучасністю й традиціями та категоріями минулого...

Якщо повернутися до нашої головної теми — себто до теми нової музики — мимоволі виникає питання: чи дійсно наша сучасність така революційна, така абстрактна чи така необґрунтована? Чи не є історичний чи культурний розвиток низкою явищ, які тісно пов'язані одне з одним, одне за одним відбуваються?

Уже в музиці геніяльного французького композитора-імпресіоніста Кльода Дебюссі відбилися всі ті новаторські елементи, які остаточно ствердилися в творчості його найуспішніших послідовників. Проте, якщо Дебюссі цікавився переважно грою оркестрових барв, вишуканими екзотичними гармоніями та всілякими інтонаційно-технічними тонкощами, то вже Ігор Стравінський сказав своє найбільш переконливе слово, головним чином, у метро-ритміці, політоналізмі, а наприкінці своєї творчості й серіалізмі. Гнівні звукові шари його музики немов би накладені один на одний, потім роздріблені на складові частини, і, нарешті, знов акустично організовані, але вже в іншій, принципово відмінній формі.

А чи творчість відомого російського композитора Олександра Скрябіна не започаткувала створення сучасної музики "мішаних засобів"? Уже в 1910 році Скрябін уписав до партитури свого симфонічного твору "Прометей" партію світлового органа, з консоль якого можна було контролювати проекцію різнокольорових променів, призначених для посилення драматизму музики. А в 1915 році, напередодні своєї смерті, той самий Скрябін планував створити гігантську звукову "Містерію", замислюючи її як своєрідну синтезу різних мистецтв. У цій партитурі композитор мав намір сполучити в єдиному магічному "дійстві" елементи екстатичного танцю, симфонії звуків, запахів, кольорів та світла з суто фізич-

ною участю публіки. Так, уже 65 років тому Скрябін передбачав стилістичне злиття мистецтва музики з мистецтвом театру, драми та балету, появу форми, що поширена в наш час.

Не секрет, що навіть у восьмидесятих роках нашого століття музичні вистави так званих "мішаних засобів" багато кого шокують, дезорієнтують, просто обурюють. Що ж тоді говорити про акустичні особливості нової музики, музики сучасної чи модерної, музики електронної, конкретної, або алеаторичної? Чи не мусить кожна форма музики, призначена, так би мовити, для "масового споживання", асоціюватися у колективній свідомості аудиторії з тими чи іншими нормами, критеріями, стандартами? Саме їх сучасному слухачеві й бракує.

Коли творили Бах, Бетговен, Брамс, Шопен, Чайковський, Лисенко — всі вони у найменших подробицях знали точні тематично-змістові можливості свого мистецтва, розуміли його інтонаційно-виразні межі. Традиція давала композиторам минулого чіткі моделі, ясно окреслені схематично-формальні виливки. Певна річ, їх загальні риси можна було в кожному окремому випадку змінювати та розгортати, модифікувати та розробляти. Але, принципово, формальна характеристика музичних жанрів залишалася більш-менш неперушною.

На протигагу до цього сучасні композитори, завдяки багатом культурно-естетичним суперечностям нашого століття, зобов'язані не лише знаходити принципово нові, якісно відмінні ідеї, але й убирати їх у досі незнані, та — як багатьом здається — чи не гротескові форми. Тож загальна музична побудова нових, так званих "модерних", творів набирає максимально гострих рис суб'єктивізму, інтонаційно-виразної заплутаності, навіть тематичної ірраціональності. І якщо нова музика поступово виходить із стадії чисто лябораторного експериментування, її закони та правила ще далекі від будь-якої естетичної кристалізації, а тим більше — теоретичної систематизації. Навіть самі творці музики не завжди повністю усвідомлюють усі ті нерідко підсвідомі імпульси, які мусіли б надати цій музиці певної гармонійності й змістовності. Що ж тоді говорити про пересічного слухача, про того невтаємниченого відвідувача концертів серйозної музики, який цю музику мусить не тільки сприйняти, але й належно оцінити?.. Самозрозуміло, що на все це такий слухач потребуватиме чимало часу, що музичні смаки публіки не можуть змінитися несподівано, як того хотілося б багатьом композиторам нашої доби. Саме тому переважній більшості сучасних композиторів доведеться тим часом розраховувати на увагу досить вузького кола своїх шанувальників, на інтелектуальну підтримку окремих людей, які з тих чи інших причин цікавляться новою музикою, яким вона імпонує. Сучасним композиторам доведеться докласти всіх своїх творчих зусиль, щоб розширити це обмежене коло знавців.

УНІКАЛЬНИЙ ТАЛАНТ

(ДО СОТОЇ РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
КАТЕРИНИ РУБЧАКОВОЇ)

Валеріян Ревуцький

Над історією українського театру тяжить фатальне число тридцять дев'ять... І насправді, в цьому віці померли: "перший український професійний актор" (як назвав його театрознавець Олександр Кисіль) Карпо Соленик (1851); "перший український Франц Моор", актор-трагік театру "Руської бесіди" Владислав К. Плошевський (1892); провідна акторка трупи Михайла Старицького, Євдокія Боярська (1900); незабутній Василь Юрчак (1914). В цьому ж віці не стало унікального таланту — Катерини Рубчакової (1919). Вона, подібно до інших, блиснула, як метеор, усіма барвами й потонула в безвісті.

Дата народження Рубчакової ще й досі лишається спірною: кінець 1880 року чи початок 1881 (вказують дату 29 квітня 1881 року, місто Чортків). В державному архіві Тернопільської області, на виставці, присвяченій сторіччю з дня народження акторки, репрезентовано 40 фотографій 1908 та 1914 років, рецензії на її виступи академіка Філарета Колесси, портрет Рубчакової роботи мистця М. Сагайдака, портрет її родичів та колеґ, драматичних акторів Амвросія Бучми, Мар'яна Крушельницького, Євгена Коханенка, Йосипа Стадника, Миколи Бенцаля, новелю про неї Михайла Рудницького й навіть присвяти маловідомих поетів Б. Демкова, О. Бугая та композитора В. Подуфалова (на слова Г. Петрика-Полика). Але там не згадано багатьох її колеґ, включно з великим партнером Рубчакової — Лесем Курбасом. І, напевно, ніде не буде згадки про те, що в 1916-1918 роках вона очолювала театр "Української бесіди", а в 1919 році — Державний театр ЗУНР. Не буде й згадки про організаторів Стрілецького театру — Никифора Гірняка та Михайла Волошина, як не буде сказано про те, що вона померла від висипного тифу в "чотирьохкутнику смерті" — в селі Зінківцях (біля Кам'яця Подільського). Хіба лише буде зазначена кінцева дата її земного шляху — 22 листопада 1919 року.

Письмові свідчення Степана Чарнецького та Леся Мартовича, а також особисті враження Степана Волинця чи Ярослава Барнича, висловлені авторами цих рядків, окреслюють її творчість такими поняттями, як "геніяльність", "диво природи" чи "іскра надхнення". Її молодий колеґа з Стрілецького театру, Йосип

Гірняк сказав: "... Якщо Господь не жалів своїх дарів людині, то актрису галицького театру Катерину Рубчакову слід вважати чи не класичним прикладом обдарування Його щедротами..."¹

В 1896 році вступила вона до театру "Руської бесіди", де режисером був Степан Янович, батько Леся Курбаса. Допоміг їй старший брат, Михайло Коссак, що тоді був диригентом театральної оркестри. Від того часу і аж до 1914 року не покидала вона свого театру. За свідченнями Ст. Волинця, першою великою ролею Рубчакової була Маруся в мелодрамі М. Старицького "Ой, не ходи, Грицю", її партнером у ролі Гриця був молодший брат, пізніше відомий співак, Василь Коссак. Цю роль вона потім роками вдосконалювала. "Кому не врилася в пам'ять Рубчакова-Маруся, яка божевільною пісню виряджала Гриця у зоряну дорогу?"² — запитував С. Чарнецький. Зрада в коханні передавалася настільки сильно, що глядачі не знаходили меж між дійсністю та театральною умовністю.

Не було жадного жанру, який би Рубчакова оминула. Ні народна мелодрама, ні трагедія, ні комедія, ні оперета, ні класична опера не були жадною перешкодою для її творчості. В драмі їй на допомогу приходили надзвичайно різноманітні інтонації її голосу, а в співочому репертуарі сильне, приємного тембру сопрано, поєднане з винятковою музичністю. Як зазначав Й. Гірняк, Рубчакова "не перевтілювалася в образи, вона без останку втілювалася в них".³ Часом навіть протягом однієї вистави вона могла досконало втілитися в кілька образів. Яскравим прикладом цього було виконання партії всіх трьох головних героїнь в "Казках Гофмана" Ж. Оффенбаха, поставлених за дирекції Йосипа Стадника. Механізована комічна лялька Олімпія в першій дії, зовсім відмінна пристрасна куртизанка Джульєтта в другій дії та лірично-ніжна, хвороблива Антонія в третій. Кілька різноманітних образів створено акторкою також в опері Ярослава Лопатинського "Еней на мандрівці".

Катерина Рубчакова мала в своєму репертуарі понад сто ролей. І всі вони проходили з величезним успіхом. Її репертуар надзвичайно поширився за дирекції Стадника. Крім українського побутового репертуару та класичної опери в репертуарі Рубчакової були такі складні ролі світової драматургії, як Фру Альвінг ("Примари" Г. Ібсена), Кніртсьє ("Загибель «Надії»" Г. Гейєрманса),

1. Й. Гірняк, "Театр — моя школа", «Листи до приятелів», кн. 1-2, 1966, стор. 24.

2. С. Чарнецький, "Нарис історії українського театру в Галичині", кн. II, Львів: Науково-популярна бібліотека товариства "Просвіта", 1934, стор. 197.

3. Гірняк, цит. твір, стор. 25.

Христина ("Любоші" А. Шніцлера), Тереза ("Тайфун" М. Лендьеля), головна роля в "Міреле Ефрос" Я. Гордіна й багато інших.

Тому нема нічого дивного в тому, що коли 1913 року справа підійшла до оновленої вистави "Украденого щастя" І. Франка (вже за дирекції Романа Сірецького) та до вистави за психологічною драмою "Чорна Пантера і Білий Ведмідь" В. Винниченка (1914), то виконання Рубчаковою ролі Ріти Ярослав Веселовський окреслив, як "просто знаменитим".⁴ Великий успіх в обох цих виставах розділяв з Рубчаковою і молодий Лесь Курбас (Корній в "Чорній Пантері...", Гурман в "Украденому щасті").⁵ Драма І. Франка взагалі йшла у винятковому складі. Крім Курбаса та Рубчакової (Анна), ролю Миколи виконував Василь Юрчак, Настю грала Антоніна Осиповичева, навіть в епізодичній ролі Війта виступав Іван Рубчак.

До найбільших оперних тріумфів Рубчакової слід віднести головну партію Гальки в опері С. Монюшка. Коли театр "Руської бесіди" виступив з цією оперою під час гастроль у Кракові, то провідні польські мистецтвознавці гаряче рекомендували своїм виконавцям цієї партії приглядатися до майстерности української співачки й акторки. Її Галька стала одним із найпопулярніших образів, створених у Стрілецькому театрі. Не меншим успіхом користувалася її Арсена в опереті Й. Штрауса "Циганський барон".

Свідки творчости Рубчакової зазначали, що створені нею образи не покидали її навіть у буденному житті, коли вона вже опинялася поза сценою. Хто знає, можливо, таке постійне "горіння" й послабило її фізично. Театральному мистецтву своєї батьківщини вона віддала свою щирю любов, усе своє життя.

На початку статті я згадав ім'я незабутнього актора Карпа Соленика. Його могила загубилася, і вже ніхто ніколи не знайде місця, де його поховано. Може, місце, де вічним сном спочиває унікальна акторка Катерина Рубчакова, теж не знайдуть? Хай же ці кілька слів будуть скромним нагадуванням для тих, що могли б зацікавитися цією справою. Задля майбутнього, а не тільки в рік сторічного ювілею.

4. Я. Веселовський, «Діло», ч. 89, 25 квітня 1914 р.

5. Зі слів сл. п. Степана Волинця, вистава "Чорної Пантери..." мало не коштувала життя молодому Л. Курбасеві. Підпавши під чар таланту Катерини Рубчакової, молодий актор широко захопився нею. Старша віком його партнерка Рубчакова лишилася байдужою до почуття Курбаса, і він того ж вечора зробив невдалу спробу самогубства.

3 ПЕРСПЕКТИВИ СОРОКАРІЧЧЯ

Мирослав Прокоп

22 червня цього року минуло сорок років від дня нападу гітлерівської Німеччини на СРСР. Війна між цими двома гігантами стала для українського народу подією історичних масштабів. Насамперед, для нас це була війна нездійснених надій та сподівань. Водночас це була війна жахливих страждань і смерті мільйонів українців, масового знищення біологічної субстанції нашої нації, її матеріальної й духової культури. Врешті, це була війна, в якій виявилася не абияка сила фізичного і духового опору українського народу, його відчайдушна боротьба за право бути господарем своєї землі. В основі цієї боротьби лежала свідомість народу, що в 1941-1945 роках дві імперії, по суті, воювали за панування над Україною, за її багатства, за її людський потенціал, за терени колоніального поселення т. зв. вищої німецької раси, чи — як у плянах Москви — за утривалення її володіння в українській провінції.

Відомо, що кожна поневолена нація пов'язує свої надії на визволення з міжнародними ускладненнями, в які вплутуються її поневолювачі, або з унутрішніми кризами чи революціями в державі що їх поневолює. В результаті російсько-турецької війни в 1877-78 роках, Болгарія і Румунія могли повернути свою незалежність. Програна Росією війна з Японією 1904-1905 років, призвела до революції 1905 року, а це принесло частинні полегшення також українському народові. Можливості створити Українську Народну Республіку відкрилися в результаті програної Росією Першої світової війни. Тільки завдяки тій війні відвоювали свою самостійність поляки та балтицькі народи. Без розвалу Австро-Угорської монархії не була бутворена Західньоукраїнська Народна Республіка в 1918 році. До визволення колоніальних народів Азії та Африки також спричинилася Друга світова війна, яка послабила їх західніх поневолювачів.

Немає нічого дивного в тому, що в почетвертованій Версальським та Ризьким договорами Україні українська політична думка міжвоєнного періоду оберталася довкола нових міжнародних подій, що можуть принести докорінну зміну у її становищі, відкрити нові перспективи для боротьби за незалежність.

Програвши виняткову історичну кон'юнктуру, що склалася в результаті розвалу Австро-Угорської та Російської імперій, люди нетерпляче ждали на повторення подібної ситуації, вірили, що вона прийде швидко та уявляли її досить спрощено. Репрезентанти екзильного уряду УНР усі свої плани прямио пов'язували з майбутнім походом Антанти проти більшовиків. Подібно думала українська національно-демократична інтелігенція в УСРР, що її при кінці 1920 років Москва ліквідувала на підставі обвинувачення в діяльності Спілки визволення України. Паралельно, майбутній ідеолог організованого українського націоналізму Дмитро Донцов видав 1921 року в Відні свою працю "Підстави нашої політики", в якій обґрунтував тезу про потребу орієнтації на Захід у світоглядному і політичному відношеннях, отже, і на Польщу. Після деяких хитань між сподіваннями на українізаційні процеси в УСРР та погодженням з польською дійсністю, галицькі національно-демократичні кола теж поставили в середині 1930 років на Польщу як на потенційного партнера в новому поході проти СРСР. А від часу приходу Гітлера до влади в Німеччині в січні 1933 року, до цього табору почали зараховувати теж німців. На Німеччину як на протибільшовицький фактор розраховувала також ОУН.

Таким чином, українські антикомуністичні сили на батьківщині та на еміґрації пов'язували свою стратегію з майбутньою війною, хоч, очевидно і саму війну і можливих союзників вони розглядали тільки як чинники, що можуть утворити сприятливіші умови для боротьби народу за державну самостійність.

Мабуть, найбільш обережно і реально в цьому плані бачили війну та сторонні сили діячі ОУН під керівництвом Степана Бандери. Незалежно від їхньої співпраці з німцями безпосередньо перед нападом Німеччини на СРСР, вони офіційно заявили в Постановах II Великого збору в Кракові в квітні 1941 року, що "Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східньої Європи".¹ Це був ясний натяк на те, що ОУН протиставлятиметься також німцям, якщо вони не пошанують прагнень українського народу до державної самостійности. Як показали пізніші події під час Другої світової війни, ОУН цього слова дотримала.

II

Не лише українці пов'язували свої політичні плани з майбутньою війною Заходу проти СРСР. Після перемоги більшо-

1. "ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955", 1955, стор. 31.

визму на самому Заході також чимало говорилося про майбутній хрестоносний похід, а після приходу Гітлера до влади в Німеччині, міжнародна преса спекулювала на майбутній війні Німеччини проти СРСР, і тісно пов'язувала це зі справою України. Західні держави розраховували, що Гітлер залишить їх у спокої якщо він спрямує свої агресивні плани на схід Європи.

Швидко з'ясувалося, що такі спекуляції були дуже на руку Москві. Слід пригадати, що це були 1930 роки, коли Москва почала масовий погром в Україні, жертвою якого впали мільйони замордованих штучним голодом селян, коли розстріляно і заслано в концтабори тисячі діячів української культури та фахової інтелігенції, а також членів партії, коли безоглядно нищено українські культурні установи. Ці нищення проходили під акомпаньямент галасу про інтервенціоністські плани Заходу та в умовах публічних атак на т. зв. українських буржуазних націоналістів, які, мовляв, пов'язують свої надії з інтервенцією західних агресорів. Післаний на Україну з особливими повноваженнями тодішній секретар ЦК КПУ Павло Постишев говорив на пленумі ЦК КПУ в листопаді 1933 року, що треба "зважити посилення уваги інтернаціонального імперіялізму взагалі, фашистської Німеччини зокрема і особливо до України, як пляцдарму боротьби проти Радянського Союзу".² А в резолюціях того таки Пленуму сказано, що "в даний момент головна небезпека є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіялістичними інтервентами" та що треба "дати нищівну відсіч усім способам розірвати або послабити зв'язок України з Радянським Союзом [...] таке тепер на Україні найважливіше завдання партії".³

Як відомо, "нищівна відповідь" обійшлася українському народові в мільйони жертв.

Але, використовуючи для себе спекуляції західньої преси щодо України, Москва в своїх планах імперіялістичної експансії також призначала Україні особливе місце. Ще в 1924 році, на П'ятому конгресі Комінтерну, винесено постанову, в якій сказано, що "українське питання є одним із найважливіших національних питань, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині, так і в усіх сусідніх країнах".⁴

В українській політиці Москви це не була тільки постанова на папері, чи данина комуністичній діалектиці. У міжвоєнному періоді преса УРСР постійно писала про поневолення україн-

2. "Червоний шлях", 1933, 8-9, стор. 258.

3. Там таки, стор. 268.

4. Цит. в Е. Ф. Гирчак, "На два фронта в боротьбі з націоналізмом", Москва—Ленінград: Госиздат, 1930, стор. 193.

ського народу польськими чи румунськими окупантами. І зацікавлення цими землями не було платонічне. В період українізації київські власті чимало зробили для нав'язання ближчих зв'язків з українцями західніх областей, включно з матеріальною допомогою економічним та науковим установам. Ясно, що ті заходи, розраховані на українські сантименти, вкладалися в ширші стратегічні плани московського імперського центру. А за плянами прийшли діла.

Ідеальну нагоду для цього дав підписаний в серпні 1939 року договір між СРСР і Німеччиною. Вже на третій тиждень німецької агресії в Польщі Москва простягла "братню руку допомоги українським і білоруським братам", поширивши таким чином межі імперії на кількасот кілометрів на захід.⁵

Таким чином, у міжвоєнному періоді українська проблема включалася у різних видах до плянів сторонніх держав, при чому всі вони розглядали її в аспекті майбутньої війни. Це не могло, як згадано вище, не вплинути також на мислення самих українців.

Проте, як відомо, війна, якої наш народ ждав, не виправдала його сподівань. Вона не стала доброю нагодою для здобуття державної незалежності. Тільки тимчасово попередню більшовицьку жорстокість замінило гітлерівське народовбивство. Та й сама Україна стала для Берліну і Москви пляцдармом їхніх поражунків.

За обчисленнями Володимира Кубійовича, населення України (в межах сучасної УРСР) втратило під час війни приблизно 6 мільйонів осіб. Це включає втрати на фронтах і від німецького терору (включно із забраними на працю до Німеччини, що не повернулися на батьківщину), знищення єврейського населення, дальші вивозення та знищення після повторної більшовицької окупації України, при чому жертвами більшовицького терору впали передусім українці, зменшення населення в результаті репатріації німців, врешті, втрати від післявоєнного голоду та в

5. Цікаво, що при цій нагоді Москва зробила також спробу спровокувати українсько-польську різню. Тодішній головнокомандуючий фронтом, маршал Семен Тимошенко проголосив 17 вересня 1939 року звернення "до робітників і селян Західньої України", в якому він, між іншим, закликав: "Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних твоїх ворогів — польських панів" (И. Трайнин, "Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии", Москва, 1939, стор. 71). Ясно, що тоді Москві не йшлося про допомогу "українських селян і робітників" для перемоги над Польщею. Польські армії були тоді на ділі вже знищені німецькими танками і летунством. Зате поглиблення прірви між українцями і поляками становило прямиий інтерес для Москви. В цьому контексті варто згадати, що подібні провокаційні пляни мали тоді німці, про що свідчить післявоєнна німецька мемуаристика.

природному прирості населення. Але ці втрати населення УРСР не віддзеркалюють повністю українських утрат. Серед післявоєнного населення України опинилися тисячі нових мешканців, зокрема росіян, які прибули туди для т. зв. братньої допомоги в відбудові народного господарства України і ніколи з неї вже не виїхали. У той самий час тисячам депортованих українців часто не дозволяли повернутися на рідну землю (не кажемо вже про тих, хто був знищений фізично в таборах та в'язницях).

Трагедія українських утрат під час війни збільшується тим, що Москва і Берлін завдали їх нам як об'єктові їхньої завойовницької політики. Німці взагалі заперечували існування України як окремого політичного чинника, а їхні спроби шукати співпраці з деякими українськими політичними чи громадськими колами у прикінцевій фазі війни, були не тільки спізнені, але жадною мірою не могли задовольнити інтересів народу, що прагнув до власної держави. До речі, в такому пляні німці допустили до утворення в 1943 році Української Дивізії Галичина, але й тоді не дали українській стороні жадних політичних гарантій, за винятком того, що дивізія буде вжита лише для боротьби з більшовіками, а не проти західних союзників. У таких умовах дивізія боронила рідну землю від історичного ворога, сподіваючися, що сприятливі міжнародні умови можуть спричинитися до побудови регулярної української армії.

Децю іншу тактику застосувала Москва. Відомо, що в зв'язку з катастрофічними провалами на фронті в перші тижні війни, коли сотні тисяч вояків Червоної армії здавалися в німецький полон, в Москві вирішили тимчасово здати до архіву комуністичну фразеологію і переключитися на патріотичні гасла оборони рідної землі. У відношенні до українців, це означало вдягнутися в шати захисника української державної незалежності. В такому пляні говорив, м. ін., Олександр Корнійчук на Всеслов'янському з'їзді, що відбувся в Москві 10-14 серпня 1941 року, отже заледве декілька тижнів від часу німецького нападу: "Ми знаємо, що перемога німецького фашизму — це загибель нашої вільної української держави, це загибель нашої національної культури, це ганебне рабство і загибель нашого народу".⁶ А через рік, під час святкування 25 роковини утворення УРСР, тодішній голова уряду УРСР Леонід Корнієць говорив, що за перших 8 місяців свого панування в Україні німці знищили понад два мільйони українського населення, що вони грабують українські культурні установи, "викорінюють українську національну культуру", хочуть перетворити українців на рабів, проте, як він запевняв, "тимчасово можна захопити землю, але ніколи нікому не пощастило і не

6. "К братьям угнетенным славянам", Огиз, 1941, стор. 41.

пощастить підкорити свободолюбний український народ”.⁷ На зборах для відзначення роковин УРСР примусили виступати також Олександра Довженка. В його промові є цікавий натяк на те, з чого найбільше раділи в Кремлі. Довженко, кажучи про політику німців у відношенні до України при кінці Першої світової війни, говорив:

На цей раз фашисти не привезли вже з собою у своїх таборах ні гетьмана, ні Петлюри, ні будь-якої іншої підставної фігури для створення враження видимости української державности... Гітлер вирішив не відновляти плянів Вільгельма. Жадної України і більше нічого.⁸

Ясно, що маючи такого політичного противника, Москва не мусіла серйозно висувати проблему державної самостійности України навіть тоді, коли Червона армія перебувала в постійному відступі перед німцями. Народовбивча політика нацистів на Україні перетворила їх у прямих союзників Кремля. Якщо ж ідеться про демократії Заходу, то для них Україна як окрема політична проблема теж не існувала. Як згадано вище, вони спекулювали на гітлерівському поході на Україну в надії, що це внеможливить нацистам експансію на Захід та на його колоніяльні посілості. А під час самої війни західні демократії стали союзниками Сталіна і розуміли, що Україна — це вотчина Росії.

III

Хоч українська справа переживала деконьюнктуру під час Другої світової війни, вона аж ніяк не стала тоді "непроблемою". Навпаки, всупереч величезним перешкодам, вона з'явилася на міжнародній арені як окремий незалежний політичний чинник. Це сталося завдяки організованій революційно-визвольній боротьбі українського народу в умовах німецької окупації України та після її закінчення і завдяки великим зусиллям нашого народу в різних галузях життя. В усіх тих виявах власної волі, у підпільній і повстанській боротьбі, у наладнанні адміністрації низових клітин, у організації культурного та економічного секторів, шкільництва, релігійного життя — у всьому цьому українці діяли як господарі своєї землі.

Вже перші дні німецького походу на Україну принесли вияв вільної волі українського народу. Одразу після втечі більшовиків з Львова, себто 30 червня 1941 року, там відбулося проголошення відновлення державної незалежности України. Цей акт здійснювався у порівняно скромних умовах і був нашвидкоруч проведений

7. "Большевик", 1942, 23-24, стор. 23, 25.

8. Там таки, стор. 30.

Організацією українських націоналістів під проводом Степана Бандери.

Про Акт 30 червня 1941 року та його значення, про його сили і слабкості написано в нас дуже багато. Немає сумніву, що в організаційній постановці проголошення державности та в тексті проголошення було чимало непродуманого. Хоч проголошення відбувалося на спеціально скликаних громадських зборах, у присутності діячів різних політичних груп та діячів громадського життя, які в тих зовсім виняткових умовах могли репрезентувати волю народу-суверена, в акті проголошення тим репрезентантом народу виступає одна політична організація, а саме "Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери", дарма, що робить це вона "волею українського народу". Ненормальним слід уважати й те, що голову створеного тоді державного правління, Ярослава Стецька, призначив провідник ОУН Бандера своїм декретом ч. 1, хоч таке обрання повинні були провести скликані на збори громадяни, що вони в існуючих умовах напевно зробили б.⁹

Проте, названі слабкості лише частинно применшують значення Акта 30 червня 1941 року. Вони ніяк не змінюють факту, що він був історично конечний, що без такого вияву вільної волі народу ми були б багато бідніші (символічні відновлення державности мали місце впродовж наступних тижнів на багатолюдних маніфестаціях у різних містах України), що було б цілком нормально, якби в той час, коли з України відходив один окупант і

9. Саме поняття "державне правління" чи "уряд" відсутні в акті проголошення державности і є пізнішого походження. На Заході відомі три різні тексти того документу. Їх можна знайти в книжці Костя Паньківського "Від держави до комітету", Нью-Йорк—Торонто, 1957, стор. 111-115. У всіх трьох текстах говориться про "українську владу" або "українську суверенну владу", при чому з текстів ясно виходить, що йшлося тоді тільки про владу на західніх землях України, а не про уряд цілої України. Ось так у витягах "З Акту проголошення відновлення української держави 30 червня 1941 р.", що їх опублікувала згодом ОУН під проводом Бандери, читаємо: "На західніх землях України твориться українська влада — яка підпорядкується українському національному урядові, що створиться в столиці України — Києві" ("ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій...", стор. 57). Треба визнати, що це була розумна постанова, що її внесли в текст того документу її автори чи автор. Таке самообмеження свідчило про соборницьке мислення творців того акта, про те, що їхні очі були звернені на Київ, про те, що вони були свідомі: що тільки там може бути створений уряд України. За цим промовляла також українська історична традиція. Порівняно зовсім недавно, бо тільки 23 роки раніше (1918) Українська Національна Рада у Львові створила Західньоукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), яка після акту соборности 22 січня 1919 року, одержала назву Західньої Области УНР.

приходив другий, цю нагоду коротких днів чи тижнів український народ чи його політичні репрезентанти не використали для того, щоб заявити: що вони є господарями тієї землі. Позитивним було й те, що ані Стецько, ані Бандера не погодилися на вимогу німців скасувати Акт 30 червня, за що пішли до німецького концтабору. Їхню відмову слід розглядати як політичний акт, що внеможливив викреслення з нашої найновішої історії вияву вільної волі народу 30 червня 1941 року.

В українській громадській думці існує зокрема такий погляд: слабкістю проголошення державности було те, що після арешту Стецька та інших творців того акта, в його обороні "не вправ жаден постріл". Цей закид не витримує критики. "Постріл" чи "постріли" в німецьких окупантів у ті дні їх переможного походу на схід і після двох десятків років скривавлення українського народу під більшовиками, не були б доказом ані особистої мужности, ані політичного розуму. Це радше було б свідченням політичної безвідповідальности, бо воно призвело б до вбивства невинних і непідготованих ще до протинімецької боротьби людей. Відомо, що така організована боротьба — боротьба ОУН, УПА та УГВР — прийшла згодом і що вона принесла чималі досягнення. А велася вона не тільки для самооборони народу перед німецьким терором, але також під гаслом державної незалежности.

Натомість дуже болючою і трагічною сторінкою внутрішньо-українських стосунків того часу була конкурентна боротьба між двома відлами ОУН, що, як відомо, призвело до окремих випадків братовбивства. Це було сумне пожнив'я найгірших, нанесених з чужого поля, рис інтегрального українського націоналізму: ідеологічної виключности та нетерпимости, що виправдують всілякі засоби, отже рис, що притаманні антидемократичним системам тоталітаризму лівого та правого напрямків. На щастя, в умовах німецької окупації України, в результаті зустрічі з народними масами Наддніпрянщини, організований український націоналізм на батьківщині звільнився від убивчих впливів тих схем, що знайшло свій вияв у Постановах III Великого надзвичайного збору ОУН у серпні 1943 року. Тому роля і надбання організованого націоналізму у визвольній боротьбі нашого народу є історичні. Без нього, без відданости, патріотизму й жертвовности тисяч його діячів, а також без їхнього внеску в розвиток політичної думки та дії, не можна б мислити багатьох зрушень нашого народу в останніх десятиріччях.

Зайніціювавши проголошення відновлення української державности у Львові, ОУН під проводом Бандери не могла провести подібного акту в Києві, оскільки ще до відступу Червоної армії з Києва німці провели 15 вересня 1941 року масові арешти діячів тієї організації в різних містах України та на еміграції. Проте,

короткий період перших тижнів німецької влади в Києві, коли нові окупанти ще не встигли почати цілковитий контроль життя столиці, українські діячі Києва використали для утворення в жовтні 1941 року Української Національної Ради, що її очолив Микола Величківський, і яка, в політичному сенсі, була також виявом прагнення українського народу до державної незалежності. Ініціювали цю акцію діячі ОУН під проводом Андрія Мельника, за що їх та інших діячів УНРади швидко зустріли німецькі репресії, при чому деякі з них, ті, що після скасування німцями Ради, продовжували діяльність на культурному відтинку, заплатили своїм життям уже на початку 1942 року (Олена Теліга та її чоловік Михайло, Іван Рогач, Орест Чемеринський, Микола Кузьмик та інші).

Власнопідметність українського народу, його бажання бути господарем на своїй землі знайшли свій вияв не тільки в галузі політики. Вже у перші тижні війни, відразу після того, що фронт відсунувся, в різних областях України стихійно, руками самого населення наладнувалося економічне та культурне життя, творилися наукові, мистецькі, літературні, професійні об'єднання горизонтальної і вертикальної структури, наладнувано систему освіти, з університетською включно (на яку, однак, німці відразу наклали руку), почалося видавання газет і журналів, а в Галичині, де політика німців була дещо менш безоглядна, громадська організованість, зокрема в галузі суспільної опіки, освіти і культури, виявилася в системі Допомогових комітетів, очолених Українським центральним комітетом. Наче з небуття відродилася структура Української Православної Церкви з новими ієрархами, священниками та вірними, продовжувала свою працю Українська Католицька Церква. При тому, коли нагадати, що всі ті зусилля і праця української громадськості проводилися в умовах постійних німецьких репресій, арештів, фізичного винищування людей українського роду, вивозів до Німеччини на невільницьку працю, постійного грабунку майна, відвертого наступу на наш народ з метою перетворити його на колоніального раба, то стає наявною велика життєздатність і динаміка не тільки поодиноких громадських діячів, але також ширших народних мас, пересічної української людини, перед якою часто стояло питання самої екзистенції. Про одних і других розповідає Олександр Семененко у своїх мемуарах про Харків воєнних років.

Про громадську ініціативу у розтерзаному війною місті Семененко пише:

А чи могла з'явитися колективна активність, живучість людської громади в місті, де нікому було закопувати трупи померлих з голоду людей у мерзлу, як камінь, землю, і де нова влада не визнавала ніяких, навіть жорстоких законів війни, і не оголошувала населенню

законів, ніби цього населення не існувало? [...]

Хоча на другий день окупації на перших зборах у приватній квартирі зібралось тільки шість чоловік, проте уже в ближчі дні почалась велика концентрація українських сил Харкова. Згодом з цього зародку виросла велика формація відома здебільшого під іменем харківської групи або харківської громадськості. [...]

Взаєморозуміння в цій групі і взаємне довір'я могло створитися на основі спільної ідеї і спільної долі більшості цих людей в минулому. Основою взаєморозуміння було переконання, що після зникнення тієї влади, яка силою багнетів в 1920 році перервала процес творення державно-національного життя України, цей процес має продовжуватися наявними силами за всяких умов.¹⁰

А про те, що робила звичайна українська людина у тодішніх умовах безправ'я, насильства і окупантського терору, Семененко згадує так:

Найкраще збагнула становище середня харківська людина, особливо жінки, бо багато з них у війні залишилися головою сім'ї. [...] Тверезо думаючи, скептична, а подекуди й трохи цинічна щодо влади і її представників, вона довгі роки спостерігала цинічне урядовання влади і звикла не вірити їй.

Ця людина зорієнтувалася.

Вона не чекала пайка, не чекала, поки німецька військова комендатура дозволить голодним людям виходити за межі міста, адже їй довго довелося б чекати гуманності під час такої війни і під час такої окупації. Вона прорвала кордон голодної смерті і, поклавши на дитячі санчата, а то й просто на плечі мішок з якимись речами, що зуться у нас барахлом, потягла ці санки в мороз і завірюху за собою. Потягла на село, щоб обміняти на пшоно, на борошно, може, навіть олію. [...]

Скільки десятків і сотень кілометрів пройшла закутана в своє лахміття українська жінка крізь бурю і сніг страшної зими, рятуючи свою сім'ю в голодному Харкові.

Коли я думаю про ті часи, моє захоплення героями Джека Лондона трохи зменшується на користь тих безіменних жінок і матерів.¹¹

Тут слід додати ще таке. Описані вище вияви чи то організованої революційно-визвольної боротьби, чи легальної праці, чи індивідуальних зусиль української людини за саме існування в умовах війни, не враховують жертв крові й життя, що їх віддали люди українського роду в лавах Червоної армії в боротьбі проти гітлерівських окупантів. Ця тема виходить поза межі цієї статті. Томи, що написані про це в Радянському Союзі, майже без винятку забарвлені фальшивою патетикою, сахариновим "все-

10. Олександр Семененко, "Харків, Харків", в-во "Сучасність", 1976, стор. 214-215.

11. Там таки, стор. 214.

союзним” патріотизмом і дешевою агіткою. Тому ця трагічна тема ще жде свого літописця.

Трагедія тих мільйонів синів і дочок українського народу ще й у тому, що вони мусіли протистояти одним народобивцям у свідомості, що таким чином захищають тих, хто вчинив за два попередні десятиріччя незліченні злочини проти українського народу. Їх трагедія була в тому, що, за офіційною пропагандою, вони боролися й гинули ”за родину, за Сталіна”. Але ця брехня не зменшує ваги їхньої жертви для їхньої справжньої української батьківщини в боротьбі проти гітлерівського варварства.

IV

Про минуле народу, що веде боротьбу за самостійність, варто писати в двох аспектах: а) для того, щоб порівняти минуле з сучасним і на підставі цього робити висновки про становище нації та перспективи її дальшої боротьби; б) для того, щоб з минулого дечого повчитися і пізнати що є конечне далі. Крім цього, коли про минуле пишуть люди, які більше чи менше були причетні до описуваних подій, їхні з’ясування можуть — побіч документів — служити першоджерельним матеріалом для історика. Але існує також погляд, що, по суті, об’єктивної історії немає, що історія — це радше опис і оцінка подій, як їх бачить історик.

Порівнювати становище української нації перед 1939 чи 1941 роками з тим, що є сьогодні, формально начебто зовсім легко. Україна вже не є поділена між чотирма окупантами, немає більше перед нами історично трагічної дилеми існування між Москвою та Варшавою, немає підстав для орієнтації на будь-кого з них. Сучасна УРСР не охоплює всієї української етнографічної території, але в більшості наші землі знаходяться в одному географічно-державному комплексі. Це начебто краще, бо немає поділів, що їх можуть використовувати окремі окупанти.

Але сьогодні існують інші проблеми. Сьогодні ми позбавлені бодай клаптика української землі, де українське слово могло б вільно розвиватися, і вже поготів ми не маємо нічого в стилі колишнього галицького П’ємонту, а в Москві дбають про те, щоб його ніде не було. Коли під час Празької весни в 1968 році утворилися в Чехо-Словаччині дещо ліберальніші умови для української культурної творчості, ще до часу московської інвазії, з Москви намагалися накласти руку на цей процес. Немає також сумніву, що не тільки польські шовіністи, але й їхні зверхники з Кремля дбають про те, щоб українська меншість у Польщі не здобула своїх прав. У такому пляні наша сучасна ”соборність” має сумнівну вартість.

Справа також у тому, що сучасна УРСР не тільки не охоплює

всіх українських земель, але з роками ми в тій УРСР втрачаємо частини території історичного поселення українського народу. Свідченням того є факт, що росіяни сьогодні становлять майже половину міського населення таких промислових областей як Ворошиловградська і Донецька, понад 30 відсотків міського населення Харківської та Запорізької областей, подібна динаміка демографічних процесів в Одеській та Дніпропетровській областях. Ясно, що це процеси, послідовно інспіровані урядом.

Немає сумніву, що за останніх 40 років український народ має чималі досягнення в галузі науки та освіти, що за такими критеріями, а також за рівнем економічного розвитку та за соціальною структурою, українці належать тепер до кола модерних націй. Але проблема в тому, що модерний розвиток сучасних націй, як і націй узагалі визначається також такими духовними категоріями як почуття національної спільності, історичної тяглости і традиції, як патріотизм, як спільне розуміння національного інтересу, що скеровує дії громади тощо. А власне на ті вартості йде постійний наступ Москви, їх вона намагається замінити іншими вартостями т. зв. всесоюзного типу (уславлене "чуття єдиної родини"!), а по суті — російсько-імперського характеру. Небезпечно було б нам запліщувати очі на те, що в цій підступній політиці Москва має чималі досягнення, що багато українських душ скалічено і отруєно цією імперською отрутою, що на такому ґрунті народжується комплекс малоросійства чи прямого холуйства і національної зради.

Не менших ран завдає українському народові те, що російські шовіністи постійно намагаються гальмувати розвиток української культури, тримати її на низькому рівні, ізолювати її від культур розвинених народів Заходу і постійно тримати на прив'язі російсько-імперських комплексів, змушуючи орієнтуватися тільки на все російське і йому поклонятися. Коли до цього додати ще дресуру соціалістичного реалізму, що є невідлучним супровідником комуністично-тоталітарної казарми, то картина духовного поневолення українського народу доповнюється.

А все ж таки, незалежно від цього тиску і втрат, яких наша нація зазнала під час війни, у післявоєнному періоді, самооборона українського народу чи його ріст виявилися у трьох різних формах та етапах. Як тільки закінчилася організована підпільна і збройна боротьба, що тривала майже до середини 1950 років, у західних областях з'явилися у наступному десятиріччі такі, відомі згодом із самвидавної літератури, групи як "Об'єднана партія визволення України" (1958), "Українська робітничо-селянська спілка" з Левком Лук'яненком у провіді (1960), "Український національний комітет" (1961), "Український національний фронт" (1967). А при кінці 1970 років в Україні з'явилися "Україн-

ський національно-визвольний рух" та "Український патріотичний рух".

Поява гурту молодих українських поетів і письменників у 1960 роках ("шестидесятники") стала новим, дарма що коротким, етапом вияву українського відродження. Створені тоді літературні твори зберегли тривалу вартість, дарма, що в результаті репресій чи приман режимові пощастило привчити деяких видатних шестидесятників ходити в шорах, а то й перетворити на трубадурів режиму, іншим замкнути рота, а непоправних вилучити з офіційної літератури чи посадити на довгі роки за ґрати.

У 1960 роках і пізніше дійшло також до частинного зрушення в інших галузях української культури та в науці. Це серйозні досягнення українських патріотів, коли зважити, що їм доводиться діяти в умовах, коли треба вести боротьбу за кожен вартісну українську публікацію, коли слово правди мусить продиратися крізь сіті бюрократично-імперської цензури, яка пильно зорить за тим, щоб на Україні ніщо в галузі духовної культури не виростало понад рівень пересічності.

Подією в житті українського народу стала в 1960 роках (і є аж до наших днів) самвидавна література, серед якої насамперед треба відзначити появу віршів та щоденника Василя Симоненка, збірку "Лихо з розуму" В'ячеслава Чорновола та "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Івана Дзюби. А по слідах самвидаву народилася Українська гельсінкська група (1976) і цілий правозахисний рух, як оригінальна в існуючих умовах спроба організованої дії замість попередніх індивідуальних виступів окремих осіб. Після того, як її діячі опинилися в таборах, а декого з них примусили виїхати закордон, важко передбачити, які форми матиме новий етап українського руху опору, але досвід минулих десятиріч свідчить, що його поява неминуча.

Останнім часом з України надходять вістки про одну з таких форм опору, а саме — про страйки робітників. Немає сумніву, що тут діє також приклад польського робітництва. Але треба нагадати, що такі дії не є цілком новим виявом в Україні, бо хоча в різних фазах опору останніх десятиріч ми маємо безперечну кількісну і якісну перевагу діячів літературно-культурного типу, що надає цьому опорі несучільний загальнонаціональний характер, то все ж таки українські робітники не є новачками на цій сцені. Робітничі заворушення мали місце в 1970 роках у Дніпропетровському, Дніпродзержинському, у Києво-Святошинському районі (Вишгород), у Вінниці, а також у інших місцевостях, але за відсутності закордонних кореспондентів, вістки про це пробиваються в світ дуже пізно.

У більшості згаданих тут виявів опору участь бере відносно невелика кількість людей, що є безперечною слабкістю. Але

пригадаймо, що навіть у Польщі, яка є в кращому становищі, ніж Україна, були потрібні майже чотири десятиріччя для того, щоб з різних форм боротьби окремих груп населення викувалася масова єдність народу.

V

Чого вчать нас події, що відбувалися в Україні під час Другої світової війни та після її закінчення?

Насамперед, якщо йдеться про місце війни у визвольному процесі народу, то в нашому сторіччі вже вдруге ми мали нагоду переконатися, що війна, в яку ангажуються окупанти, сама по собі не створює ще нагоди для визволення, а якщо і створює, то визволення не гарантує. Так було в 1917 і 1918 роках, коли впали окупанти українських земель, але ні українські народні маси, ані тодішній український провід не були спроможні скористатися з утвореного становища. Якщо йдеться про Другу світову війну, то важко з певністю сказати, наскільки ми були готові до відбудови власної держави, хоча безперечним є те, що, як вказано вище, в ті роки українці засвідчили готовність до боротьби за волю, жертвність і самопосягання, а водночас показали чимало зусиль і здібностей брати відповідальність за організування різноманітних ланок життя народу. Але тут на шляху для вияву повних наших спроможностей стала окупантська політика Берліну та Москви, цілковита міжнародна декон'юнктура. Навіть найкраще зорганізована нація не могла тоді перемогти ворожих їй обставин. Утім, за тодішніх умов утратили велику частину самостійності також народи, що нею втішалися перед війною: Польща, а ще раніше балтицькі народи.

Цей факт дещо висвітлює майбутні перспективи народів радянського бльоку, головним чином, України. Ясно, що без глибшого внутрішнього струсу в російській імперії, важко говорити про відновлення державної самостійності будь-кого з них. Чи таке послаблення імперії може статися в результаті війни? Безперечно, але коли б у війні була вжита ядерна зброя, тоді постало б питання самого фізичного збереження нації. Вже Друга світова війна показала Україні, яку ціну платить нація, коли її територія стає театром війни. А ядерної зброї тоді не вживали. Проте, не можна виключити, що ядерна зброя в майбутніх війнах узагалі не вживатиметься і залишиться тільки як інструмент політики, точніше — політичного тиску чи шантажу. Бо коли, як інформувала газета "Нью-Йорк таймс" від 14 липня 1981 року, сьогодні 6 держав мають готову ядерну зброю (США, СРСР, Франція, Англія, Китай, Індія), 9 держав можуть у будь-який час її випродувати, а 16 можуть мати її впродовж найближчих 10 років,

то можна припускати, що візія тотального спустошення нашої планети, яке така зброя може вчинити, буде стримувати уряди тих держав від чогось більшого, як уживання її для залякування противника.

Втім, уже в нашій дійсності існує ядерний шантаж, чи шантаж сильнішого кулака. Сьогодні кожному ясно, що навіть найрадикальніші кола польської "Солідарности" чи інших елементів польського суспільства самоцензурують свої слова і дії перед лицем загрози московської інвазії. Коли б поляки були сильніші, а Москва слабша, коли б за поляками стояла не тільки громадська думка Заходу, але також рішення їх боронити, або коли б радянська імперія була в стані розвалу в результаті внутрішніх заворушень чи міжнародних конфліктів, тоді поляки могли б ігнорувати кремлівські погрози. Коли, однак, так не є, вони мусять відкласти на пізніше пляни повного звільнення від московського контролю.

З цього випливають три висновки. Поперше, навіть об'єднана сьогодні довкола ідеї державної самостійності польська нація мусить обмежувати свої прагнення. І мусить вона це робити не тільки з огляду на загрозу з боку ворога (Росії), але також для того, щоб розв'язати пекучі проблеми функціонування держави взагалі (народне господарство, заробітна платня, продуктивність праці, торговельний балянс, заборгованість за кордоном тощо). Подруге, навіть могутній арсенал ядерної і конвенційної зброї СРСР змушує його погодитися на розширені межі рухів польського народу коли цей народ чинить загальний спротив. Потрете, доля польського народу, точніше, питання його самостійності, тісно пов'язані з долею всіх народів імперії, зокрема народів СРСР, російського і неросійських.

Усі три висновки стосуються також українців. Тільки, на відміну від сучасної Польщі, ми ще не маємо справи з нацією, найширші кола якої об'єднує ідея боротьби за незалежність. Тому на будовання такої нації повинні бути сьогодні спрямовані зусилля українських патріотів. Це, передусім, збереження духовної культури народу, його традицій, історичного минулого, почуття спільності інтересів, — усього, що творить націю в суто психологічному відношенні. Українські політичні в'язні Олекса Тихий та о. Василь Романюк своєчасно пропонували своїм землякам цілу низку заходів для досягнення цієї мети, вимагаючи від них, м. ін., постійного вживання української мови, відмови від роботи в установах чи громадських організаціях, де зневажають українську мову, відмови від виїзду на роботи поза межі України, обстоювання своєї національної гідності та суверенних прав України тощо.¹²

12. "Позиції українських політичних в'язнів", «Сучасність», 1978, 6, стор. 79.

Неправильно, однак, було б думати, що тут ідеться тільки про заклики до духовних елементів, які творять націю в психологічному сенсі. Коли ми говоримо про спільні інтереси нації, ми думаємо також про соціальні та економічні інтереси широких верств народу, які живуть щодня, бо жити мусять, такими наскрізь буденними справами, як заробітна платня, власна квартира, питання, як роздобути дефіцитні товари, як забезпечити дітям вищу освіту та ін. Саме всі ті буденні турботи становлять зміст життя мільйонів, а не далека, може, для них ідея державної незалежності від Москви.

У ще більшій мірі це стосується робітничих та селянських мас України, і безперечно, також працюючої інтелігенції та людей науки та культури. Це стосується також неукраїнських громадян України. Десять мільйонів росіян на Україні — це серйозна проблема для українського народу. Немає сумніву, що у кризових ситуаціях Москва може намагатися перетворити декого з них на свою п'яту колону. Проте непростимою помилкою української політики було б полегшувати Москві це завдання і заганяти російських та зрусифікованих жителів української землі в імперський табір. Тому не меншим завданням від "будування нації", себто духовної єдності українських мас, є творення широкої територіальної бази українства, що включає всіх громадян України, незалежно від національності чи релігії, на принципі спільних державно-політичних інтересів.

Далі, якщо йдеться про досвід минулої війни, неминуче актуальною в визвольному процесі є проблема організованої політичної організації революційного характеру. Коли б таких сил не існувало в Україні під час Другої світової війни, українці не могли б виявити себе як окремий політичний чинник між Москвою та Берліном, і, в кращому разі, були б причепом до них. Ті організовані сили могли також стати зародком деяких секторів державного життя народу, якби міжнародні події пішли іншим шляхом. З іншого боку, запізнені спроби творити таку організовану революційну силу в 1917 році мали для України фатальні наслідки. Треба думати, що цей досвід минулого нас дечого навчив. Так можна пояснити спроби організованості, що їх зробили наші земляки на батьківщині в останніх двох десятиріччях — хоча, в залежності від зовнішніх умов, зокрема сил ворога, такі заходи можуть виявлятися у різних формах.

Нарешті, ще одне підказує нам досвід організованого опору в умовах німецької окупації. Відомо, що він тривав безпосередньо після внутрішнього розколу в ОУН, з усіма, частково згаданими вже, дуже прикрими наслідками. Міжгрупова боротьба в політиці — явище нормальне, вона неминуча також у народів поневолених. Але поневолені народи за таке розбиття сил, за брак єдності

платять більше. Те, що пережив український націоналістичний рух у 1940 роках, учить: доктринерство, комплекси месіянзму, небажання бачити в іншому українцеві теж патріота, — все це завдає визвольній боротьбі народу часто більших ударів, як сам ворог. При всій конкурентній боротьбі між групами — повинні бути збережені етичні норми, взаємоповага, елементарна шляхетність у відношенні до супротивника, а зударі поглядів і концепцій повинні служити перемозі кращого, вартіснішого та ефективнішого в визвольному процесі. Монополію на патріотизм ніхто не може привласнювати собі, бо це продукт авторитарного мислення, що веде до тоталітаризму, — не можна пропонувати власної казарми народові, який понад шість десятиріч страждає під чужими тоталітарно-диктаторськими системами.

Тому прапорним гаслом українського визвольного руху мусить бути, разом із ідеєю державної незалежності, ідея політичної та соціальної демократії, гуманізму (якого дуже потребує наш здичавілий світ) та плюралістичного суспільства. Тільки такі ідейні спрямування можуть максимально поширити визвольний фронт боротьби і створити тривкі основи гармонійного розвитку народу в умовах власної державности. Цю науку ми мусіли б винести з Другої світової війни.

ЩО СТАНЕТЬСЯ ТОДІ?

Л. Шаповал

1968 року, в розпалі "Празької весни", до Баку приїхав секретар Спілки письменників СРСР Віталій Озеров. Невдовзі перед тим він повернувся з Чехо-Словаччини і, виступаючи перед бакинськими письменниками, природно, розповідав не так про вбогі письменницькі справи, як про те, що цікавило всіх, — про події в Празі.

Становище в Чехо-Словаччині було непевне, а головне — не була виразною позиція радянського керівництва. Через це Озеров поведився обережно: недвозначних висновків уникав, радше переповідав те, що чув. Переповідав він і слова одного чеського письменника: "Ми любимо росіян і цінуємо їхню дружбу. Але дружні обійми не мають бути занадто тісними".

Досвідчений доповідач зробив павзу, чекаючи на звичайну реакцію: короткий притишений сміх, посмішки розуміння... Мовляв, таке не можна опублікувати в газеті, алеж ми люди довірливі, нам дозволяють знати трохи більше... Але раптом зала дослівно вибухнула шаленими оплесками. Аплодували всі — письменники, президія; аплодував, сховавши очі, секретар ЦК компартії Азербайджану з пропаганди... Це була типово місцева, "азербайджанська" реакція, за якою крилося набагато більше, ніж Озеров зник спостерігати.

Ставлення азербайджанців до "старшого брата" аж ніяк не одностайне: тут існує сила різних поглядів, кольорів та відтінків. Але є дещо таке, з чим згодні дослівно всі: обійми не мають бути занадто міцні.

Радянська влада перемогла в Азербайджані порівняно пізно — в квітні 1920 року. Перемога була нелегкою: "Бакинська комуна", що прийшла до влади 1918 року, протрималася недовго і залишила по собі погані згадки. Потім було чимало: англійці, турки, внутрішні чвари, — але національний уряд мусаватистів провадив спокійну й розумну політику. Усі розуміли, що Азербайджан з його

Л. Шаповал (псевдонім) — письменник та журналіст з Баку. Співпрацював в азербайджанській та московській пресі, автор 10 книг і багатьох статей та нарисів. Від 1950 до 1954 року перебував в ув'язненні за політичним звинуваченням. 1980 року виїхав до Ізраїлю, нині живе в Єрусалимі.

З російського рукопису переклав І. Клейнер.

нафтовими покладами і благодійним кліматом цілком здатний жити самостійно, щасливо й заможнo. Отже, недолуге "повстання трудящих" довелося підтримати багнетами й гарматами XI Червоної армії, що її терміново перекинули сюди з Північного Кавказу.

Азербайджан як терен становив величезну цінність (сама лише нафта чого вартя!). Але ще важливішим було його стратегічне розташування. Звідси відкривався шлях до Туреччини — споконвічна російська імперська мрія про протоки до Середземного моря, до Ірану й далі — до Афганістану, Індії, Месопотамії. У плянах майбутньої "світової революції" цьому району надавалася вирішальна роля.

Здійснити ці грандіозні пляни за допомогою лише багнетів та застарілих гармат було важко. Про це свідчив сумний досвід радянського наступу на Фінляндію та Естонію, ганебна втеча з-під Варшави. Світову революцію не вдалося здійснити наскоком, отже, її треба було готувати. Готувати насамперед ідеологічно, наочно довівши трудівникам Сходу переваги радянської влади. Ленін з властивою йому логікою зформулював завдання гранично чітко: "Перетворимо злиденну окраїну колишньої царської Росії на форпост соціалізму на Сході".

Сам Ленін устиг зробити небагато: гнав до Баку з голодної Росії поїзди з хлібом (щоправда, взамін на нафту), посилав фахівців та устаткування. Справжнього розмаху справа набула за Сталіна. Короткий тост у Кремлі перетворив колишніх тюрків на сучасних азербайджанців, жінок звільнили від чадри, стрімко зростала кількість шкіл, лани засівали бавовником...

Певна річ, на цьому шляху були й втрати. Велику частину старої інтелігенції довелося розстріляти або запроторити до концтаборів, бо вона не здатна була сприйняти чогось надзвичайно важливого в соціалізмі... Арабську абетку довелося замінити латинською, а потім — російською, внаслідок чого суцільна письменність набула дещо дивних форм. Бавовник прищеплювався погано, і місцеве населення ставилося до нього з підозрінням. Найбагатші поклади нафти з надзвичайною швидкістю вичерпалися, і довелося шукати нафту в морі. Щоправда, там її знайшли, але при тому чомусь зникла червона риба — унікальне багатство Каспію.

Усе це, одначе, були лише другорядні подробиці — ті тріски, що летять, коли рубають ліс. Азербайджанцям надавали привілеї при вступі до вищих навчальних закладів, їх призначали на керівні посади. За кількістю шкіл, вищих навчальних закладів, дослідних інститутів, видавництв та бібліотек, за накладом книжок Азербайджан — з розрахунку на одиницю населення — швидко наздоганяв (а за деякими показниками навіть випереджав)

РРФСР. Азербайджан завжди краще постачали харчовими та промисловими товарами, ніж більшість областей Росії. Теперішній перший секретар ЦК компартії Азербайджану є кандидатом до членів Політбюра ЦК КПРС, себто ввійшов до вищого кремлівського керівництва. Словом, зробили все (чи майже все), щоб перетворити Азербайджан на "форпост соціалізму", на дороговказ "до світлого майбутнього" для народів Близького та Середнього Сходу.

Але в цій чіткій програмі щось не діяло належним чином. Чи то соціалізм не вдалося збудувати, чи то він — збудований — виявився не досить привабливий. Ні Туреччина, ані Іран не побажали наслідувати такого гарного прикладу. Ба більше: виявилось, що й самі азербайджанці аніскільки не в захваті від свого "форпосту" і з явною цікавістю поглядають на "нужденних" сусідів.

Чи це не диво? Невже тут діє якийсь особливий "національний вірус", що в ХХ сторіччі раптом уразив усі народи? Той вірус, що примушує населення якогось найменшого острова з океанського архіпелагу вимагати виходу зі своєї острівної держави?

Ні, все розв'язується не так просто. Азербайджанці за своєю природою та національною вдачею — реалісти; попри пораду славнозвісного росіянина Козьми Пруткова, вони вірять лише "очам своїм" — тому, що бачать, чують, відчують. І те, що вони бачать та відчують, їм аж ніяк не подобається. Жадні гасла, заклики й замовляння не можуть змінити для них того найпростішого факту, що погане не стає добрим навіть тоді, коли на нього наклеять наліпку "прогресивне".

Радянська пропаганда дуже пишається з успіхів соціалізму в "національному питанні". Радянську національну політику, тим часом, побудовано на загальнорадянському принципі "демократичного централізму". Важко визначити, де там є демократія, але централізм означений дуже виразно: він полягає в цілковитому, безвідмовному і всебічному підпорядкуванні центрів.

Це підпорядкування, однак, намагаються не демонструвати на кожному кроці. Азербайджанським малярам дозволено малювати Леніна так, щоб він був явно схожий на азербайджанця. Письменники мають право підкреслювати його особливу любов до азербайджанського народу або змальовувати його азербайджанські зустрічі, яких насправді ніколи не було. Партійні лектори можуть натякати, що Баку сподобався Леонідові Іллічеві більше, ніж Тбілісі та Єриван. Але щойно маляр зобразить щонебудь абстрактне або історик бодай натяком висловить сумнів у тому, що приєднання Азербайджану до Росії було цілком добровільне, як пролунає грізний покрик, а коли треба, то будуть "орґ-висновки", тобто покарання.

Промовистою є доля одного з попередників нинішнього першого секретаря ЦК компартії Азербайджану. Цим попередником був Мустафаєв — відомий селекціонер, доктор біології. Він поводить надзвичайно обережно в національному питанні: намагався, не зачіпаючи національних почуттів азербайджанців, уникати всього, що могло викликати незадоволення Москви. А часи тоді були ліберальні, хрущовські, подекували про децентралізацію, запроваджували раднаргоспи. І коли голова Президії Верховної Ради Азербайджану Мірза Ібрагімов прилюдно заявив, що прийшов час перевести офіційне діловодство на азербайджанську мову, Мустафаєв визнав за краще дипломатично промовчати.

Цього було досить. І сам ініціатор "реформи", відомий письменник Мірза Ібрагімов, і Мустафаєв негайно, без жадних пояснень, були усунені з їхніх посад. Лише на закритих партійних зборах невиразно натякали на націоналізм.

Наступником Мустафаєва був лікар Ахундов, який щосили унікав "політики". Очевидно, розуміючи, що баянсує на досить нестійкій драбині, він дбав лише про те, щоб піти з посади тихо, без скандалу. Його усунули за розвал роботи. Неофіційна версія промовляла: "розгнуздав республіку".

Розгнузданих конче треба підтягати. А хто вміє це робити краще від усіх? Звісно, КГБ. І новим першим секретарем став Гейдар Алієв, голова азербайджанського Комітету держбезпеки, людина, в чий відданості Москва не сумнівалася. Адже це було не випадково, що йому довірили посаду голови республіканського КГБ, — посаду, яку звичайно довіряли лише росіянам.

Проте, система, за якої певні керівні посади належать виключно росіянам, діяла далі й за часів Алієва. Цю "російську мафію" очолюють двоє: другий секретар ЦК і голова КГБ (після підвищення Алієва ця посада знову стала "російською"). "Російськими" вважаються й деякі інші посади: головного редактора центральної газети, командувача війська, розташованого в республіці, деяких міністрів та секретарів райкомів. Є також деякі особи, що їхнє порівняно непомітне становище аж ніяк не відповідає їхньому справжньому значенню. Це спостережники, очі й вуха Москви. Вони самі нічого не вирішують, але докладно інформують центр про все, що відбувається в республіці. Розгалужений, багато разів дубльований апарат стеження дозволяє Кремлеві вчасно реагувати на щонайменші відхилення від "норми".

А реагувати є на що. Впродовж останніх років у республіці дедалі виразніше відчутне незадоволення. Азербайджанцям набрид щоденний, всебічний нагляд. А особливо тоді, коли наочно видно наслідки диктату Москви: спочатку зникли риба та кав'яр, потім — сир, м'ясо, масло...

Але економічними труднощами не обмежується. Найповажніші й найосвіченіші представники азербайджанської інтелігенції давно розгледіли хитромудрощі радянської національної політики. Адже лише з першого погляду вона здається дуже витонченою; уважний спостережник досить швидко втямлює, як діє цей досить незграбний механізм.

Так, офіційно нікому не заборонено навчати дітей в азербайджанській школі чи на азербайджанському відділі інституту. Але такі учні чи студенти опиняються в невивідному становищі. Рівень освіти в національній школі (інституті) нижчий; деякі підручники виходять лише російською мовою; науковий ступінь фактично надають у Москві, отже, дисертацію треба писати по-російськи або перекладати цією мовою; просування службовими сходами без знання російської мови неможливе.

Врешті, всілякі "пільги" для азербайджанців (нижчі вимоги при вступі до вузів, при призначенні на посади) насправді призводять до суцільних збитків. Слабші студенти — гірші фахівці. Отже, азербайджанський фахівець здебільшого гірший від російського. Керівник, призначений на посаду за національною ознакою, почувається непевно. Він боїться втратити місце і через це покірливо виконує "вказівки" свого російського заступника. Фактично російські заступники азербайджанських начальників перебрали право керування. І, мабуть, найголовніше те, що в азербайджанських фахівців та керівників виробляється комплекс меншовартости. І вони самі, і всі довкола бачать, що азербайджанці без сторонньої допомоги не здатні впоратися зі справою. То як вони змогли б самостійно керувати своєю країною?..

Але, може, це не політика, а лише "недотягання"? Можливо, радянська влада в своєму шляхетному бажанні скоріше притягти "відсталі народи" до культури занадто поспішала і дбала про кількість на шкоду якості?

Ні, не схоже, щоб було так. Азербайджанці — талановитий народ. Тому, попри систему пільг та протекціонізму, серед них є досить багато справжніх фахівців. Але спробуйте переконати в цьому пересічну людину десь у Саратові, Свердловську або й в Москві... Пересічний росіянин міцно затямив, що "всі вони" (азербайджанці, грузини, вірмени, узбеки) — нероби, шахраї та спекулянти. І це попри те, що він, здебільшого, ніколи не розмовляв з жадним "нацменом".

Звідки таке переконання? Чи не з тих часів, коли царський уряд, свідомо розпалюючи міжнародну ворожнечу, насаджував великоросійський шовінізм? Частково з тих. Але ще більше з пізніших. Досить легко довести, що такі уявлення про неросійські народи насаджують штучно і при тому переслідують цілком певну мету.

Певна річ, газети не пишуть про це прямо. Але час від часу в центральній пресі з'являється фейлетон про шахраїв (хабарників, розкрадачів, спекулянтів) з дзвінкими східними прізвищами. Ці "нацмени", звісно, не працюють, але з дивовижною легкістю "крутять" мільйонами і переховують у схронах долари, золото, діаманти.

У кінофільмах ця лінія виявляється ще яскравіше. "Східня людина" — майже завжди шахрай чи спекулянт або персонаж відверто комічний. Його головне заняття в житті (і то в найкращому разі) — пити вино і виголошувати довгі квітчасті тости.

Проте, останнім часом застосовують тонших методів сугестії. У міру того, як падає довір'я до офіційних джерел інформації, дедалі частіше використовують неофіційні: чутки, "просякання інформації" (насправді — псевдоінформації), всілякі закриті лекції та інструктажі. Мета очевидна: поширити той чи той міт, потрібний владі. Один з таких мітів, при тому — найактивніше насаджуваний — міт щодо особливих умов життя неросійських народів.

Ніби між іншим, слухачам таких лекцій та інструктажів натякають: партія та уряд чудово знають про те, що діється в неросійських республіках, і прийде час, коли дійде черга й до них. А покищо доводиться терпіти, надаючи їм різні пільги. Нічого не вкоїш, політика...

Ще один трюк — подвійний "стандарт" у ставленні до російської літератури та неросійських. Відомо, крізь яке густе сито контролю й цензури мусить продертися книга, що дає бодай мінімально об'єктивне уявлення про радянську дійсність. Одначе, до книг, що подають реалістичну картину життя в національних республіках, цензура ставиться з надзвичайною поблажливістю. У таких книгах ані корупція, ані спекуляція, ані суцільне злодійство не є "табу".

Природно, що читач, який давно змушений терпіти сувору літературну "дієту", із запалом накидається на такі книги, як "Мохаммед, Мамед, Мамиш" Гусейнова, "Сварку" М. Ібрагімбекова, "В одному місті" Р. Ібрагімбекова, "Коло" Анара, повісті Айтматова й Думбадзе...

Написане в цих книгах про життя в Азербайджані, Киргизії, Грузії, — правда. Але оскільки писати таку саму правду про життя в Росії заборонено, в читача залишається враження, що шахрайство й хабарництво (у таких величезних масштабах, принаймні) властиве лише національним республікам.

Сенс цієї гри подвійний. Поперше, створюється міт про те, що російський народ, народ-страждальник, чи не єдиний в державі працює й годує своєю працею цілу юрму народів-паразитів, які тільки те й роблять, що розкрадають і розпродують все створене

великим російським народом-трудівником. Чи за таких обставин ми маємо дивуватися, — ніби запитують автори цього міту, — що в крамницях бракує найконечніших речей?..

Є й друга мета: викликати в росіян ненависть і зневагу до народів-”дармоїдів”, посилити й зміцнити давнє недовір'я до ”інородців”.

Навіщо це роблять? Може, на всякий випадок, — ”на всякий пожарний випадок”, як кажуть росіяни. А може, тому, що кремлівські керівники досить добре поінформовані про становище в державі й добре знають, що антирадянські настрої в республіках дуже сильні, отже, треба підготувати російський народ до такого розвитку подій, коли йому доведеться виконати роль карателя...

Я аж ніяк не намагаюся створити враження, що Азербайджан перебуває на грані вибуху або що в республіці існує організована опозиція з чіткою лінією та певною програмою. Ні, спротив має здебільшого пасивний характер і виявляється в інстинктивному недовір'ї до всіх гасел і заходів (саме слово ”мероприятие” — ”захід” набуло неприємного присмаку для мільйонів людей), в невизнанні всього радянського, в небажанні брати участь у безглуздій ”грі”, накиненої сотні народів чужою для них владою.

Азербайджанці — народ-реаліст. Коли першому секретареві ЦК компартії Азербайджану дають звання Героя соціалістичної праці ”за видатні заслуги в господарському та культурному будівництві”, а громадяни цієї республіки не можуть придбати в крамницях м'яса й масла, бузглуздо розповідати народові про переваги соціалізму. Азербайджанці в своїй масі чудово знають справжню ціну радянській владі з її демагогією, пустопорожнім базіканням і нездатністю забезпечити людей найконечнішим. А знаючи це, знаходять вихід зі становища як уміють: торгують у Москві або в Архангельську своїми помідорами (мовою радянського кримінального кодексу це зветься ”спекуляцією”), створюють під виглядом державних приватні артілі (”незаконне приватне підприємство”), відкуповуються від представників влади (”хабарництва”), додають до платні те, що вдається винести з підприємства (”розкрадання державної власності”).

Звичайно, маси людей в Челябінську чи в Ленінграді справедливо оцінюють цинічну й безглузду комедію виборів. Сміються або стиха згадують чорта, але... йдуть голосувати. Нічого не вдієш, такі є правила гри. Але втягти до цієї гри пересічного азербайджанця — не міністра і не секретаря райкому — майже неможливо. Азербайджанець аж занадто поважає здоровий глузд. Його не переконати, що він мусить — замість відпочивати під розлогим деревом, грати в нарди (поширена місцева гра) або балакати з приятелем — кудись іти, хапати якийсь безглуздий папірець і викидати його до дерев'яної скриньки з діркою. Якщо це

комусь потрібно, нехай сам це й робить...

Влада давно зрозуміла, що боротися проти цього — безнадійно. Скриньки почали носити по квартирах. Потім процедуру спростили: до квартир забігали мобілізовані з приводу виборів учні найближчих шкіл і забирали в усіх запрошення на вибори, щоб від їхнього імені вкинути бюлетені до скриньок. Потім ще більш спростили — перестали бігати й забирати запрошення. Тепер члени виборчих комісій самі здійснюють "найдемократичніші в світі вибори", вкидаючи до скриньок належну (99,99%) кількість виборчих бюлетенів. Таким чином азербайджанський народ однакостно голосує за "б'лок комуністів і безпартійних".

Звичайно, від несвідомого, майже інстинктивного заперечення системи до активної боротьби супроти неї — величезна відстань. Але тепер і робітник-нафтовик, і колгоспник з далекого гірського села чудово розуміють, що й комедія виборів, і порожні полиці крамниць, і запровадження чужої азербайджанцям російської абетки — ланки одного ланцюга. Розуміють добре, але що роблять?

Трапляється, що якась занадто обурлива акція влади спричиняється до невеликого "вибуху". Так було, наприклад, коли з проєкту нової — брежневської — конституції азербайджанці дізналися, що відтак їхньою державною мовою буде російська. Реакція була така, що цей пункт конституції довелося негайно переробити, мимрячи стиха: "Не вийшло, то й не треба, не дуже цього й потребуємо".

Набагато частіше заперечення радянської системи має приватний характер і проявляється в найрізноманітніших, часом досить дивних, формах. Іноді на стінах будинків з'являються антирадянські гасла. Під час шахового матчу Карпов-Корчної вся республіка вболівала за емігранта Корчного. Під час війни між Ізраїлем та арабськими країнами мусулмани-азербайджанці, "попри логіку", співчували євреям; але певна логіка в цьому є: адже Радянський Союз по боці арабів. А то раптом виявляється, що восьмирічний хлопчик з інтелігентної бакинської родини не знає ані слова по-російськи... Або дисертант, що чудово володіє російською мовою, чомусь бажає захищати дисертацію по-англійськи...

Тож азербайджанці — в масі своїй — чудово знають, чого вони не хочуть: радянської влади. Багато важче визначити, чого вони хочуть, бо тут погляди розходяться. Якась частина населення (переважно мусулмани-суніти) орієнтується на Туреччину; інші (переважно мусулмани-шіїти) — на Іран; є прихильники цілковитої самостійності, є також прихильники федерації з демократичною Росією, якщо така колись воникне; є, нарешті, багато проміжних варіантів.

Проте про політичну позицію — у власному розумінні цього слова — говорити покищо рано. Для створення чіткої позиції, певного обґрунтованого погляду потрібний якийсь, бодай малий, досвід участі в політичному житті країни, потрібний вільний обмін думками. Нічого подібного в СРСР не було й нема. За Сталіна підозріння в "націоналізмі" було смертельно небезпечно; нині воно загрожує "лише" зруйнуванням кар'єри.

І все ж можна визначити деякі загальні тенденції. В Азербайджані, як і всюди в СРСР, провадять жорстоку боротьбу проти релігії. Людина, що зайшла до мечеті, багато чим ризикує: служба фотостеження КГБ працює надійно. В наслідок цього релігійні почуття або послаблені, або заховані дуже глибоко. Натомість, ніби компенсуючи послаблення релігійних почуттів, відроджуються звичаї й традиції, які сягають корінням у сивину сторіч. Сьогодні навіть дуже вельможний азербайджанець не наважиться забути про свято "новруз байрам" або поховати родича з порушенням старовинного ритуалу. Влада спробувала боротися з цим, але швидко відчула безнадійність подібних спроб. Азербайджанець не питає іншого: "Ти азербайджанець?", — а неодмінно: "Ти мусулманин?"

Що криється за цим: прагнення повернутися до джерел, до догм ісламу? Чи реакція на політику радянської? Ще недавно про це можна було лише гадати. Недвозначна відповідь прийшла досить несподівано: з Ірану.

Ні, іранська революція не викликала вибуху мусулманських почуттів, ані навіть співчуття. Співчуття не було із самого початку, а не лише після того, як виявився відверто реакційний характер революції Хомейні. Занадто велику, хоча й старанно приховувану, популярність мав у Азербайджані небіжчик шах з його політикою європеїзації та демократизації. Легко вгадати, що азербайджанці сподівалися певного "зиску": вони (насамперед, інтелігенція), міркуючи про майбутнє, подумки приміряли до себе іранський модель.

Прихід Хомейні до влади зробив таємне явним. Про шаха — про його освіченість, здібності, широту поглядів — почали говорити відверто; про антишахський переворот — з неприхованим осудом. Тут виразно дався взнаки досвід, набутий азербайджанцями за часів радянської влади.

Адже лише наївним західнім лібералам ісламська революція Хомейні може видатися прямою протилежністю соціалістичної революції. Громадяни СРСР одразу помічають подібність: революційні трибунали, знищення інтелігенції, сваволя, економічний занепад, корупція... Усе це вже було. Якщо в якомось отетерілого лівака в Італії або Франції вся ця кривава веремія може викликати захоплення, то в людини, що пройшла радянську

"школу", — лише жах і відразу.

І ще одне промовисте свідчення останніх років. В СРСР, у рамках офіційної пропаганди, час від часу провадять всілякі "дні" або "тижні" однієї республіки в іншій: наприклад, "день (чи тиждень) литовської літератури (культури) в Молдавії" або "тиждень української культури в Киргизії". Ці штучно-пропагандні заходи мають символізувати "дружбу народів". Усе це давно набуло чисто водевільного характеру і робиться задля, як то кажуть, "галочки": у пляні пропагандних заходів відповідний партійний керівник ставить олівцем позначку ("галочку") — "виконано!" У пляні це виглядає приблизно так:

"Днів літератури і мистецтва з інших республік — 3 (виконано!).

Інших заходів для зміцнення дружби народів — 4 (виконано!).

З'їздів пропагандистів та агітаторів — 1 (виконано!).

Республіканських нарад працівників ідеологічного фронту — 1 (виконано!)".

Саме в рамках такого пляну призначено 1979 року дні азербайджанської культури на Україні та української в Азербайджані.

Але сталося таке, чого ніхто не сподівався. І на Україні, і в Азербайджані посланців з іншого кута держави зустрічали з величезним, явно щирим і непідробним захватом. Замість нудного "заходу для зміцнення" вийшла справжня маніфестація дружби, і не формальної, а справжньої; дружби, народженої сумною спільністю доль, бож обидва народи за понад 60 років випили до краю гіркий келех радянської національної політики.

Партійні керівники обох республік не відразу відчували небезпеку, не відразу втямили, що дружні почуття вийшли за межі плянованого "заходу" і переросли в щось набагато більше. А коли схаменулися — було вже пізно. Довелося вдати, що нічого особливого не сталося, і потроху згорнути "захід".

Мабуть, десь "на самій горі" почухали потилицю. Радянські вожді, досить чутливі до кожного інакодумання, з патологічною нетерпимістю ставляться до виявів національної самосвідомості. Очевидно, вони розуміють, що національне питання — найслабше місце радянської імперії, що саме звідси їй загрожує найбільша небезпека. А якщо різні народи, силоміць утримувані в спільному ярмі, розуміють спільність долі та єдність інтересів... Що станеться тоді?

ДЕРЖАВНИЙ ІНТЕРЕС

Ян Келяновський

Пам'яті Казімежа Трембіцького

Аксиома

Суперечки й бої між українцями і поляками коштували обом нашим народам не тільки моря страждань, пролитої крові й марних зусиль, але вирішально вплинули на все їхнє життя, позбавили їх свободи, тяжіючи трагічно над долею численних поколінь. Що було предметом цих суперечок? У 17 столітті, коли майже весь простір України фактично або потенційно містився в межах тоді ще сильної Речі Посполитої обох народів, Україна домогалася прав, рівних з Коронаю і Литвою. Король Владислав IV сприяв цій ідеї, поділяли її просвічені поляки, — на перешкоді їм став лише короткозорий егоїзм, швидше клясовий, ніж національний, польських магнатів. Переяславська угода надала історії іншого ходу, згасила надії на відбудову української державности, стала початком подій, що трохи більше, як через сто років, довели до поділів Польщі. Прийшли роки неволі, коли насилля душило будь-які прагнення до волі на землях царської імперії, а,

Ян Келяновський народився у Львові в 1910 р. Закінчив сільськогосподарський факультет Львівської політехніки. Від 1936 р. працював у сільськогосподарських дослідних установах: у Свісточі (під Гродном) і в Сарнах на Волині, де в 1939 р. застала його війна. Від січня 1942 до 1944 р. працював у Сільськогосподарському інституті в Пулавах. Після війни займався організацією роботи в сільському господарстві та науковою працею. Від 1955 р. до відходу на пенсію (1980 р.) був науковим працівником Інституту фізіології і відгодівлі тварин в Яблоні під Варшавою. Я. Келяновський має докторат з сільськогосподарських наук Берлінського та Единбурзького університетів, є членом Польської Академії Наук і Академії сільськогосподарських наук Німецької Демократичної Республіки.

Під час війни Келяновський був членом підпільної Армії крайової. Після війни виступав в обороні людських і громадських прав. Від 1976 р. є членом КОР-у. Від довгих років є щирим прихильником польсько-української приязні й порозуміння, хоч деякі його думки й оцінки, висловлені у цій статті, можуть викликати застереження українського читача.

Друкована тут стаття написана спеціально для "Сучасности". Вона присвячена недавно померлому співголові Українсько-Польського Товариства в Лондоні. Переклав з польського рукопису Василь Середа.

починаючи від другої половини 19 століття, відносний лібералізм запанував тільки під австрійською займанщиною. Частина тої займанщини, у давньому Руському воевідстві Речі Посполитої, також званому Червенськими Городами або Східньою Мало-польщею або Галичиною, була спільно заселена українцями та поляками. Чисельно переважали українці, головним чином — селяни, в руках поляків переважно була панська земля, і вони разом із євреями переважали в містах і містечках. Львів, місто з великим минулим, яке, гармонійно співживучи з корінним населенням, зробили своїм домом спольщені вірмени та інші, менші чужонаціональні групи, єдиний у світі осідок трьох католицьких митрополій — римського, візантійського і вірменського обряду — відіграв у добі після поділів незміренню важливу роль в польському культурному житті, продовжував традиції рівноправності і став осередком відродження української культури. Національної ворожнечі спочатку там не було. Навлаки, не бракувало дружніх жестів і вчинків з боку тамтешніх видатних представників обох народів. У нашій урядній пам'яті лишається участь українців у повстанні 1863 року. Символом у цьому була геройська повстанська смерть Андрія Потебні, українського вояка і патріота, який поклав своє життя в боротьбі зі спільним ворогом.

Проте, споконвіку жеврів на тому терені, спалахуючи або пригасаючи, суспільний і часом релігійний антагонізм, який вороги обох наших народів спромоглися згодом роздмухати в обабічний націоналістичний шовінізм. Так Львів, історично покликаний стати колыскою дружби наших поневолених народів, став загітотом ненависти й жорстокої боротьби. Не збираюся тут обмірковувати її окремих етапів. Перемир'ю і союзів, започаткованому в 1920 році, не дано було зацвісти і видати плід. Єдиний період, коли влада належала незалежному польському урядові, коротке міжвоєнне двадцятиліття, — був, на жаль, цілковито проганий для цієї великої справи.

Але навіщо шукати винуватців? У всій довгій історії наших галицьких спорів винуватців багато по одному і другому боці — часто нацьковуваних із сходу і заходу тими, що побоювалися нашого альянсу. Тиснуть на уста слова хоралу Корнеля Уейського, написаного в 1846 році, коли в галицькій різні польські селяни кров'ю згасили визвольний і ліберальний рух польської інтелігенції:

Боже, о Боже, вони невинні,
назад повернувши наш день грядущий, —
інші дияволи були там чинні,
о, руку карай, а не меч невидющий!*

* Panie, o Panie, oni niewinni,
choć naszą przyszłość cofnęli wstecz —

Польсько-український антагонізм, а навіть — з болем пишу це слово — ворожнеча, що розвинулась у східній Галичині, охопила по суті лише мешканців тої країни, і то не всіх. Якщо обминути відносно невеличкий обшир львівської землі, на широких просторах України та Польщі ця ворожнеча не загніздилась, а коли навіть інколи вибухала, не поширювалася, бо не знаходила собі ґрунту. Одначе зовсім нова небезпека поширення згубного антагонізму виникла в наслідок масових переселень польської людности зі східніх "кресів" на центральні польські землі, на Шлезьк і Помор'я, а також через той факт, що серед польської та української політичної еміґрації в демократичних країнах приходні зі львівської землі дуже чисельні та активні. І тому саме серед еміґрації, більше як на рідних землях, нерідко оживають давні спори.

Якщо вірити нам у щасливіше майбутнє наших народів, у здійснення їхнього права на самостійність і вільний духовний та матеріальний розвиток, першою і конечною умовою є щире й остаточне припинення сварок між нами, забуття давніх образ і укладення вічного союзу. Збройна рівновага, що панує сьогодні в світі, не може бути тривалим станом. Не можна сумніватися, що врешті мусить її замінити щире й чесне порозуміння між народами на всій земній кулі, а зокрема і, може, найшвидше в Європі. Коли ця жадана пора прийде, для Польщі та України наша згода і співдія матимуть незрівнянно більше значення, ніж усілякі інші тактичні альянси. Годі передбачити, коли це станеться, але якщо маємо уникнути попередніх помилок та їх трагічних наслідків, цю згоду мусимо будувати вже тепер. Це аксіома державного інтересу як України, так і Польщі, одна з найважливіших. Ми мусимо її глибоко закорінити в свідомість на наших рідних землях і на еміґрації.

Рідні землі

Для справи польсько-української дружби зроблено досі в Польській Народній Республіці дуже мало. Навпаки, акти насильства, а також дошкульні занедбаня могли зміцнити в тамтешньому українському населенні переконання про національну ненависть. Маю тут на думці передусім масові переселення української людности з лемківських Бескидів після незвичайно брутальної паціфікації тих земель, невдовзі після закінчення воєнних дій. В цьому застосуванні засади збірної відповідальности винні майже виключно тодішні сталінські власті

inni szatani byli tam czynni,
o, rękę karaj, a nie ślepy miecz!

ПНР, але насильство вчинено польськими руками, і українське населення мусіло ототожнювати своїх переслідувачів із поляками. Про прилюдне засудження цього злочину не могло бути мови в тій добі терору, жертвами якого були також у ще більшій кількості поляки, найкращі з них, головним чином — колишні вояки Армії крайової. Все ж таки пам'ять про біль і несправедливість, а також звичайний страх мусіли довго залишитись у свідомості українців. Дальші їх поневіряння були в великій мірі наслідком їхнього розселення відносно малими групами по цілій країні аж по Щецін, переважно на понімецьких землях, де вони часто сусідували з польською людністю, виселеною зі сходу, що, на жаль, рідко сприяло здруженню. Розселення української людности на розлогі території було диявольським задумом тодішніх властей ПНР, бо, безперечно, було заплановане з наміром її денационалізації. Адже слідом за цим почалося майже цілковите позбавлення українців рідномовного шкільництва і різке обмеження можливостей релігійних практик у власному обряді. Цей факт особливо сумний, якщо зважити, що Польща залишилася країною, в якій після переборення початкових перешкод релігійне життя, впорівень із іншими країнами "народної демократії", не тільки не було придушене, але навіть успішно поглибилось і розвинулося. В обороні треба пригадати, що час переселень української людности збігся в часі з періодом найбільших труднощів церкви в ПНР, кульмінацією яких було ув'язнення Первоієрарха Стефана Вишинського. Він був безстрашним борцем за свободу сумління і мав глибоке почуття справедливості, тому я переконаний, що закидання йому неприязні до українців, із яким я зустрівся в українській пресі на Заході, безпідставне. Все ж таки, навіть узявши до уваги всі труднощі, треба, на жаль, ствердити, що душпастирська опіка над вірними української церкви в ПНР була і ще є вельми недостатня.

Маю підстави до переконання, що вищевикладену оцінку становища українців у ПНР поділяють численні представники польського суспільства, які засуджують задум і спосіб проведення переселенської акції. З-поміж ознак приязні до українського народу треба згадати зблетризований життєпис Т. Шевченка в повісті "Українські ночі" Є. Єнджеєвіча, дуже доброзичливо сприйнятій читачами обох національностей; об'ємисту і старанно підготовану антологію перекладів української поезії за редакцією Ф. Неуважного і Є. Плєснєрєвіча; співпрацю, наладану Ягайлонським та Київським університетами і вдукументовану томом наукових праць. Оминаю історичні праці, вартість яких у великій мірі знижують цензурні обмеження. Ретельно й відверто займатися проблематикою української меншости було довгий час неможливо, зрештою, так само, як не

можна було публічно протиставлятися багаторазовому і спрямованому проти всіх громадян порушуванню людських прав чи навіть державній господарській політиці, що неминуче вела до катастрофи. Мусіли пройти літа, мусіло дозріти покоління після-воєнної інтелігенції, заки сконсолідувалась і промовила на повний голос польська незалежна демократична опозиція. Комітет Громадської Самооборони "КОР" неодноразово зазначав, що розуміє й доцінює українське питання, а також білоруське і литовське, проте, в огні справ нагальної актуальності ні КГС "КОР", ні інші опозиційні об'єднання не зуміли досі над ними зосередитися. Про зацікавлення українським питанням, яке сьогодні пробуджується, свідчить серія статей у люблінському часописі католицької молоді "Spotkania" [Зустрічі], найближчим часом також можна сподіватися появи присвяченого цьому питанню есею Польського Самостійницького Порозуміння. Причетність молоді дозволяє вірити, що це зацікавлення не буде скороминущим, але поглибитися і розгорнеться, якщо тільки нові події крайового або навіть міжнародного масштабу не стануть упереп'ят.

Що треба зробити для справи на батьківщині? Слід було б почати від початку: від визначення кількості українців у Польщі і виготовлення мапи їх розселення. За оцінками, що спираються на непевні основи, число українців у ПНР становить від 300 до 500 тисяч. Різниця в оцінках почасти походять, мабуть, із того, що чимало українців зі львівської землі заявлює себе польськими репатріантами, а почасти з труднощі оцінити національність дітей із мішаних подружжів, напевно, досить численних у наслідок розпорошення українців. Надзвичайно важливим заходом повинно бути домагання української початкової та середньої школи, що відповідала б дійсним потребам населення, а також поширення видавничих можливостей, тепер обмежених "Нашим словом" з культурним додатком і календарем, при чому все те має дуже малий наклад. Чи можна сподіватися, що партнером діалогу стане якість українське об'єднання, так само незалежне в своїх висловах, як польська демократична опозиція? Такі можливості покищо здаються більш як сумнівними, в кращому разі можна розраховувати на анонімні вислови українців у польській незалежній пресі. Можна сподіватися, що щирішу і жвавішу, ніж дотепер, діяльність зможе розвинути Українське Суспільно-Культурне Товариство, як покровитель місцевих літературних гуртків, хорів і подібних ініціатив, при підтримці польської громадськості. Нашою справою є забезпечити цю підтримку, поширюючи дружні почуття і вигашуючи відплатні відрухи серед поляків і українців. Цьому повинне передусім сприяти вирівнювання болючих заведбань у справі душпастирства, а також співдія польського душпастир-

ства, яке на цій ниві повинне виявляти більше розуміння, ніж дотепер. Ми повинні вважати за наш обов'язок здійснення цієї невисокосяжної програми найближчим часом. Майбутнє покаже, наскільки це буде можливе.

Хоч кордон між ПНР і УРСР такий довгий, небагато до нас проникає вісток з України, і уявляю собі, що українська еміграція краще від нас обізнана з тамтешнім становищем. Наші виїзди в ті краї вже рік тому майже цілковито обірвались, але раніше поляків на Україні майже невідмінно приймано дружньо і з зацікавленням. Це стосувалося як Києва, де, поки доходила польська офіційна преса, її читали радо, бо в порівнянні з місцевою оцінювали як ліберальну, так і Львова та його околиць, де, як можна гадати, давня і легко виправдувана неприязнь до поляків вигасала, як здавалось. Навпаки, приїжджі з-за Сяну часто зустрічалися з великою симпатією. Хоча причини цього невеселі, ця переміна підбадьорлива.

Доля поляків на Україні тяжка. Польських шкіл там майже зовсім нема, крім однієї, здається, десятирічки у Львові, на противагу Литовській республіці, де їх багато. Бракує гідних довір'я оцінок числа поляків на Україні. Окрім населення, яке залишилося на давніх землях Другої Речі Посполитої, багато поляків жило раніше, ще перед війною на Уманщині і Житомирщині, а також у Києві та його околицях, і невідомо, скільки їх там донині лишилося.* Напевно, більше поляків на Україні, ніж українців у ПНР, і доля їх ще тяжча. Близько 1974 року група письменників, за почином Антонія Слонімського нагадала про долю поляків, що живуть у СРСР, але їхній голос утишено. Варто, щоб наші українські друзі усвідомили собі, що від часу жовтневої революції наша етнічна маса, мірена кількістю поляків на схід від теперішнього кордону, постійно і послідовно зменшувалася, чи то в наслідок русифікації (швидше русифікації, ніж українізації),** чи сталінських переслідувань, чи виселень. Це зменшення, здебільшого безповоротне, треба рахувати мільйонами, і воно набагато перевищує зменшення українського населення на захід від цього кордону. Ні про цей факт, ні про брак польських шкіл і польського душпастирства на Україні я не згадую, звичайно, для того, щоб звинувачувати українців. Не вони тут винні, так само, як

*За даними перепису з половини січня 1979 р. було тоді в УРСР 258.309 поляків (в Житомирській обл. 82.430, у Хмельницькій — 43.858, Львівській — 32.920, Вінницькій — 10.779). Див. "Вестник статистики", Москва: Статистика, 1980, 8, стор. 64. — *Ред.*

**На Україні це швидше українізація; напр., у 1979 р. тільки 36.543 поляків уважало польську мову за рідну, 49.755 — російську і аж 170.754 — українську. Див. там таки, стор. 64, 66, 68. — *Ред.*

не вони спричинили вандальське нищення архітектури львівської землі, нашого спільного доробку. Вони напевно разом з нами вболівають за все це. Хотілося б, щоб ця недоля, і наша, і ваша, і в нас, і в вас, спричинилася до нашого взаєморозуміння і закладення основ дружби.

Еміграція

Про польсько-українські взаємини на еміграції я довідаюся тільки спорадично з радіопередавань, з еміграційної преси, що радше випадково доступна, і безпосередньо з моїх нечестих подорожей на Захід. Деякі з тих нечестих вісток мене глибоко радують. Маю тут на думці передусім відомості про виникнення та діяльність Польсько-українського товариства в Лондоні. Я також мав у руках виданий П. Потічним англомовний том звітів з українсько-польського симпозіуму, проведеного в Канаді в 1977 році. Доходить до мене інколи знаменита публіцистика Юзефа Лободовського. Справді неоціненна є його "Золота грамота", в деяких частинах двомовна. Великого значення надаю неодмінно дружній українці в паризькій часописі "Kultura". В дні серпневого перелому 1980 року мені вручено телеграму, підписану об'єднанням національних українських організацій на еміграції, зі щирими, сердечними бажаннями успіху в цьому загальнопольському пориві в обороні демократії.* Від імени КГС "КОР", до якого телеграма була адресована, і від імени страйкарів шойно тепер і тут можу висловити сердечну вдячність за цей знак дружби.

Іноді, одначе, довідаюся, на жаль, з прикрістю про непримирненість і взаємне ворогування між певними польськими та українськими еміграційними групами. З виступами в такому дусі я не маю наміру тут полемізувати, бо треба було б їх систематизувати і ввійти в деталі, щовимагалоб праці і часу, якого не маю, але також і тому, що це не здається мені доцільним і потрібним. Думаю бо, що досить ширшого погляду, щоб переконатись ось у чому: до ворожнечі поміж нашими народами нема і не може бути суттєвих підстав, і будь-які недружні вчинки чи навіть тільки вислови не лише не можуть принести їм користі, але мусять заподіяти їм шкоди.

Які можуть бути джерела національної незгоди? Особливо небезпечна і найтрагічніша в наслідках бувала в історії і, на жаль, все ще буває незгода, що виростає з ірраціональної племінної ненависти. Її осоружним прикладом є антисемітизм, який досяг свого zenіту чи радше морального dna у народо-

*Мова про телеграму від Українського демократичного руху. — Ред.

вбивчій ненависті гітлеризму, типовій саме через свою ірраціональність. До подібної категорії можна зарахувати ненависть, закорінену в релігійній, культурній, мовній відмінності, що часом виявляється тільки в ксенофобії. В польсько-українських відносинах, слава Богу, немає таких причин до незгоди. Навпаки, в довгих історичних періодах, коли тихли відгомони боїв і чвар, населення обох народів співжило в згоді. Українська школа в польській поезії, що відроджується сьогодні в творчості Лободовського і Гарасимовіча, свідчить про зачарування красою України і про глибоку дружбу до її народу. Шедевром польської літератури, вирослим з любови до Гуцульщини, є сага Станіслава Вінценца "На високій полонині". По українському боці вільним від ворожих почуттів до Польщі був Тарас Шевченко, другом нашим був Іван Франко. Шашкевич, український поет, походив з польської родини, сином поляка і українки був Максим Рильський, великий український поет, автор конгеніяльного перекладу "Пана Тадеуша".

Іншою, також частою причиною національної незгоди бувають суспільні конфлікти, коли клясова домінація збігається з національною диференціацією. Саме такий був найдавніший загніт наших спорів, і він не переставав додавати їм вогню від 17 століття до першої половини теперішнього століття. Оскільки ми, поляки, належали головним чином до панівної суспільної кляси, нашу совість обтяжує вина, що ми не вміли загасити загніту. Але сьогодні загасила його історична повінь, і хоч як будемо оцінювати всі інші його наслідки, будьмо раді, що ця — як гадаю — єдина суттєва причина нашої назгоди перестала існувати і ніколи вже не відродиться.

Третьою, також дуже поширеною причиною національної незгоди буває пам'ять про поразки, рани та приниження, що підбиває на відплату. Побоююся, що на еміграції саме така головна причина ворожих настроїв, як серед українців, так і поляків. Невже ж треба доводити і переконувати, що корінням цих почуттів є примітивний, антигуманний, вельми неморальний відрух помсти? Можна було б цей відрух зрозуміти, хоч не виправдати, якби тільки одна сторона завдавала ударів, а друга від них терпіла. Проте, в історії наших міжусобиць різно бувало, і неможливий до передбачення був би вислід злочасного баянсу страждань і втрат по одному і другому боці. Отже, хай одні й другі вшановують своїх загиблих батьків і братів, серед яких так багато було жертв найчистішої любови до батьківщини, а тим, хто спричинив ті страждання, часто підбиваним чужими й ворожими підшептами, хай пробачать. Не можна нам з цим чекати, аж час вилікує рани і наше покоління промине, бо нові покоління повинні зростати в душі, вільному від ненависти.

Нарешті, причиною боїв і ненависти дуже часто бувають територіяльні конфлікти. Часом, по нинішній день, вони виникають у наслідок імперіялістичного загарбництва, жертвою якого стали обидва наші народи. Деколи вони виникають в наслідок проживання на певних просторах мішаного населення двох національностей або населення невизначеної національності. В наслідок багатомісячних історичних подій суцільні українські поселення сягали далеко в глиб корінної Польщі, і, навпаки, польські поселення сягали далеко в глиб України. Гадаю, що небагато є прикладів такого глибокого і довготривалого взаємного територіяльного проникнення двох етнічно відмінних народів, яке не вело до їхньої денаціоналізації. До кінця Першої світової війни було мало підстав для спорів за державну приналежність, але виникли вони, рівночасно з відвоюванням самостійності Польщею в листопаді 1918 року, щодо Львова і львівської землі, відносно невеликого, але для обох народів такого дорогого простору нашого співжиття. Ялтинський диктат був причиною того, що після 1945 року переважна більшість польських мешканців Львова, що спадкували і співтворили через багато поколінь його культуру, мусіла покинути своє місто, це саме стосується інших міст, містечок і сіл тієї землі. Я львів'янин, люблю це місто і жадного іншого закутка в світі не міг би назвати своїм домом, а таких, як я, були сотні тисяч. Чи хтонебудь має право дивуватися нашому болеві або засуджувати наш смуток?

Практика примусового переселювання людности, трактованої не як підмет, а як предмет політичних махінацій, не мала прецедентів у історії цивілізованого світу (якщо оминати карні заслання в царській Росії), поки не була застосована в масових розмірах у СРСР, насамперед і головню супроти українців, що їх мільйони виселено в тридцятих роках на Сибір. Із зайнятих у 1939 році Радянським Союзом земель Другої Речі Посполитої вивезено до Азії близько півтора мільйона поляків, головним чином жінок, дітей і стариків. Пізніше практика переселень була прийнята гітлерівським тоталітаризмом, а після закінчення війни була широко продовжувана в СРСР у відношенні до різних національних груп. На підставі ялтинських угод, підписаних також Рузвелтом і Черчілом, отже, за їхньою згодою, вона була застосована також у середньосхідній Європі. Таким чином, ті, хто підписав ці неморальні угоди, відповідальні за безмірні страждання польського, українського і німецького населення, змушеного покинути свої оселі, в яких жило поколіннями, одвічні осередки своєї культури. Вболіваючи над знівеченням львівського осередку польської культури, який сьогодні вже майже неможливо було б відтворити, мушу думати також зі співчуттям про німців, виселених з Долішнього Шлезька і західнього Помор'я. Невдовзі після війни я

дискутував у справі Львова з ліберальним на той час комуністом, теоретиком і діячем, указуючи на неморальність переселенських рішень, навіть з погляду марксизму, і твердячи, що єдиною етичною розв'язкою було б ініціювати дружнє співжиття і культурну співпрацю українців і поляків на землях їх одвічного співпроживання. Не знаходячи ділових контраргументів, він тоді сказав: "Таке було рішення Сталіна — і хоч нам здається, що інша розв'язка була б природніша, мусимо мати довір'я до рішень людей такого формату, які визначають нові світові шляхи". Думаю, що після років, коли, борючися сам із собою, вмирав на еміграції, мій співрозмовник змінив свої погляди. Але в одному він мав рацію: таке було рішення Сталіна, якому потрібне було посварення, а не помирнення народів Європи.

Від тих часів минає вже четверте десятиліття. Львів'ян, які в пам'яті зберігають образ свого міста і які ніколи не перестануть тужити за його вуличками, костьолами, горбами і неповторною атмосферою, з кожним роком меншає, залишилось їх уже дуже небагато. Для моєї дочки, що, як і я, але вже після війни, народилась у Львові, це місто є вже тільки гарною казкою, вицвілим образом, мовкнучою мелодією. Хай пам'ять про Львів, його культуру і дивний, загонистий і героїчний, на весь світ відкритий характер живе якнайдовше в нашому народі, але хай підуть у забуття тамтешні міжусобиці. З повним переконанням і найщиріше вважаю, що, хоч вигнання польськості зі Львова будо злочином проти душі народу, а не актом справедливості, робити з нього єдиний, останній предмет незгоди між поляками і українцями — це ганьбити пам'ять його історії.

Окрім цих найважливіших справ, у наполяганні на поверненні львівської землі до Польщі немає політичного реалізму. Свобода Польщі та України сьогодні мислима тільки після всезагального, щирого і цілковитого зречення насильства в міжнародних відносинах, у демократичних зв'язках і договорах між людьми, коли не буде вже місця на вузько націоналістичні гасла і претенсії. Випереджаючи ці історичні вирішення, які мусять надійти, якщо наш біологічний вид має вижити на цій земній кулі, вже сьогодні треба було б минуле, теперішнє й майбутнє Львова зробити на еміграції предметом спільних і неворожих дискусій і міркувань — з вірою, що коли час дозріє, Львів стане стрижнем дружби і порозуміння між сходом і заходом Європи, виконуючи ролю, до якої споконвіку був призначений. Отже, як тільки перестануть висуватися територіяльні претенсії, що сприяють пропаганді відплатних кличів, не буде жадних причин, щоб також і на еміграції закладати вже без перешкод підвалини дружби між Польщею і Україною.

П ПАРОДІЯРІУМ

О (ГУМОРЕСКИ, ЖАРТИ, ПАРОДІЇ)

С

М *Хведосій Чичка*

І

Ш

К

А

Максим Рильський. Два варіанти

1. ВАРІАНТ НЕОКЛЯСИЧНИЙ:*

Дрімає дім старий. Кругом гаряче літо
Стоїть, як озеро в блакитних берегах.
Під призьбою лежить замислений собака
І ухом одганяє мух надокучних.
А мухи дзеленчать, і в'ються, і чорніють.
Мені здається: час уже не йде,
Спинився і завмер. І вже на вічні віки
Розлігся на землі зелений літній день.
І завше так тремтітиме у небі
Самотній шуляк, і в тіні дерев
Бродитимуть півсонні кури. Вічність
Прийшла й поклала руку на чоло.

2. ВАРІАНТ СОЦРЕАЛІСТИЧНИЙ:**

Будують клуб новий. Кругом колгоспна спека
Спливає, наче піт з лица трудівників...
Під трактором лежить годований собака:
Пантрує, чи нема де шкідників.
Як мухи дзеленчать пропагандисти,
І орденами дзвяка ланкова.
А час не йде — летить. І чути часто-часто:
Бригада, збори, слава трудова.
Не шуляки у небі — вертольоти!
А в творчості назавше, без кінця —
Соцреалізм... Цензура головліту
Прийшла й наклала лапу на мистця!..

*Опублікував сам М. Рильський.

**Публікує Хведосій Чичка.

ДЖ

Дж? — такого звука нема в українській мові!
(Професор гімназіяльний Генко)

Відгули джмелі і бджоли,
І зашерхло джерело.
Дядько споряджа ґринджоли —
Виїжджати за село.

Джерегелькам зі стрічками
Увиджатимуться сни:
Джосу їм дадуть святками
Дженджуристі джигуни!

і

Коли зацвів у полі дрік,
В Чапленків глянувши словник
(За кроком крик, за кроком крик...),
Пішов я нарубати дрів,
Заслухавсь, як співає дрізд,
І втяв півпальця... Ллеться крів...
Підношу за Чапленка тіст:
"О мівнику, бувай здоров!"

Ігір Качурівський

Хранческо Петрарка

НА МАЛОРОСІЙСЬКУ МОВУ ПЕРЕЛИЦЬОВАНИЙ.

(СОНЕТ 353)

Ти чого бо так сумуєш,
Пташинонько красна,
Дні і місяці горюєш,
Бідна та нещасна.
Бо оплакуєш минулі
Любощі веселі,
Бо зима вже — ой, лишенько! —
У твоїй оселі.
От якби ти, малюсенька,
Про мій сум почула,

Перелякано від мене
Ти б не дременула.
А спустилася б любенько
До мене на лоно,
Розділити моє лихо
Гірке та солоне.
Та чи ж рівні наші долі?
Бож тая, можливо,
За ким плачеш ти сьогодні,
Десь живе щасливо.
А про моє люте горе
Цією добою
Поговорим укупоньці
Удвох із тобою.

БРАХІСОНЕТИ:

1. ЛИЦАРІ РАДОСТИ

Зблід
Злих
Лих
Слід.
Тих
Літ
Міт —
Сміх!

З ним
Йдім
В даль,

Де
Жде
Граль!

(1970, Мюнхен)

2. ЛИЦАРІ СМУТКУ

Час
Снів.
Гнів
Згас.
Глас
Див
Звів
Нас.

Ніс —
Вниз...
Жаль...

Млик! —
Зник
Граль...

Вакаційна Італія

Є вічні чари
У цій країні:
Мінливі хмари,
Століть примари,

Canto di mare,
Funghi porcini,
Вежі Градари,
Баби в бікіні.
Таке бабило
Грудьми б убило.*

А ось на хвилі
Ринуть з безодні,
Долають милі
У піннім милі
Серцеві милі
Скарби підводні:
Клешня від краба
І мертва жаба...

*Ремінісценція з Ів. Евентуального ("Грудьми такими буйвола б убила!").

Звернення Єпископа Феодосія до Брежнєва

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПРС,
ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
Леонідові Іллічу БРЕЖНЄВУ

Копія: ПІМЕНОВІ, Патріярхові Московському і всія Руси
ФІЛАРЕТОВІ, Митрополитові Київському й Галицькому,
Патріяршому екзархові всія України.

Бог, створивши людину, наділив її розумом, вільною волею і безсмертям. Хоча деякі люди й заперечують існування Бога, проте всі вони загалом згодні з тим, що людина має розум, внутрішню свободу і безсмертя, якщо не особисте, то принаймні — генетичне.

Ці три вищезазначені чинники роблять людину особистістю і ставлять її над тваринним світом. Тому грішить кожен, як проти повноти людської природи, так і проти її Творця, хто забороняє людині вільно мислити, діяти і вірити в своє особисте безсмертя.

У нашій Вітчизні, яка по праву вважається найдемократичнішою в світі, були враховані нагальні потреби людського духу, і тому її громадяни дістали всі конечні свободи, в тому числі й релігійні.

Чинна нині Радянська Конституція в 52 статті про це говорить: "Громадянам СРСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу або вести атеїстичну пропаганду. Розпалювання ворожнечі й ненависті у зв'язку з релігійними віруван-

Єпископ Феодосій (в миру Митрофан Никонович Дикун) народився 1926 року в селі Черниці, Рівенської області. Закінчив Московську духовну академію. Був викладачем, а згодом — ректором Одеської духовної семінарії. В 1967 році його призначено єпископом Переяслав-Хмельницьким, вікарієм Київської єпархії, а в 1979 році — архієпископом Вологодським і Великоустюзьким. Під час написання друкованого тут листа (1977 р.), який поширюється в самвидаві, був єпископом Полтавським і Кременчуцьким.

З російського оригіналу переклала Надія Світлична.

нями забороняється. Церква в СРСР відокремлена від держави і школа — від церкви”.

Церква, релігія, отже, вийшли з-під державної опіки й стали приватною справою. В одному з своїх виступів Ленін говорив: “Релігія має бути оголошена приватною справою... Державу не мусить обходити релігія, релігійні громади не повинні бути пов’язані з державною владою...”

Самозрозуміло, що жадна держава, в тому числі — радянська, не потерпить у себе будь-яких сходин, зібрань товариств, спілок, мета і наміри яких їй невідомі.

У зв’язку з цим після відокремлення Церкви від Держави 23 січня 1918 року в нашій вітчизняній посадовій номенклатурі з’явилася нова особа, яку нині іменують уповноваженим Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР і на яку покладено відповідальність і благородну місію — завжди бути справедливим і неупередженим посередником між вірними й невірними: їй поклали за священний обов’язок пильнувати неухильного виконання обома сторонами радянського законодавства про релігійні культу, щоб завдяки цьому вони почувалися рівноправними членами єдиної радянської родини та вільними громадянами своєї великої Батьківщини. Через брак матеріалів не можу судити про діяльність уповноважених у справах релігії до 1940 року. Та й нема особливої потреби в цьому короткому листі ворухити справи давно минулих днів. Що ж до повоєнного часу, можна з задоволенням констатувати, що вони, як правило, стояли на сторожі радянської законности, залишаючися при цьому льояльними щодо Церкви.

Від 1958 до 1964 року, в хрущовський період, цю гармонію, на превеликий жаль вірних, порушено.

Уповноважені тоді, зійшовши зі своїх нейтральних позицій, передбачуваних радянським законодавством, відкрито стали на чолі найзапекліших атеїстів, які прагнуть правдами й неправдами зітерти з лица землі не лише релігію, а й усе, що пов’язано з нею.

Здебільшого, це з їхньої вини зруйновано храми, знищено чимало пам’яток старовини, багатьох духовних осіб, зганьблених через пресу, позбавлено права на служіння.

Щоб мати уявлення про розмах цього атеїстичного розгулу, назву тільки один факт: до 1958 року Полтавська єпархія налічувала 340 храмів, а в 1964 їх залишилося всього 52.

Після відходу М. С. Хрущова з посади першого секретаря ЦК партії, церковні справи дещо поліпшилися. Проте не надовго. Бо мета уповноважених, як представників безбожності, залишилася фактично та сама, але до неї почали пробиратися делікатнішим шляхом. Кажу: делікатнішим порівняно з минулими роками, але в суті далеко не делікатними.

Хоча В. І. Ленін попереджав, що не слід на релігію робити "кавалерійських наскоків", проте ці "наскоки" — не таке вже рідкісне явище в наші дні.

На I Всеросійському з'їзді [робітниць] 19. XI. 1918 року Володимир Ілліч говорив, що боротися з релігією "треба надзвичайно обережно, багато шкоди завдають ті, хто вносить до цієї боротьби образу релігійного почуття. Треба боротися шляхом пропаганди, шляхом освіти. Вносячи гостроту до боротьби, ми можемо озлобити масу: така боротьба зміцнює поділ мас за принципом релігії, наша ж сила в єднанні".

На мою думку, цю добру й мудру пораду вождя революції в наш час уповноважені цілковито забули. Вони, чи багато хто з них, бездумно вносять "гостроту до боротьби" і безоглядно озлоблюють не лише тих людей, що вірують, бо жорстокість нікому не мила й не симпатична.

Щоб не бути голослівним, я вдамся до фактів.

Глобинський район Полтавської області, який налічує 26 сільрад, має лише один маленький, глиняний молільний дім, який церковна громада орендує в громадянки Бодакової Е. А. Придатна площа його становить 33 квадратних метри, при чому 12 із них припадає на вітвар, для молільників лишається всього 22 квадратних метри.

З огляду на його старість і трухлявість стін вірні вирішили вищезгадане приміщення обмурувати цеглою. Робота, як бачимо, найконечніша і без претенсій на розкіш, але для її здійснення треба було дістати дозвіл від місцевої влади.

Багато тяжких місяців церковна громада поневірялася по різних інстанціях, аж до Москви, доки дістала (на словах) потрібний дозвіл.

Коли ж вірні розпочали роботу й було обмуровано дві стіни, сталося цілком несподіване. Далі цитую уривок із скарги, яку глобинські вірні надіслали до різних компетентних органів влади. Тут сказано:

Раптом опівночі з 30 на 31 липня 1971 року з'явився голова сільради Кириленко С. А. в супроводі міліціонера й 20 комсомольців із спеціально зробленими в колгоспній кузні ломами. Сам Кириленко С. А. постукав до господині в вікно, збудив її, сказавши, хто він (господиня його впізнала) і додав: "Ти не турбуйся і спи спокійно, а ми робитимемо свою справу". І почала здригатися хата від сильних ударів.

Господиня з жахом відчинила двері, хотіла вибігти з хати, але в дверях схопив її за руки міліціонер і наказав, щоб вона не сміла кри-

чати й поведилася сумирно. На питання господині, чому цей погром провадять уночі, а не вдень, відповів: "Вночі ніхто з людей не побажить", а її затримують, щоб вона "не почала кричати на вулиці й не впізнала тих, хто бере участь у цій справі".

Назва такої "операції" — середньовічний татарський напад наприкінці 20 сторіччя.

20 комсомольців під керівництвом члена компартії, голови сільради Кириленка С. А. здійснили добрячий погром... Були цілком зруйновані обидві законно збудовані цегляні стіни, а в самій глиняній будівлі було зроблено кілька дірок.

Пригадую, наступного дня вранці, після описаних вище нічних подій, у моєму кабінеті сиділи члени глобинської релігійної громади, старші чоловіки, бували фронтовики, і плакали ридма.

Я чим міг допоміг їм. З неймовірно великими труднощами все ж пощастило обмурувати цеглою молільний дім. Для остаточного ремонту залишилося небагато: зняти з будинку солом'яний, давно зігнилий дах і вкрити будинок шифером, що лежав тут таки. Здавалося, що здоровий глузд ось-ось візьме гору. Та не так сталося! У цій скарзі далі сказано: "Після всіх людських поневірянь Кириленко, повернувшись з відпустки, наказав РБУ [ремонтно-будівельне управління — Ред.] забрати назад увесь будівельний матеріал, виданий для капітального ремонту будинку Бодакової Е. А. та повернути господині сплачені кошти. 16 серпня, в час відсутності господині (була в колгоспі на роботі), РБУ вивезло з її двору 58 листів шиферу, призначеного на покрівлю хати".

Ремонтні роботи знову припинилися. І лише наприкінці 1973 року, вже перед зимою, вірним пощастило вкрити молільний дім старим даховим залізом, купленим десь "на боці".

Із вищесказано видно, що навіть найменша, сказати б, нікчемна робота — ремонт звичайнісінької сільської хатинки, в якій розмістився молільний дім, — вимагає від вірних величезних зусиль, аби подолати всі ті перешкоди і перепони, які їм іноді ставлять місцеві представники влади.

Глобинській релігійній громаді довелося три довгих і тяжких роки роботи те, що за нормальних обставин можна було здійснити за три дні.

Я часто питаю себе: "Чому це? Для чого? Кому це вигідно?"

Але, можливо, це якесь непорозуміння, прикра помилка, випадковість? Аж ніяк! У деяких місцях, на наш превеликий жаль, це стало нормою атеїстичної пропаганди — це наше повсякденне життя! Щоб мої твердження не видавалися безґрунтовними, я наведу ще кілька подібних фактів.

■

У Страсну Середу, 30 квітня 1975 року, викликав мене до себе Полтавський уповноважений Нечитайло І. Я. Йшлося про Білоцерківський молільний дім Великобагачанського району Полтавської області. Тут ситуація склалася у всьому подібна до Глобинської.

У зв'язку зі старістю молільної хатини (називаю її хатиною, бо вона цього заслуговує, оскільки була переобладнана з церковної сторожки), вірні захотіли обмурувати її цеглою, а також полагодити дах, що протікав уже в багатьох місцях. У цій справі вони багато разів зверталися й до уповноваженого, і до місцевої громадської влади, прохаючи в них дозволу на ремонт вищезгаданої будівлі.

Дозвіл такий дістали в усній формі. Коли ж церковна громада заготувала потрібні будівельні матеріали, частково зняла дах і розпочала роботу, місцева влада відмовилася від свого усного дозволу на ремонт, і вірних звинуватили в незаконному будівництві. Поїздки вірних до Києва і приїзд звідти компетентних представників влади ні до чого не призвели: ремонт даху був категорично заборонений.

Через тиждень мав бути Великдень — велике християнське свято. Почалися весняні зливи. Глиняна будівля набрякла й могла обвалитися. Щоб вийти з ситуації, яка утворилася, вірні вирішили бодай тимчасово й абияк прикрити її шифером. Та владущі завбачили в цьому заколот, погрожуючи всім і кожному зокрема розправами.* Не обминули й мене. Уповноважений Нечитайло згаданого числа звинуватив мене в підбурюванні, кажучи, що я навчив вірних лагодити дах на молільному домі. "Ви викликали обурення напередодні 1 Травня серед невірної частини населення", — заявив він мені. Я йому відповів, що, коли безбожники лагодять дахи на кльобах і театрах, вірні аніскільки цим не обурюються, а навпаки — тішаться. Чому б і атеїстам не вчинити так само? Однак Нечитайло не погодився з моїми доказами й погрожував мою справу передати до прокуратури.

А за віщо? За те, що громада вірних хотіла полагодити дах на своєму молільному домі, щоб у час негоди не капало їм на голову? Але ж і корівники в такому разі лагодять. Невже в Нечитайло вірні на гіршому рахунку, ніж колгоспна худоба?

Але вернімося до Білоцерківського молільного дому. Минуло кілька днів, і уповноважений заявив, що молільного дому не варто лагодити, оскільки там років через п'ять плянують реконструювання селища, і він заважатиме. Я відповів, що п'ять років — заве-

*"Розправи" перекладено з нерозбірливого слова. — Ред.

ликий термін, щоб турбуватися. До того часу пляни можуть змінитися. Минуло ще кілька днів, і уповноважений заявив, що реконструювання може відбутися через три роки. Я сказав, що немає чого турбуватися і в цьому разі. За якийсь час він сказав, що реконструювання вже почалося...

Буцімто в зв'язку з цим місцева влада з активної підтримки й за згодою уповноваженого в категоричній формі заборонила вірним провадити дальший ремонт даху, а за непослух погрозувала трактором зруйнувати молільний дім. Церковній громаді пропонували знайти собі приміщення для молільних зібрань у якомусь іншому місці.

Це було непосильне завдання, проте і з цим було поладжене. Громада купила собі невеликий будинок і почала пристосовувати його до своїх духовних потреб. Насамперед треба було зняти низьку стелю, залишивши самі крокви, щоб у такий спосіб забезпечити повітрям кілька сот молільників. І хоча від такої зміни приміщення аж ніяк не збільшувалося й не змінювало своєї зовнішньої форми, органи влади заборонили це робити. Довелося досить довго пояснювати уповноваженому, що вірні, знімаючи стелю всередині будинку, жадних радянських законів своїми діями не порушують. Йдеться всього-навсього про повітря. Невже ми людям, радянським трударям, його пошкодуємо? І це було на решті залагоджено.

Біля старого молільного дому було шість соток двору. Коли громада перейшла на нове місце, їй приділили дві сотки. За такої ситуації вірним просто ніде було ні сісти, ні стати, особливо у великі свята з великим скупченням народу. А вбиральню довелося б ставити тут таки, під самим церковним порогом. Довелося з цього приводу вести досить довгі переговори, щоб хоч трохи збільшити площу церковного двору.

Нарешті все було позаду: у вересні в Білоцерківському молільному домі відбулася перша Богослужба. Залишилося тільки впорядкувати церковну сторожку, обідрану, вкриту старим очеретом, що псувало вигляд церковного двору.

Проте уповноважений вчинив рішучий опір: "Ніяких ремонтів!" — заявив він вірним, а потім і мені, коли я підтримав їхнє клопотання в цьому.

Як відомо, храми на Україні здебільшого не опалюють, через те в суворі зими в них буває досить таки холодно. З цієї причини іноді при храмах є невеликі сторожки, де священник може переодягтися, погрітись і де також відбуваються хрищення.

Діставши відмову на ремонт сторожки, вірні просили місцеву владу дозволити їм бодай поставити там грубку, але їм і в цій дрібниці відмовили. Однак, після довгих, майже дворічних умовлянь, цього року взимку, коли морози сягали 20 ступнів, їхнє про-

хання задовольнили. Грубку поставили, й мене про це з урочистим виглядом та радістю повідомив місцевий священик. Правду кажучи, тишився і я з ним: як-не-як грубку поставили! Можливо, десь там в іншому місці комусь і собор легше збудувати, ніж нам цю грубку.

Вам, вельмишановний Леоніде Іллічу, все це може видатися диким і неймовірним. Та це, на жаль, усе так. Я кажу правду, і тільки правду. Є в нас горе-атеїсти, яких надихають уповноважені, що, прикриваючися радянськими законами, випробовують свої сили на нервах своїх вірних братів.

Уже третій рік пішов, відколи Білоцерківська релігійна громада порушила клопотання про ремонт сторожки біля їхнього молільного дому. Просять зовсім небагато: замість гнилого очерету вкрити її сучаснішим матеріалом. Уже й дахового заліза роздобули, але розпочати роботи не можна! "Закон не велить!" — так пояснює Полтавський уповноважений у справах релігії.

Це не закон, а найбільш кричуще беззаконня! Указ Президії Верховної Ради РРФСР від 23 червня 1975 року, говорить, що "особи, які дістають приміщення культу, [...] зобов'язані: а) берегти і зберігати його як довірене їм державне майно; б) здійснювати ремонт приміщень культу, а також брати на себе витрати, пов'язані з володінням і користуванням цим майном, як от: на опалення, страхування, охорону, сплату податків, збірок тощо".*

А як же його, державне майно, берегти і зберігати, якщо уповноважений не дозволяє його ремонтувати! Як його опалювати без грубки?

Можна було б не розводитися з приводу цих церковних сторожок та грубок. Але мені хочеться Вам показати, якими нікчемними засобами атеїсти на чолі з уповноваженим провадять боротьбу з релігією. Їм, очевидячки, здається, що варто лише не дати поставити грубку або не дозволити пофарбувати дах приміщення, що належить громаді вірних, як релігія на Полтавщині тут таки розвалиться, і їх буде нагороджено оваціями як переможців.

Уповноважений лише одного, і до того ж найголовнішого, не хоче збагнути: що своєю войовничістю щодо вірних він сіє невдоволення серед народних мас, що не корисно з усіх поглядів.

■

Щоб повніше уявити картину боротьби уповноваженого проти вірних, — це не помилка на слові: не проти релігії, а саме проти вірних, я змушений навести тут ще один випадок, що досі не знайшов своєї законної розв'язки і який, можна сказати, став тією

*Текст цитати не звірено з оригіналом. — Ред.

останньою краплею, яка перепополнила наше багаторічне терпіння і змусила мене потурбувати Вас цим листом.

Тут ітиметься про славетну Миргородську землю, колись оспівану нашим геніяльним земляком М. В. Гоголем.

Вірні ось уже понад рік стогнуть і плачуть з вини того самого уповноваженого. Після численних ходінь у різні інстанції, починаючи від сільради й кінчаючи Києвом, вірні села Полив'яне Миргородського району Полтавської області написали прохання до Москви — Голові Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР Куроєдову В. А., твердо вірячи, що після всіх цих поневір'янь нарешті правда візьме гору.

Щоб ситуація, яка створилася в цьому селі, стала зрозумілою, я повністю наведу тут прохання вірних, яке вони надіслали до Москви. В ньому сказано:

У серпні 1976 року кілька членів двадцятки без відома і згоди всієї громади перенесли церковне майно до нового приміщення, що стояло пустою після смерті його господаріні. Перехід здійснено за згодою найближчої рідні небіжчиці.

Наше нове церковне приміщення ми мали намір невдовзі оформити належним чином у місцевої влади. Проте, на жаль, не встигли цього зробити, оскільки 8 вересня того самого року голова сільради А. М. Ручій на нашому новому молільному домі позривав замки, увійшов туди, перекинув престіл, жертвник, вибрав усе церковне майно, навантажив на підводу й повіз до сільради.

І вже восьмий місяць ми, старі та інваліди, ходимо до місцевих різних властей, але ніхто нам не хоче допомогти повернути наш молільний дім.

Тепер ми знову повернулися до свого попереднього молільного дому, який за нами закріплено й зареєстровано. У нас є священик і двадцятка, проте молитися все ще не можемо, бо уповноважений відмовляється зареєструвати старосту на тій підставі, що вона малописьменна. Це правда, але де ж нам узяти письменну, як ми всі такі. Хіба неписьменним і малописьменним заборонено молитися? І чи треба через це закривати наш молільний дім?

Ми розуміємо, що, переходячи до нового приміщення без відома місцевої влади, ми порушили відповідний порядок. Але це зробив тільки дехто з нашої громади. Для чого ж карати всю громаду? Для чого закривати молільний дім, який обслуговує багато сіл в околиці?

Дехто з нас порушив закон про культу, але це зроблено без злого наміру і від цього ніхто не постраждав, якщо не брати нас самих. Ми порушили закон, але це тому, що ми більше звикли до лопат і граблів, аніж до тонкощів юридичних наук.

Не зважаючи на наші численні прохання і рясні сльози, місцева влада відмовляється допомогти нашій біді. Навіть більше: голова Полив'янської сільради А. М. Ручій залякує вірних. Одному він каже: "Я на тебе наїду машиною!", другому: "Я тобі не дам пенсії!" абож:

"Я в тебе відберу город!"

Нас, старих, позбавили останньої нашої втіхи — нашого молільного дому.

Ми віримо в правду, ми віримо нашому рідному урядові й тому слізю просимо Вас повернути нам наш молільний дім, дати нам спокійно молитися за нашу палко люблену Батьківщину та наших загиблих на фронті чоловіків і дітей.

З повагою до Вас вірні християни разом із членами церковної двадцятки.

Під проханням стоїть 356 підписів вірних парафіян вищезгаданого молільного дому, який тепер тимчасово не діє. Згадане прохання вірні принесли до мене і просили надіслати його за призначенням.

Не маючи морального права залишатися осторонь від усіх цих подій, а також бажаючи надати цьому документові більшої значущості й авторитету, я, зі свого боку, написав до нього, цього прохання, невеликого супровідного листа на ім'я В. А. Куроєдова.

Ось що я написав:

З цим шанобливо пересилаю прохання вірних с. Полив'яне Миргородського району Полтавської області — на їхнє слізне наполягання.

Як Єпископ Полтавської Єпархії, зі свого боку, я підтримую вірних с. Полив'яне та прошу якнайшвидше задовольнити їхнє прохання.

Чи багато просять мешканці Полив'янського і навколишніх сіл у своєму проханні? Тільки, говорячи словами служебника, тихої "Християнської кончини" — не більше. Чому б їм цього не дати?! Вони віддали для своєї Батьківщини все, чим були багаті: свої мозолясті руки і серце; віддали для захисту Вітчизни своїх чоловіків, синів і дочок, а тепер, на схилі віку свого хочуть відпочити душею, мирно померти й бути похованими за християнським звичаєм. Кому з місцевої влади це може стати на перешкоді? Але в Полтавського уповноваженого свої міркування з цього приводу. Він Полив'янським вірним каже: "Йдіть молитися до Миргороду!" Це 12, а декому й 20 кілометрів треба йти пішки туди і стільки само назад, бо автобус тут не завжди буває. І заради чого їм кудись іти, якщо в своєму селі є свій молільний дім? Я якось запитав Нечитайла: "Що було б, якби ви в цьому селі закрили клуб, просто так, без жадної потреби, а молоді порадили ходити танцювати й веселитися до Миргороду? Як би на вас у такому разі глянуло вище начальство?" Він змовчав.

Уповноважений І. Я. Нечитайло в Полив'яному займається нерозумним жорстоким експериментом і катує духовно ні в чому не винних людей.

Прохання вірних села Полив'яне і мій супровідний лист до нього я надіслав 12 травня, а рівно через 12 днів, себто 24 травня вранці до мене зателефонував Полтавський уповноважений Нечитайло І. Я. Він був злий, роздратований, і говорив на високих регістрах. "Ви мусите зараз приїхати до мене!" — заявив він у категоричній формі. Я йому відповів, що, на жаль, цієї хвилини не могу з'явитися до нього, бо єпархіальний шофер відпросився до лікарні. Але щойно він повернеться, я одразу постараюся прибути. "Ви так завжди мені робите, — кричав у слухавку Нечитайло, — як тільки я вас викликаю, ви знаходите якісь відмовки. Минулого року вам рови перешкоджали, а тепер — шофер!"

Слухаючи Нечитайла, я не знав, чому більше дивуватися: чи то його дріб'язковій прискіпливості, чи тонові, з яким він звертався до мене.

Минулого року справді був випадок, коли я спізнився до уповноваженого на чверть години через те, що в одному місці провадили ремонт дороги й нам довелося робити об'їзд. Я тоді таки пояснив, у чім річ, і вибачився. Для чого ж говорити, що я це роблю "завжди"?

Шофер невдовзі повернувся з лікарні, й я о 12 дня був уже в Нечитайла І. Я. В його кабінеті сидів він і двоє його помічників.

Бесіди, власне, як такої цього разу не було. Уповноважений грав ролю мого обвинувача. Але головним пунктом звинувачення було прохання вірних села Полив'яне і мій лист до В. А. Куроедова, який уповноважений тримав у руках.

— Вам це знайоме? — запитав він мене, показуючи конверт.

— Так, знайоме, — відповів я.

— Ви не мали права робити цього. Ви порушили радянський закон! — говорить він.

Я попросив уточнити, який саме із законів я порушив. Відповідаючи на це, він сказав:

— Ви втручаєтеся в справи вірних, допомагали їм скласти прохання і відправили його.

— Не бачу тут жадного порушення радянської законности, — сказав я. — Прохання я їм не писав, а що допомагав вірним своїми порадами і співчував їм, то це робити велить мені моє архирейське сумління й обов'язок. Якщо єпископ не подасть допомоги вірним, то де і в якому місці їм її шукати? І в чому, в такому разі, полягає служіння єпископа?

— Ви на нас до Москви писали, — продовжував Нечитайло, — тому я офіційно заявляю вам, що ми напишемо також на вас!

Трохи вище я зумисне навів повністю свій лист до Куроедова. Кожен, хто має здоровий глузд, бачить, що там немає скарги на уповноваженого, навіть імени його не згадувано, проте він вирішив мені мститися навіть за ту крихту, що я собі дозволив зро-

бити на захист скривдженої своєї пастви, — мститися, щоб раз і назавжди відвчити єпископа від будь-якої ініціативи в питаннях віри та змусити його не діяти й мовчати!

А мовчання, як відомо, не завжди — золото. Саме тому один із наших відомих сучасних єпископів і говорив: "Мовчати небезпечно, зволікати злочинно!"

Наша Російська Православна Церква тепер потрапила в ту небезпечну для неї смугу, коли сміливо й безкарно сваволять нечитайли, і тому треба сказати правду задля блага всіх, навіть і Нечитайла, сказати тому, що далі "мовчати небезпечно"! Терпець нам уривається, нас доведено до крайнього відчаю, коли треба сказати вже тепер, сьогодні, бо "зволікати злочинно"!

"Ми довго шукали з вами взаєморозуміння, — говорить далі уповноважений, — але не знайшли його".

Ця фраза потребує певного розшифрування. Коли між єпископом і уповноваженим немає взаєморозуміння, це означає, що єпископові доведеться платити високу ціну: його посилають на іншу, гіршу катедру, відчислюють поза штат або ще щось у цьому дусі.

Якого ж "взаєморозуміння" так старанно домагався від мене уповноважений Полтавської області Нечитайло? Це буде видно з дальшого.

20 листопада 1975 року І. Я. Нечитайло з'явився до мене в Єпархіяльне управління й почав вимагати, щоб я якомога менше висвячував у священний сан. Я відповів, що висвячую й так менше, ніж того вимагають обставини.

— А в інших єпархіях зовсім не висвячують, — зауважив він.

— За інші єпархії я не відповідаю, — сказав я уповноваженому.

Після цього він запропонував, щоб я об'єднав або закрити, за його висловом, "малосилі парафії". Я сказав, що єпископи існують для того, щоб відкривати храми, а не закривати їх.

— А що б ви зробили, якби місцева влада без вашого відома і згоди закрила храм? — поставив він мені питання.

— Кожен храм вартий більше, ніж моє життя, і я захищатиму його більше, ніж своє власне життя, захищатиму його до останнього мого подиху, — відповів я.

Із сказаного видно, що взаєморозуміння по-нечитайлівськи — це не що інше, як пряме посібництво єпископа уповноваженому в його атеїстичних діях.

Але вернімось до моєї бесіди з уповноваженим від 24 травня цього року [1977 — Ред.]. Те, що він мені тоді сказав, якоюсь мірою характеристичне не тільки для Полтави, а й частково покаже, якими правами Церква і вірні в нас користуються взагалі.

Уповноважений Полтавської області Нечитайло, звинувачуючи мене, говорить:

1. "Ви без мого відома посилали священника відправляти в незакріпленій за ним храм".

Був один такий випадок. У Спаській церкві м. Полтави несподівано захворів священник. Оскільки людей на Богослуження зібралось багато і відкликати відправу було вже годі, а також через те, що був вихідний день в уповноваженого й не можна було узгодити з ним цього питання, я мимоволі без його відома послав з Полтавського собору священника В. Бондаренка.

Чинне радянське законодавство про релігійні культу забороняє єпископові призначати священника на постійну службу, але там нічого не говориться про взаємовиручку, про одну-єдину відправу. Може, скажімо, педагог замінити педагога на час його хвороби. І робиться це без жадної бюрократії. Нечитайло ж пропонує нам у цьому разі такі вимоги: хворий священник мусить здати свою реєстраційну довідку (а як він її здасть, якщо лежить хворий?), а другий, який погодився замінити його, хай навіть на одну відправу, зобов'язаний одержати цю довідку. А як її дістати, коли це знов буде вихідний?" Мене про це повинні попередити заздалегідь", — наполягає Нечитайло. Але хто ж може знати про те, що він через два-три дні захворіє? Та й чи потрібна в Церкві така тяганина, якщо її й справді відокремлено від Держави?

Минуло трохи часу, уповноважений покликав до себе священника В. Бондаренка, який один раз відправив у Спаській церкві нашу службу Божу, і забрав у нього реєстрацію, потім повернув, але пригрозив, що, коли він "ще раз порушить радянське законодавство", то не дістане місця не тільки в Полтавській Епархії, а й у жадній іншій.

Порушень, власне, ніяких не було, проте уповноважений уже ладен людину позбавити роботи.

З ким у цьому випадку Нечитайло бореться: з релігією чи з людиною, що вірує? І чи цілком законний такий принцип керівництва? І які права після всього залишаються в єпископа? Ось, що хочеться запитати.

2. Він, уповноважений, говорить, що в парафіях за завищеними цінами продають іконки, хрестики, свічки.

Поперше, все це не дороге — рідко коли більше одного карбованця; подруге, я ніколи не чув, щоб вірні нарікали на неприступність цін; і потрете, чи має право уповноважений втручатися до цих справ?

3. Нечитайло І. Я. безпідставно заявляє, що церковні старости мало передають грошей до різних добровільних державних фондів. Таке його твердження суперечить дійсності. І я зараз покажу це документально.

На різні державні потреби парафії Полтавської Епархії передали:

в 1968 році —	36270 карбованців
в 1969	— 37270
в 1970	— 67964
в 1971	— 74261
в 1972	— 110404
в 1973	— 114757
в 1974	— 134630
в 1975	— 149573
в 1976	— 161328

Ці цифрові відомості є так само в уповноваженого, і він, звичайно, добре знає справжній стан речей у цьому питанні, а чому говорить він так, мені не відомо.

Для порівняння скажу, що Полтавське Епархіяльне Управління в 1976 році від парафій одержало 124926 карбованців, себто на 36402 карбованці менше, ніж було передано для державних потреб.

Щоб пояснити вищезазначене зроблю певний відступ.

Починаючи з 1968 року, парафії Російської Православної Церкви взяли на себе благородне починання добровільно вносити посильні грошові суми на державні потреби — до "фонду миру" і на "ремонт пам'яток старовини".

Храми Полтавської Епархії для цієї мети перераховували спершу п'ять, потім десять, п'ятнадцять і двадцять відсотків від свого річного грошового обороту. Проте останнім часом уповноважений почав наполягати, щоб деякі парафії, інколи на шкоду собі, вносили 30, а то й 40 відсотків.

Свого часу я говорив уповноваженому, що наші парафіяльні громади не витримають такого великого добровільного грошового навантаження, що це загрожує їм економічною неспроможністю.

Пригадую, зовсім випадково, я тоді як наочний приклад наводив село Полив'яне, вже не раз згадуване в цьому листі.

Річний валовий оборот цього молільного дому становить 3500 карбованців. Якщо відрахувати на державні потреби п'ятнадцять відсотків, ця сума розподілятиметься так:

1. Річна зарплата священика і дяка	1500 крб.
2. Річна зарплата виконавчого органу	370
3. Річна зарплата обслуговуючого персоналу	376
4. Витрати на ремонт приміщень за рік	200
5. Відрахування на державні потреби	1050

Усього 3496 крб.

У церковній касі залишається 4 карбованці. Невідомо, звідки взяти грошей для сплати:

- а) земельної ренти;
- б) державного страхування;
- в) купівлі церковних товарів;
- г) для епархіального пенсійного фонду.

Не є таємницею, що коли б якась церковна громада не сплатила належної суми на земельну ренту або страхування, райвиконком із нею, користуючися своїм правом, міг би легко розірвати орендну угоду й тим самим закрити храм. Оскільки на Полтавщині багато храмів економічно слабких — усі вони, отже, могли б опинитися під загрозою закриття. І в мене як єпископа це не могло не викликати законної тривоги.

А що сказати відносно епархіального пенсійного фонду? Адже якщо церковні старости неспроможні будуть робити свої відрахування до Епархіального Управління, наші пенсіонери будуть позбавлені останніх засобів існування, а їхня пенсія й так не дуже велика: здебільшого вона становить 35-50 карбованців на місяць.

4. І. Я. Нечитайло говорить, що я "переманюю духовенство до Полтави з західніх областей України".

Тепер із Західньої України на Полтавщині служать два священники — жадного з них я раніше не знав і, отже, не міг їх "переманити".

Мені здається, тут слід дивуватися не тому, що на Полтавщині служать два священники з західніх областей України, а тому, чого б їм тут не служити? Чому уповноважений ділить Україну на дві частини, коли вона в нас одна? І для чого протиставляти одну частину України іншій? Який злочин уповноважений завбачив у тому, що люди одних областей, скажімо західніх, їдуть жити й працювати в інші області, східні, абож навпаки?

Алеж і саме радянське законодавство дає людині право жити там, де вона забажає. Згідно з Програмою Російської соціал-демократичної партії, прийнятою на II з'їзді партії в 1903 році, кожен громадянин має право на "свободу пересування". Чи, може, духовенство позбавлене цих елементарних прав? Я не чув про це. Скорше за все це винахід Нечитайла.

5. Уповноважений хотів би зробити мене відповідальним за те, що деякі позаштатні священники христять бажаючих у себе вдома. Я не маю жадної можливості стежити за будинками цього духовенства, та й чи треба це робити, якщо, за словами Леніна, "держава не мусить втручатися до релігії"?

Багато тих, хто бажає прийняти Святе Хрищення, водночас боячися звернутися з цим проханням до Церкви, де ведеться за наказом уповноваженого реєстрація всіх виконуваних треб, мимоволі йдуть до священників, які перебувають на пенсії і не провадять жадних записів.

Полтавський уповноважений бореться з наслідками — треба ліквідувати причину, себто припинити вистежування вірних, і наслідок сам собою відпаде.

6. Уповноважений звинувачує духовенство катедрального собору в тому, що воно буцімто провадить заочні хрищення. Щоб зрозуміти, в чім тут річ, я змушений коротко розповісти все по порядку.

Минулого року, в серпні, Бабій Віктор Васильович, який мешкає в м. Полтаві, на вул. Хоткевича, 6, кв. 5, і працює шофером, христився в Полтавському соборі. Невдовзі це, завдяки реєстраційній книзі, стало відомо уповноваженому, а потім і безпосередньо начальству. Коли Бабія викликала адміністрація з цього приводу, він, певно, злякавшись, сказав, що він не христився і що йому нічого про це не відомо. На цій хисткій підставі уповноважений побудував свою не менш хистку теорію, згідно з якою Бабія христився заочно. Я пояснив йому, що таке хрищення в Православній Церкві вважається недійсним і тому не практикується. Однак уповноважений не повірив мені й почав вести розслідування, обіцяючи суворо покарати винних — духовенство і церковну раду.

Довідавшись про неприємності, які загрожують духовенству, мати Бабія, що була присутня під час хрищення свого сина, підтвердила це письмово. Та виявляється, й це не переконало Нечитайла — він до сьогодні веде "розслідування" цієї справи.

7. Аби уникнути непорозумінь, які виникли нібито у зв'язку з "заочним" хрищенням Бабія В. В., уповноважений у справах релігії Нечитайло зобов'язує нас надалі доносити йому про кожного дорослого, який виявив бажання прийняти Святе Хрищення. Він говорить: "Не поспішайте з хрищенням дорослих. Спершу візьміть їхні адреси, повідомте про це мене, а потім, через тиждень-другий, можете робити свою справу".

Не треба мати особливої проникливості розуму, щоб збагнути, куди хилить Нечитайло. Ми повідомимо йому адресу того, хто бажає прийняти таїнство хрищення — і його піддадуть такій сильній обробці, що мимоволі він уже відмовлятиметься від свого бажання, принаймні, на якийсь час.

І знов таки мені зовсім не зрозуміло, чому кожен охрищуваний викликає такий великий інтерес, навіть тривогу місцевої влади. Якщо хрищення як учинок є такою самою приватною справою кожного, як їдіння, прогулянка й відпочинок, то його не треба ніде реєструвати і влада має бути до нього байдужа; якщо ж ця влада так пильно стежить за нами, значить воно — акт державної ваги. Але як же, в такому разі, зрозуміти принцип відокремлення Церкви від Держави і ленінське вчення про те, що релігія є приватною справою?

Я не можу погодитися з вимогами уповноваженого видавати йому адреси всіх дорослих, які бажають прийняти хрищення, бо це суперечить не тільки всьому радянському законодавству про культу, а й ставить духовенство в принизливе становище сищиків на користь того самого атеїста уповноваженого.

Ленін у своїй статті "Соціалізм і релігія" свого часу дуже обурювався "проти казенщини і чиновницької сваволі, проти поліцейського розшуку, нав'язаного служителям Бога".

Чи Нечитайло хоче, всупереч Ленінові, нав'язати нам знову "поліцейський розшук"?

Хай вбереже нас Господь від цього жаху і ганьби!

Уповноважений вимагає неодмінно давати йому відомості про всіх, хто має намір уступити до духовної семінарії вчитися.

Така вимога викликає в мене тривогу, базовану на гіркому досвіді минулого.

Від 1960 до 1964 року я був секретарем Правління Волинської Духовної семінарії. За службовими обов'язками, мені доводилося якнайтісніше стикатися з різними сторонами життя згаданої школи, а також часто спілкуватися з Феодуловим А. А. — уповноваженим у справах релігії на Волині. Він також намагався в різній спосіб дістати заздалегідь відомості про вступників до Духовної школи. Домігшись свого, він повідомляв на відповідні адреси, і людей не відпускали з праці, не знімали з військового обліку, не виписували тощо, — себто робили все, щоб перешкодити їм вступити до Духовної школи. Якщо хтось із них якимсь дивом і проривався до школи, то йому, за наполяганням уповноваженого, тут, у пашпортному відділі, не давали прописки, і Волинську Духовну семінарію в такий спосіб як "нерентабельну", за висловом декого, було закрито.

Чи не думає Нечитайло І. Я. використати волинське сито на полтавській землі? Якщо так, то довірена мені Полтавська єпархія буде позбавлена останніх крихот.

Усім відомо, що людей, які вступили до будь-якого навчального закладу, не піддають жадним попереднім "вивченням" чи "обробкам". І це не зважаючи на те, що багато з них потім підуть на важливу політичну роллю.

Наші ж вихованці — майбутні священики, служителі Бога, не втручаються до жадних політичних справ. Їхнє заняття — молитва "за мир усього світу, за немічних, за страдників, за трудящих, за богобережену країну нашу". Тому викликає здивування, чому їх піддають такому старанному вивченню уповноважені в справах релігії.

Зрештою, якщо добре продумати й проаналізувати окремі факти, думаю, не так уже й важко буде здогадатися, що ховається

ся за діями уповноваженого та що входить до його намірів.

Мабуть, найслабшим місцем у Російській Православній Церкві на сьогодні є її кадри: брак їх відчувається повсюди, особливо — на Україні, де накладено заборону висвячувати в священний сан. Старе духовенство вибуває, а нового бракує. Є області, що в них десятки релігійних громад роками залишаються без духовного служителя, в деяких — один священик обслуговує 3-4 парафії.

Справжня мета кожного уповноваженого, і Полтавського також, будь-якими засобами стримати приплив нових кадрів до Церкви, перешкодити вступові до семінарії, а тоді храми, залишившись без священиків, самі собою закриваються.

Як це робиться на Полтавщині, покажу на прикладі. Коли я сюди прибув у 1967 році, мені дозволялося приймати духовенство з інших епархій, з чужих областей, а також підшукувати гідних кандидатів та висвячувати їх у священний сан. Потім мені заборонили приймати духовенство з інших епархій, але не позбавили права висвячувати. Ще трохи згодом мені сказали: "Висвячуйте полтавських, а чужих не треба". Минув якийсь час, мене повідомили, що я можу висвячувати тільки місцевих пенсіонерів. Трохи згодом мені кажуть: "Можеш висвячувати тільки псаломників своєї епархії". Через деякий час мені наказали висвячувати тільки тих псаломників, які перебувають на цій праці не менше десятиох років. А тепер мені заборонено взагалі будь-кого висвячувати. Ні, мушу тут зробити певне застереження. Уповноважений Полтавської області милостиво дарував мені право висвячувати всіх, хто закінчив Духовну семінарію. Він добре знає, що цим правом я майже не зможу скористатися, оскільки на сьогодні я маю в семінарії трьох учнів, які, якщо не підуть учитися до академії, то закінчать її через два-три роки.

Уже тепер у Полтавській епархії бракує восьми духовників. І якщо врахувати, що вибуває поза штат і вмирає щороку 6-7 осіб, то через два роки до восьми ще додасться 14, а всього в такому разі бракуватиме 22 осіб, інакше кажучи, близько 20 храмів стоятимуть без священиків і чекатимуть на своє "законне" закриття.

Якось я запитав уповноваженого, яким радянським законом він керується, забороняючи мені висвячувати не семінаристів? Він мені, навіть не почервонівши, відповів: "Ви висвячуєте людей, духовно непередготовлених, малописьмених, усяких там конюхів... А ми боремося за чистоту ваших кадрів". Заперечуючи йому на це, я сказав: "Дозвольте мені як єпископові самому подбати про це". Та уповноважений відповів мені категоричним "ні".

Отже, стараннями нечитайлів Російська Православна Церква приречена на повільне вмирання. А тепер вона покищо п'є вогненну чашу страждань.

■

Мені так часто доводилося чути від Полтавського уповноваженого про наші порушення різних радянських законів, що мимоволі складається враження, ніби духовенство і вірні тільки для того й існують, аби робити ці порушення. В рамки цих порушень Нечитайло бгає буквально все, навіть те, що я колись запізнився до нього на прийом на чверть години.

На мою думку, найголовніший сенс кожного закону полягає в тому, щоб він суспільство загалом і кожну особу зокрема оберігав від усілякого насильства і сваволі. Його мета — запобігати злу. А закон, який не має на меті цих моментів, є порожньою тяганиною. І порушення, від яких ніхто не терпить, не можна вважати порушеннями в юридичному сенсі.

■

Але вернімося до справи й погляньмо на характер тих порушень, про які постійно твердить уповноважений.

Минулого року влітку церковна громада села Веприк Гадяцького району Полтавської області вирішила на своєму храмі пофарбувати дах. Цього не забороняє робити жаден з радянських законів, а щодо орендної угоди, то вона поточні ремонти ставить вірним навіть за прямий обов'язок. Не зважаючи на це, місцева влада заборонила їй, громаді, фарбувати. Весною цього року та сама громада без жадного на те дозволу пофарбувала дах свого храму.

Хто в цьому випадку порушив закон: церковна громада, яка, ремонтуючи будівлю, намагається зберегти її для держави та нащадків, чи місцева влада, яка чинить усупереч усякій здоровій логіці й тій самій орендній угоді?

Трохи вище ми вже говорили, що мета кожного закону — запобігати злу. Яке ж зло скоїли чи збиралися скоїти вірні фарбуючи дах на своєму храмі? І хто, по суті, від цього їхнього вчинку постраждав? Ніхто! Навпаки, своїм "порушенням" вони зберегли від псування державне майно. Так у чім же річ? Невже Гадяцьке начальство не знає таких простих речей? Думаю, знає. Тож суть його діянь, мені здається, полягає ось у чому: не дати вірним можливості ремонтувати церковні приміщення, довести їх до часткового руйнування, а потім визнати їх аварійними і зі спокійним сумлінням закрити. Саме так і стояло питання щодо Білоцерківського молільного дому.

Те, що я кажу про село Веприк, не є прикритим непорозумінням. Таке саме можна спостерігати в усіх кінцях України, де є свої горе-законники. За час десятирічного перебування на Полтавщині

мені не доводилося жадного разу бачити резолюції уповноваженого, яка б дозволяла ремонтувати церкву. Тому майже всі ремонти доводиться робити з "порушенням". Створюється досить таки дивна ситуація: дозволу на ремонт храму не дають, а коли починаєш його ремонтувати, одразу потрапляєш до категорії порушників.

■

На мій погляд, найкращим виходом із ситуації, що створилася, було б видання точного, чіткого закону з цього питання.

Бажано, щоб цей закон дозволяв поточний і навіть капітальні ремонти молільних домів, які не мають історичного значення, без жадного спеціального дозволу місцевої влади. Це врятувало б усіх від різких чвар та непорозумінь на місцях, а також від нікому не потрібної тяганини, коли для перекривання даху на молільному домі треба їхати по дозвіл не лише в область, а й до Києва, до Москви, до міністерства, як це ми вже бачили на Глобинському прикладі. Що ж до спецдозволів, то їх потрібно видавати лише в тому випадку, коли ремонтують храм, який має значення пам'ятки старовини або становить цінність в архітектурному плані.

■

А ось іще один приклад того, як духовенство "порушує" радянське законодавство.

У своїй доповідній записці на моє ім'я священник Свято-Дмитрівського молільного дому селища Ромодан Полтавської області Пантелеймон Мисяренко пише:

15 березня 1974 року мене і старосту викликали повістками на засідання сесії виконкому селищної ради за порушення релігійної законності, яке полягало ось у чому:

Під час одного похорону, через те, що труп уже розклався й до мого приходу перебував у дворі (через поганий запах його вже не можна було тримати в помешканні), за наполегливим проханням родини небіжчика, панахида відбулася в дворі просто неба (небіжчика не ховали 5 діб, чекаючи на приїзд сина з району Крайньої Півночі, внаслідок чого труп розклався; не зглянутися на становище цих людей було по-людськи неможливо). За це нас, мене й старосту, покарали штрафом на 50 карбованців кожного.

За віщо ж, власне, селищний виконавчий комітет покарав священника й церковного старосту? Зовсім не зрозуміло. Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 1. XI. 1976 року в III розділі, в 25 параграфі говорить: "Виконання релігійних обрядів у помешканнях і будинках вірних на прохання тих, що лежать при

смерті, або тяжкохворих, а також на цвинтарях і в крематоріях відбувається без дозволу й повідомлення виконавчого комітету районної чи міської ради депутатів трудящих”.*

З вищевикладеного видно, що Указ Президії порушив не священик, а селищна рада, точніше — її голова Кудрявський. Але покарали все таки священика. Та інших наслідків і сподіватися не випадало, адже в усіх випадках завжди винен священик, "піп" і нізачо не представник влади.

Ось ми й "порушуємо" радянські закони про культу, і штрафи платимо, і скаржитися нікому не можна, бо так ще гірше. Почнуть мститися, а Нечитайло І. Я. може викликати до себе священика із Спаської церкви.

Між іншим, ще раз про цей випадок. Що могло статися, якби я тоді не послав священика на відправи до Спаської церкви? Ситуація, думаю, могла б розгорнутися так. Із згаданого храму до мене прийшла б делегація від імені релігійної громади, прохаючи дати їм для Богослужби священика. Я їм сказав би, що не можу цього зробити без дозволу уповноваженого. Враження у вірних від такої заяви могло б бути найнегативніше. Вони справедливо з цього могли зробити висновок, що без атеїстичного благословення уповноваженого в церкві не відбувається жадна свята служба Божа. Чи хотів Нечитайло ввести вірних у таку оману? Чи воно насправді так є?

■

Але, здається, найбільше "порушень" припадає на хрищення. У цій галузі фантазія уповноваженого просто таки невичерпна. Говорячи про згаданого вже тут Бабія: він спершу сказав, що ми його насильно христили. Довелося докласти чимало зусиль, аби переконати його, що це неможливо. Тоді він висунув нову теорію, згідно з якою ми його христили заочно. Що ж, напевно, Нечитайло за це "відкриття" може дістати пальму першости: адже досі, ось уже протягом двох тисячоліть, до такого ніхто не міг додуматися. Виходить ніби за російським прислів'ям: "Без мене мене женили".

Все ж найчастіше "порушниками" в цій галузі є позаштатне духовництво. Але хто в цьому винен? Знову той таки уповноважений.

Бабій В. В., який після свого хрищення в Церкві довідався, "почім ківш лиха", тепер десятому закаже додержувати в цьому максимальної обережності. І ось потягнуться духовно спраглі глухими завулками під прикриттям ночі до будинків позаштатних

*Тут і далі тексти цитат із цього указу не звірено з оригіналом. — Ред.

духівників, прохаючи христити їх самих і їхніх дітей.

А чи не краще було б не реєструвати людського сумління, людських найсвятіших і потаємних почуттів? Ще раз нагадаю, що В. І. Ленін свого часу писав: "Релігію треба оголосити приватною справою". А К. Маркс у цьому питанні був ще нещадніший і говорив, що "кожен мусить мати можливість задовольняти свої релігійні, також і тілесні потреби без того, щоб поліція стромляла до цього свій ніс" (т. 12, стор. 30).*

У цій фразі багато повчального для деяких уповноважених.

В Указі Президії Верховної Ради Української РСР від 1. XI. 1976 року в параграфі I сказано: "Приймати якінебудь постанови, розпорядження або рішення, що обмежують свободу сумління, заборонено".

Чи не здається Полтавському уповноваженому, що, стежачи за підвороттями позаштатного духовенства, він тим самим не лише обмежує свободу сумління, а й ставить у принизливе становище саму атеїстичну ідею, яка грає в цьому випадку ролю наглядача?

Невже не зрозуміло, що хрищення як веління совісті є приватною справою кожного і не мусить підлягати жадній реєстрації, як не реєструються жадні інші порухи людської душі.

В уже згаданому Указі Президії Верховної Ради Української РСР у тім самім параграфі з усією категоричністю закону передбачено: "В офіційних документах вказівки на приналежність або неприналежність громадян до релігії недопущенні". А в церкві в цей час лежать бланки і прошнуровані книги, надруковані в державних друкарнях, у яких за суворою вказівкою офіційно провадиться реєстрування всіх вірних, виконавців треб.

Як усе це узгодити з щойно зацитованим указом? І хто тут має рацію: уповноважений чи закон? Як не вчини, а все погано: виконаєш закон — порушиш вимоги уповноваженого, виконаєш вимогу уповноваженого — порушиш закон. Як не мудрий, а все одно ходитимеш у "порушниках".

■

Кожне правопорушення слід розглядати з боку як його тяжкості, так і тих наслідків, які воно може спричинити.

Якщо ми згадаємо про ті порушення, про які так часто говорить Нечитайло (похорон небіжчика в дворі, хрищення дитини без реєстрування), то нам важко буде знайти в них склад злочину. Ми не зможемо також вказати на якісь небажані наслідки, які виникли в зв'язку з цим.

*Текст цитати не звірено з оригіналом. — Ред.

■

Пригадую, в практиці знаменитого дореволюційного адвоката Плевака Ф. Н. був такий випадок. Якась убога бабуся в багатого купця вкрала чайник. Її звинуватили в злочинстві, і на суді її обороняв вищезгаданий адвокат. Він говорив приблизно так: "Панове, ця бідна бабуся вкрала чайник. Їй за це загрожує тюрма. Злочинство треба, за законом, карати, бо воно порушує основи російського суспільства. Але подумайте тільки! Була навала монголів — вистояла Русь, була навала Наполеона — вистояла Русь! А тепер не вистоїть, бо їй загрожує оця маленька голодна бабуся!"

Підсудну помилували.

Наслідуючи Плевака, я теж міг би сказати: Вистояла, не здригнулася Русь перед навалами Батия, Наполеона, перед недавніми гітлерівськими полчищами. Але тепер не вистоїть, бо в с. Веприк на церкві пофарбували дах, у Білоцерківці в сторожці поставили грубку, а ще десь без благословення уповноваженого христили дитину! А якщо ми пригадаємо, що в с. Полив'яному вірні за церковним статутом молитимуться "за богобережену країну нашу, владу і воїнство її, та тихе й мирне життя проживемо в усякому благочесті й чистоті", то вже й мови не може бути — ніяк не вистоїть Русь!

А може, пора вже й помилувати полив'янців?.. За цікакий рік вони досить наплакалися.

Не так уже багато лишилося, коли наша країна святкуватиме 60-річчя радянської влади, хотілося б, щоб вірні села Полив'яного цієї радісної дати не зустрічали слізьми на очах.

■

Оце наші порушення. А чи є вони в Нечитайла, Полтавського уповноваженого? Є! Він постійно втручається до церковних справ і тим самим порушує радянське законодавство про культу. І я це вже показав. Але найстрашніше — він порушує закон братерства і любови. Він змушує плакати ось уже понад рік ні в чому не винних людей села Полив'яне. Годі злічити всі їхні поїздки до різних місць у своїх церковних справах і важко зазначити таке місце, де б вони ще не плакали: плакали полив'янці в своїй сільраді, в коридорі райвиконкому, в кабінеті уповноваженого, і в мене теж плакали. Та Нечитайло сльозам не вірить! Він, напевно, не знає, що людські прокляття і сльози часом страшніші від гармат, і лихо тому, на чію голову вони впадуть. А уповноважений очікує перемоги! Над ким? Над власним народом? Йому хочеться в селі Полив'яному закрити молільний дім, щоб потім у Москві рапортувати, що на Полтавщині його стараннями на одну релігійну громаду

стало менше, й за це дістати сумнівної вартости похвалу. Але він не помічає того, що такі його необачні дії спричиняють невдоволення серед народу.

А це саме те, чого так не бажав В. І. Ленін. На I Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 року він говорив, що, борючися з релігією, не можна озлоблювати масу, "така боротьба зміцнює поділ мас за принципом релігії, наша ж сила в єднанні". Цю саму думку наведено і в новій Конституції, в статті 52 сказано: "Розпалювання ворожнечі й ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється".

■

Отже, за Леніном, наша "сила в єднанні", і тому ніяк не можна "ділити маси за принципом релігії". Єдність — завжди запорука кожного успіху. Та вона особливо потрібна тепер, у наші дні, коли над світом, наче Дамоклів меч, висить воєнна небезпека. І про цю небезпеку Ви самі говорили, Леоніде Іллічу, під час свого недавнього перебування в Парижі. Я цитую Ваші слова:

Однак мир у Європі, а тим більше на планеті загалом, далеко не такий ще міцний, як хотілось би. Йому загрожує багато небезпек явних і прихованих. І головна з них — зростаюча гонка озброєнь. На карті світу й тепер можна знайти чимало таких точок, де існують серйозні проблеми у відносинах між країнами і народами, конфліктувати, потенційно небезпечні для миру.*

■

Якщо хтось із уповноважених, забувши обов'язок бути чесним посередником між вірними й невірними, хоче вести боротьбу з релігією, хай робить це по-ленінськи — "шляхом пропаганди, шляхом освіти" і, додаю, шляхом діалогу, а не середньовічними методами. І про це Ви говорили в Парижі, відповідаючи на питання французької газети "Монд". З Вашого дозволу я ще раз процитую Вас: "Але безглуздо й небезпечно в наш час намагатися забезпечити перемогу тих або інших ідей, тієї або іншої ідеології з допомогою сили... Ідеологічна боротьба не повинна переростати в психологічну війну..." — говорили Ви тоді.

Ми, люди, що віруємо, цілком згодні з Вами. Ми також за чесний, дружній діалог з нашими братами по крові — атеїстами. І такому діалогові не повинно перешкоджати, що релігія, за висловом безбожників, є "опіумом". Це лиш етикетка, яку можна приліпити куди завгодно і до кого завгодно. Газета "Правда" від 14 червня

* Тут і далі тексти цитат із доповіді Брежнєва не звірено з оригіналом.
— Ред.

ц. р. писала, що, за твердженням пекінських керівників, "розрядка — це опіум для народу". Як бачимо, найпрекрасніші речі можна знеславити й затаврувати.

Кожна ідея, в тому числі й релігійна, вимагає делікатного до неї підходу і глибокого вивчення. А це можна зробити тільки вільно обмінюючися думками, а не "з допомогою сили", як Ви справедливо зауважили в Парижі.

18 січня цього року газета "Зоря Полтавщини" писала, що в нас іще "недостатньо розкривається реакційна клясова роль релігії".

Ця невелика за обсягом фраза дуже містка за своїм змістом і при нагоді може мати грікі наслідки.

Поміркуймо над нею. Якщо фашизм за своєю ідеологічною суттю реакційний, то всі фашисти — реакціонери. Що це так, ми бачили й бачимо на практиці. Якщо й релігія реакційна, то, отже, й усі вірні, всі, хто визнає існування Бога, — теж реакціонери. За такого філософування до реакціонерів у нас потрапить добряча половина Радянського Союзу і майже вся решта світу.

Серед реакціонерів у такому разі опиняться, висловлюючися церковною мовою, й усі "раніше упокоєні батьки та браття наші" — Нестор Літописець, Олександр Невський, Юрій Долгорукий, Андрій Рубльов, Петро Перший, Ломоносов, Пушкін, Лев Толстой, Павлов, Філатов, себто всі ті люди, на яких стояла і стоїть Русь.

А як звичайно чинять з реакціонерами, ми про це також знаємо. Та чи не краще в такому разі оголосити релігію просто філософською течією, надавши їй рівних прав з матеріалістичною філософією?

У своїх відповідях газеті "Монд" Ви говорили: "Суперечку між двома суспільними системами та між їхніми ідеологіями зможе розв'язати тільки саме життя, історична практика, перевірка дією".

Тож хай життя, а не уповноважений, вирішує, яка з двох філософських систем правильніша, правдивіша — релігійна, чи матеріалістична.

У чому ж усе таки "Зоря Полтавщини" бачить реакційність релігії? Кому релігія перешкодила стати справжньою людиною та приносити користь для суспільства? Чи перешкодила вона, скажімо, великим ученим Ньютонові, Пастеру, Копернікові, Ломоносову, Айнштайнові зробити свої дивовижні наукові відкриття? Чи перешкодила вона Павлову, Пирогову, Філатову в їхній медичній роботі? Чи перешкодила вона Рубльову, Рембрантові, Рафаелеві, Васнецову стати великими художниками? Хіба гли-

боковіруючі полководці Суворов, Кутузов, Богдан Хмельницький менше любили свою Батьківщину, ніж радянські маршали? Чи була релігія перешкодою для Шевченка, Пушкіна і Лермонтова? Чи перешкодила віра в Бога Моцартові, Бахові, Веделю, Березовському, Чайковському, Глінці стати великими композиторами? Чи, може, люди, що вірують, менше, ніж безбожники, захищали свою Батьківщину в дні Великої Вітчизняної війни? Чи перешкоджає віра американському фермерові вирощувати кукурудзу, пшеницю та розводити худобу з таким самим успіхом, як це робиться в наших колгоспах? На всі ці питання можна відповісти одним словом: "ні"! Релігія нікому не перешкоджає!

Так у чому ж конкретно наша реакційність і за що нечитайли нас переслідують та ненавидять? Я б радо відмовився вживати цих слів, але для правдивості змушений це робити, бо, як каже прислів'я: "Малюеш верблюда — малюй і горб".

У 52 статті недавно затвердженої Конституції зазначено: "Громадянам СРСР гарантується свобода совісті..."

Тут слово "совість" ужито замість "релігія". Ці слова, певною мірою, справді тотожні, але слово "релігія" все таки ширше за своїм змістом, оскільки воно мовби включає в себе совість, яка певним чином стає складовою частиною релігії, тобто людського духу.

Совість як явище духовне — незнищенна. Та й не приведи Боже, щоб це колинебудь сталося, бо на що було б тоді схоже людство!

Та якщо не можна вбити, знищити совість, то як можна вбити релігію? Якщо не можна вбити частини, то як можна вбити ціле? Релігія вічна, як вічна совість. І в цьому нас переконує людська історія. Господь про це прямо говорить: "Я побудую Церкву Свою, — і сили адові не переможуть її" (Мв. 16, 18).

Отже, з усього видно, нам, вірним і невірним, ще довго доведеться жити біч-обіч на нашій планеті. Якщо це так, то чи не краще нам жити в мирі, добросусідстві, без ворожнечі й шукати того (як тепер часто висловлюються), що нас об'єднує, а не того, що нас роз'єднує. Ми можемо провадити з атеїстами чесний, відкритий діалог, про що вже було говорено. Це збагатило б філософію, наше мислення і весь духовний світ людини. Насильство ж нікого не може ошасливити, бо ті, хто його чинить, звіріють від нього, а ті, що терплять, — страждають від нього.

■

Один мудрець говорить так: "Якщо б'єш у людині диявола, вважай, не зачепи Бога". Продовживши трохи цю думку, я скажу: "Якщо б'єш у людині віру, вважай, не бий вірного!" Адже часто

трапляється, що, почавши боротися проти ідеї, потім непомітно ненависть свою переносять на людей.

Саме в цей гріх, як дехто думає, і впав Полтавський уповноважений. Здається, дозолити вірним — для нього найвища насолода.

24 червня цього року багатостраждальні вірні села Полив'яного ще раз побували в Нечитайла і сказали, що, коли він і надалі перешкоджатиме їм провадити відправи в їхньому молільному домі, то вони змушені будуть писати до Л. І. Брежнєва. Уповноважений сказав на це: "Можете писати".

Трохи раніше я говорив те саме, що й вірні, але й це на Полтавського уповноваженого не справило належного враження, і він не змінив своєї практики в питаннях релігії.

Дуже хотілося, щоб нашого радянського гуманного законодавства не порушували на місцях ні та, ні інша сторони в нашому повсякденному житті. Все це могло б служити тільки для нашого блага.

■

Для спільного ж блага, братерства й більшої згуртованости нашого народу, я вважаю, треба зробити зовсім небагато:

- а) припинити принизливе протизаконне реєстрування треб і виконавців треб у церкві;
- б) дати можливість єпископам висвячувати стільки священників, скільки цього вимагають обставини, і незалежно від того, з якої області буде висвячуваний;
- в) не перешкоджати провадити ремонт храмів і молільних домів;
- г) уповноваженим відмовитися від своєї антирелігійної діяльності й бути неутральними в питаннях віри — як того вимагає радянське законодавство;
- г) не закривати храмів насильницьки;
- д) збільшити наклад видань духовної літератури, якої гостро потребує населення, що вірує: церковних календарів, наприклад, так мало, що їх бракує по одному на село;
- е) не перешкоджати духовенству у виборі місця проживання та служення;
- е) не робити в пресі таких випадів проти релігії, які могли б дати право атеїстам ненавидіти вірних, а також не допускати образи почуттів вірних у пресі;
- ж) треба Церкву звільнити від гнітючої опіки уповноважених та більше надати прав у справах віри єпископам.

Адже, як було б протиприродно, щоб справи комуністів вирішували антикомуністи, так само безглуздо бачити, як невірні в

особі уповноважених вирішують справи вірних. Хай усе стане на свої місця. Такий закон правди.

Вельмишановний Леоніде Іллічу!

Знаючи Вас із Ваших численних виступів як справжнього лєнінця, видатного державного діяча і чудового дипломата нашого часу, я з цілковитим правом смію надіятися, що Вашими зусиллями непорозуміння поміж вірними й невірними, які виникають здебільшого з вини надмірних атеїстичних дбайливців, буде своєчасно усунено і в нашому народі запанують мир, дружба, братерська любов і цілковита свобода сумління.

Хай благословить Вас Бог.

Зі щирою повагою

Феодосій, Єпископ Полтавський і Кременчуцький,
м. Полтава,

26. X. 1977

Ділимося з українською громадою дуже болючою вісткою, що 9 липня 1981 року в Мюнхені, в Німеччині, помер на 65 році життя

ЯРОСЛАВ ФЕДИК

співзасновник і працівник видавництв "Сучасна Україна", "Сучасність" і "Пролог", член Організації Українських Націоналістів від початку 1930-их років, активний учасник революційно-визвольної боротьби під час німецької окупації України, головний зв'язковий Проводу ОУН, нагороджений в 1950 році Головним Військовим Штабом Української Повстанської Армії срібним Хрестом бойової заслуги другої кляси.

Народжений 9 жовтня 1916 року в селі Мечишів Бережанського району Львівської області, сл. п. Ярослав Федик від зарання своєї молодості всеціло, безкорисливо та з повним самовідреченням присвятив своє життя боротьбі за державну самостійність українського народу.

Похоронено Покійного 13 липня 1981 року в Мюнхені на цвинтарі "Вальдфрідгоф".

Вічна Йому пам'ять!

Видавництво і редакція журналу "Сучасність"
Дослідне об'єднання Пролог

НАДХНЕННИЙ СПІВАК

ІВАН АЛЧЕВСЬКИЙ. СПОГАДИ, МАТЕРІАЛИ, ЛИСТУВАННЯ.

Вступна стаття, упорядкування і примітки Івана Лисенка та Кирила Милославського. Київ: "Музична Україна", 1980, 294 стор.

Слідом за двотомником матеріалів про співачку Соломію Крушельницьку, в цій самій "серії" (ідентичний формат і методологія) з'явилася книжка, присвячена співакові-тенорові Іванові Алчевському (1876-1917). Упорядники зазначили, що із збиранням матеріалів до цього видання вони мали "неймовірні труднощі", оскільки більшість сучасників Алчевського вже пішла з життя. Одначе дещо таки пощастило віднайти, і сьогодні ця книга являє собою найповніше зібрання матеріалів про цього видатного мистця. Дещо зібрано в СРСР, інше, завдяки листуванню впорядників, виявлено в архівах Франції, Англії, США, — себто в країнах, де відбувалися виступи Алчевського.

Вступна стаття, написана з точністю та з письменницьким талантом, висвітлює життя й мистецький шлях Алчевського по оперних сценах та концертних естрадах світу. Довідуємося, що співак вчився у видатних педагогів-співаків Яна Решке (Париж) та Фелії Литвин (Брюссель), що він виступав у театрах "Де ля Моне" (Брюссель), "Ковент Гарден" (Лондон), "Менгеттен Опера Гавз" (Нью-Йорк), "Гранд Опера" (Париж), "Большой Театр" (Москва) і ін.

У книжці належно підкреслено, що наш співак походив з родини, добре відомої в історії української культури. Мати Христіна — визначний педагог і автор навчальних посібників. Сестра Христіна — поетка, перекладачка творів французької літератури. Брат Григорій — музика і композитор, брат Микола — подібно до матері — педагог.

У вступній статті визначено місце Алчевського серед оперних співаків початку 20 сторіччя. Читаємо, що Алчевський мав нагоду виступати з диригентом С. Кусевицьким, бути партнером таких світочів, як Карузо, Баттістіні, Шаляпін, Нежданова. Автори статті розповідають про незвичайний голос Алчевського, про його успіхи у дуже широкому "амплуа", в ліричному, драматичному і навіть героїчному репертуарі. Довідуємося, що серед найважливіших героїчних і драматичних партій співака були такі, як Садко ("Садко" Римського-Корсакова), Зігфрід ("Загибель богів", "Зігфрід" Вагнера), Радамес ("Аїда" Верді), Хосе ("Кармен" Бізе) і, особливо успішні в Москві й Парижі, Герман ("Пікова дама" Чайковського) та Рауль ("Тугеноти" Масрбера). Серед ліричних ролей Алчевського були: Фавст ("Фавст") і Ромео ("Ромео і Джульєтта") Гуно. Дізнаємося також, що видатний французький композитор Сен-Санс захоплювався Алчевським, коли співак блискуче інтерпретував роллю Самсона в його опері "Самсон і Даліла" (Париж, 1910).

В українському репертуарі співака були народні пісні, а також сольоспіви М. Лисенка, Я. Степового, Григорія Алчевського. Іван Алчевський заснував у Москві музично-драматичне товариство "Кобзар" і брав активну участь у його діяльності. Товариство складалося переважно з театральних працівників і музикантів — вихідців з України. Алчевський часто виступав у "Кобзарі" як співак, був меценатом, а в 1910-12 роках — головою цього товариства. Восени 1915 року Алчевський разом з друзями, членами "Кобзаря", домогся дозволу вперше поставити на сцені "Большого театр-у" в Москві оперу "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського, співаючи сам партію Андрія.

Більшу частину видання становлять спогади членів родини Алчевського, співаків, режисерів, диригентів, композиторів та аматорів співу. Деякі спогади написані спеціально для цього видання. Про мистця й людину Алчевського тепер згадує його сестра Христина. Співачка Віра Люце та диригент Д. Похитонов наводять спогади мистців, що були

причетні до успіхів Алчевського. Критик Е. Старк та музикознавець Б. Асаф'єв аналізують голос та сценічну майстерність Алчевського. Цікаві, хоча й коротенькі, свідчення видатної співачки А. Нежданової про високі ноти Алчевського, який, за її словами, брав вільно не тільки високе "д" а навіть "ес". Критик Л. Сабанєєв згадує Алчевського як людину великої особистої культури, що мала широку освіту і шедрі музичні обдарування: "першоклясний музикант, не тільки співак, а й піяніст, людина з абсолютним слухом, талановитий імпровізатор, можливо, навіть із задатком композитора".

У виданні зібрано ряд рецензій (поданих хронологічно) на виступи Алчевського в Росії, Україні, Англії, США і Франції. Хибне визначення рецензентами національності українських музикантів не оминуло й Алчевського: американські часописи називали його росіянином.

У збірник частково ввійшло листування І. Алчевського, передусім з матір'ю (віднайдено 148 листів, з яких тут опубліковано лише деякі), та з сестрою Христіною. Листування із Лисенком, Степовим, Марією Заньковецькою та з багатьма іншими, українцями й чужинцями, віднайти не вдалося. Каталог нечисленних і дуже рідкісних звукозаписів Алчевського та пояснення до них належить київському дискографові А. Железному.

Прочитавши книжку, хочеться порівняти Алчевського з його сучасниками — українськими співаками, які теж зробили кар'єру в Західній Європі, — з Соломією Крушельницькою, Олександром Мишугою, Модестом Менцінським. Всі вони були першорядними виконавцями, але з них усіх лише Алчевський співав у США в оперних виставах і лише він не викладав співу (можливо, через свою передчасну смерть). З них лише Алчевський мав справжній талант піяніста. Зібрані матеріали свідчать, що він, чудово володіючи фортепіаном, іноді виконував сольоспіви під власний акомпаньямент. (Соломія Крушельницька виконувала під власний акомпаньямент тільки українські народні пісні). Запальна вдача, одержимість, допомагали Алчевському перевтілюватися, створювати яскраві сценічні образи, але були також причиною деяких суто вокальних промахів, коли взяті пристрасно надто високі, партитурою неподиктовані, ноти йому іноді не вдавалися.

Алчевський був справжнім українським мистцем-патріотом. Як і Крушельницька, він мав у репертуарі велику кількість українських народних пісень. Алчевський і Мишуга мали багато спільного, хоч голово-во вони були протилежні (Мишуга мав виключно ліричний тенор). Вони обидва співали мало творів українських композиторів, залишили дуже мало звукозаписів (серед них — жадного українського). З Мишугою споріднювала Алчевського ще й інша від'ємна риса — неідеальна для сцени зовнішність (Мишуга низький на зріст, Алчевський — сутулуватий), яка, проте, була не дуже помітна при всіх акторських і вокальних здібностях цих виконавців. З Менцінським Алчевського зв'язують героїчні — між іншим, вагнерівські — ролі й цікавий факт, що в ниж-

чому реєстрі їхні голоси мали баритонове забарвлення. Варто також згадати, що і Менцінський, і Крушельницька, і Алчевський брали участь у світових прем'єрах зьхідноєвропейських опер. Врешті, цікаво що Алчевський не мав ніколи нагоди особисто стрінутись із трьома вищезгаданими солістами.

Книжку відзначає чепурний і чіткий друк тексту та історичних фотографій. Видання принадне й зовнішньо. Невеликий формат зручний для читання, достатній для передруку фотографій, але замалий для репродукції афіш, бо літери виходять задрібні. Видання характеризує деяка неточність у реєструванні світових прем'єр у Парижі з участю Алчевського. До таких належать перші вистави опер композиторів-французів Альфреда Башле, Анрі Февріє та перше виконання сімох пісень румуна Джордже Енеску, — все в роках 1909-1914. Упорядники не подають точних дат першого виконання і їх треба шукати у музикологічній літературі Заходу, мабуть, неприступній редакторам книжки. Видання також зазначає, що Алчевський брав участь у прем'єрах опер "Іпполіт і Арсія" Рамо та "Саламбо" Ернеста Реєра, однак й тут не маємо точних дат. Згідно із музичними довідниками Заходу, прем'єри цих творів відбулися задовго перед кар'єрою Алчевського (наприклад, оперу Рамо поставлено вперше 1733 року). Очевидно, впорядники мали на увазі місцеві прем'єри, себто перші вистави в даному сезоні Паризької опери.

Та загалом треба відзначити, що впорядники провели велику роботу, щоб донести до сучасників біографію, мистецтво й добу Івана Алчевського. Дуже доречно коментарі й примітки редакторів — пояснюють матеріяли або виправляють їх фактичні помилки. Заслуга впорядників також у тому, що вони не вилучали з матеріялів критичних завваг про Алчевського, чим зберегли, так би мовити, тривимірність співака, мистецтво якого "було в багатьох відношеннях оригінальним, новаторським, витонченим і досконалим".

Роман Савицький

Спогади німецького лікаря з Воркути

Scholmer, Joseph. ARZT IN WORKUTA. Stuttgart: DTV, 2. Auflage, 1981.

Шольмер, Йозеф. ЛІКАР У ВОРКУТІ. Штутгарт: ДТВ, 2-е вид., 1981.

Німецький рентгенолог Йозеф Шольмер, заарештований 1949 року в Східному Берліні, де він працював у міністерстві здоров'я, був засуджений МВД на 25 років ув'язнення за "шпигунство", в якому признався за порадою товаришів з слідчої тюрми, щоб урятувати своє життя. Після тривалого етапу він прибув 1951 року до Воркути, де зустрів велику групу німецьких полонених, яких нібито мали незабаром

випускати додому, — насправді їх обдурено, бо вивезено з Воркути на Урал чи в Донбас.

Шольмер людина з політичними зацікавленнями, колишній комуніст і прихильник ліво-ліберальних ідей, під час війни був заарештований і засуджений Гестапом. На слідстві у МВД, а головню в Воркуті він має нагоду перекопатися, як виглядає в дійсності зреалізований в Радянському Союзі соціалізм. Його зустрічі та розмови з представниками різних прошарків і народів не тільки СРСР, але також сателітних країн, спостереження репресивної машини, в яку потрапив він та тисячі, мільйони жертв цієї новітньої рабовласницької системи, скристалізувалися в дуже чіткій гострій аналізі історичних подій першої половини нашого століття.

У Воркуті Шольмер мав нагоду зустріти багато українців, переважно із західних земель, тому стрічаємо в його книжці цілі пасажі, що стосуються української проблематики. Його українські співрозмовники зуміли викласти йому трагічні події, що відбулися між війнами на східноукраїнських, а після війни на західноукраїнських землях. Від них він довідується про злочинну політику гітлерівських посіпак супроти полонених і цивільного населення в Україні та Східній Європі. Його цікавлять також представники балтицьких народів та російська опозиція.

Шольмер мав щастя потрапити між тих чужинецьких полонених, що їх випустили на Захід після московських відвідин Аденауера. З групою товаришів він прибув на Захід у 1954 році, саме тоді, коли в Берліні відбувалися переговори між Молотовим та представниками західних союзників. Перекопаний, що Захід не поінформований про те, що діється в Радянському Союзі, він хоче влаштувати пресову конференцію, щоб дати звіт про пережите й побачене, і тут мусить з болям ствердити, що його інформацій ніхто не потребує, бо вони могли б зіпсувати "атмосферу переговорів". Його навіть уважають за агента...

Шольмер пережив у Воркуті першу хвилю страйків, що відбулися в літі 1953 року по деяких таборових скупченнях: у Воркуті, Норільську, Караганді. Ці страйки він згадує в зв'язку з подіями в Польщі в своєму вступі до видання 1981 року. Книжка Шольмера з'явилася спершу в 1954 році, а потім — двома кишеньковими виданнями в 1961 та 1981 роках. Великий наклад і популярність видавництва допоможуть донести бодай до частини німецького читача ту замовчувану правду про мільйони жертв, що згинули в "найгуманнішій" системі світу, де економіка країни побудована на принципах рабовласництва.

А.-Г. Г.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Василь Стус*: Із збірки «Палімпсести».
8 *Михайло Хейфец*: «В українській поезії тепер більшого нема...»
Переклав Мойсей Фішбейн.
76 *Надія Світлична*: З приводу спогадів М. Хейфеца про В. Стуса.
80 *Стенлі Мосс*: Із збірки «Чашка Адама». *Переклав Богдан Бойчук*.
84 *Іван Кошелівець*: Восьмий з'їзд письменників України.
101 Літературні нагороди Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів.
102 Розмова з Михайлом Дзиндрою.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 108 *Юрій Фіяла*: Нова музика: чи слід її боятися?
115 *Валеріян Ревуцький*: Унікальний талант (до сотої річниці з дня народження Катерини Рубчакової).

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 118 *Мирослав Прокоп*: З перспективи сорокаріччя.
135 *Л. Шаповал*: Що станеться тоді?

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 145 *Ян Келяновський*: Державний інтерес.

ПОСМІШКА

- 155 *Хведосій Чичка*: Пародіяріюм. (Гуморески, жарти, пародії).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 159 Звернення Єпископа Феодосія до Брежнєва.

- 186 —. + Ярослав Федик.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 187 *Роман Савицький*: Надхненний співак.
190 *А.-Г. Г.*: Спогади німецького лікаря з Воркути.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon
- Шоєція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
14! 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1981 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуєла	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вилат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Юрій Лавріненко

ПАВЛО ТИЧИНА І ЙОГО ПОЕМА «СКОВОРОДА» (Спогади і спостереження)

Мюнхен, 1980, 64 стор. (Відбитка з журналу «Сучасність» з передмовою автора). Обкладинка Лариси Лавріненко.

Книжка охоплює складну проблематику: т. зв. Тичиною «щити» його партійних віршів, що під ними Тичина пішов у підпілля душі з метою написати «до шухляди» велику історично-філософську поему «Сковорода». Великий архів поеми Тичина збирав і зберігав у себе від 1920 р. до смерті 1967 р. Хоч через катастрофічні українські обставини поема осталась не докінченою, але і в цьому вигляді вона донесла великомаштабність її задуму і оснoвну ідею твору. Це ідея нездоланности супроти сили Чорнобога централізму «духової людини» вікового Українського Відродження починаючи від Сковороди, через Шевченка і аж до великомучеників «Розстріляного Відродження» 1920-30-их рр.

Автор спогадів документує всі ці речі не тільки особистими спогадами про його розмови й читання з поеми самим Тичиною (в роках 1931-32), а й друкованими без цензури в 1923 р. початковими частинами поеми. Ці частини розриває без первісного сюжетного зв'язку київське посмертне, тенденційне видання «Сковорода. Симфонія» (Київ, 1971). Автор спогадів спробував документально відновити первісний тичининський сюжет та ідею поеми «Сковорода».

Ціна: 3 ам. дол.

Іван Майстренко

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Мюнхен, 1979, 260 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Книжка складається з таких розділів: Передісторія КПУ, Створення КП(б)У і збройна боротьба за советизацію України, КП(б)У в добу НЕПу і українізації, Поворот більшовизму до російського великодержавія, КП(б)У під час війни і в повоєнний період, КПУ після смерті Сталіна (доба Хрущова), КПУ в добу Брежньєва, Ленін і національне питання.

Ціна: 8 ам. дол.